

*Oud
Gorcum
Varia*

1961

6.-

oud
gorcum
varia

1961

Overdruk uit het Nieuwsblad voor Gorinchem en Omstreken.
uitgegeven door de Historische Vereniging „Oud Gorcum”.

INHOUD

	Blz.
GORINCHEM HEEFT HISTORISCH HEUS NOG VEEL, door H. F. van Peer	3
DE BROEDERSCHAP DER ROMEINEN EN JERUZALEMS- HEREN, door H. van Hoogdalem	11
GORCUM, TEISTERBAND EN ST. MAARTEN, door Drs. W. A. van der Donk	23
WEER EEN BEKER VAN DE GORCUMSE JERUZALEMS HEREN ONTDEKT	24
WAAR OF NIET WAAR?, door H. F. van Peer en Rob van der Bas	25
VAN SPEELDOOS TOT PIEREMENT, door Mr. Romke de Waard	26
EEN ECONOMISCH BRUGPRAATJE, door Prof. Dr. I. J. Brugmans	28
OVER GORCUMSE GEVELSTENEN EN UITHANGTEKENEN, door H. F. van Peer	29
ONZE STREEK IN DE TACHTIGJARIGE OORLOG, door M. W. Schakel	51
WILT U ALLES WETEN OVER DE PELLIKANEN? (De geschie- denis van een geslacht kan boeiend zijn), door H. F. van Peer	55
ZUID-HOLLAND: MOLENPROVINCIE BIJ UITSTEK (Een inte- ressant boek over onze molens) door H. F. van Peer . . .	57
OVER BIER — BIERBROUWEN EN BIERDRINKEN (Een stuk Gorcumse bierhistorie met een algemene achtergrond), door H. F. van Peer	60

Gorinchem heeft historisch heus nog veel

(Ook al zegt men wel eens anders)

door H. F. van Peer

In de bijdrage „Laten we zuinig zijn op wat de historie ons liet” *) schreef ik dat Gorinchem — en heus onze stad — niet alleen — door de „afbraaklust”¹ uit vroeger dagen, vooral in de 19de eeuw, belangrijk armer is geworden. Ondanks deze uitspraak was ik het heusgeenszins eens met hen die zeggen, dat wij nagenoeg niets overhielden. Als men eens goed zijn ogen de kost geeft, kan men in de Arkelstad heus nog aardig wat vinden, dat aan het verleden herinnert.

In dit opzicht verschil ik van mening met mijn goede vriend Van Hoogdalem ook al zullen wij hierdoor beslist geen kwade vrienden worden. Verschil in inzicht kan zelfs wel goed zijn, want daardoor bereikt men, dat ieder in een andere richting gaat zoeken, met als doel het resultaat, dat de belangstelling voor Gorcums rijke historie wordt vergroot.

In het volgende hoop ik te kunnen aantonen, dat Gorinchem historisch gezien heus nog veel meer heeft dan men wel eens denkt. Hierbij wil ik voorop stellen, dat 't geenszins mijn bedoeling is de zaak te overschatten, maar ik neem er stelling tegen, als men 't historische bezit van Gorinchem onderschat. Pas als je eens gaat optellen en inventariseren beseft je wat er nog overgebleven is, ook al zou ik die lijst dan nog uitgebreider willen zien.

De Lijst van Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Gemeente Gorinchem geef reeds 'n aardig beeld van dit alles en wanneer wij deze lijst vergelijken met die van andere gemeenten, dan valt die dikwijls in ons voordeel uit.

Vreemdelingen die Gorinchem bezoeken en bij een rondleiding op dit alles gewezen worden, valt het altijd weer op, dat er hier toch nog heel wat uit vervlogen tijden te vinden is. Ook al is Gorinchem dan geen openlucht-museum met aaneengesloten rijen met oude gebouwen en huizen.

Waar het oude gevels betreft heeft men ook niet altijd heel oude gevels op het oog te hebben. De 18e eeuw had in de bouwkunst ook zijn bekoring en er zijn in bepaalde gemeenten straatwanden uit de 19e eeuw, die na restauratie bepaald tot een „monument” werden. Met betrekking tot het

begrip „monument” heeft men immers beslist niet stil te staan bij een huis of een gebouw, maar kan men ook een groep in zijn onderlinge verbondenheid of typische combinatie verstaan.

Wat dit laatste betreft kwamen er in het jaarverslag 1959 van het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland behartenswaardige opmerkingen voor, waar gesproken wordt over „Het waardevolle oude dorpsbeeld”. Met een viertal alinea's uit het betreffende verslag willen wij dit illustreren:

1.n „Indien er sprake is van monumenten in de ware zin des woords is er de mogelijkheid het gehele plein of de gehele straat tot monument te verklaren.

2.n Dat wij dus bij wijzigingen bijzonder voorzichtig te werk moeten gaan is duidelijk, vooral wanneer men zich realiseert, dat een plein of straat voor een voornaam deel wordt gevormd door de wanden, die uit de gevels van de panden bestaan.

3.n Maar ook de vele kerntjes met latere bebouwing zijn zeer de moeite waard. Het is werkelijk niet de bedoeling van deze even zo vele opgepoetste musea te maken: ze moeten leven. Zij dienen te worden behouden, ook als tegenhanger van alle uit de grond gestampte wijken van na de oorlog.

4.n Doch aan de andere kant is het niet denkbeeldig dat wanneer wij niet alles doen om ook de groepen van kleinere monumenten te behouden, er over 100 jaar in ons land alleen nog maar een stel „topstukken” over zijn, terwijl de rest dan overal verknoeid of verdwenen is.”

In het licht van deze opmerkingen wil ik nagaan, of er in Gorinchem dergelijke monumenten als complex of groep te vinden zijn, waarna ik dan in een opsomming van bestaande gebouwen en huizen wil bewijzen, dat wij ook „individueel” nog niet arm zijn als men alles eens bij elkaar ziet.

*) Zie „Oud Gorcum Varia 1960”, pag. 3.

In de serie „groepsmonumenten” staat in Gorinchem voorop de oude vesting, zoals die aan het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw ontstond. Zou men dit geen monument van de eerste orde willen noemen? De stadswallen, de muren en grachten, de bastions en de stenen beren aan het Paardenwater en aan de Punt (1579). In de Spaanse tijd werd de vesting Gorinchem van enorm belang geacht en de Staten van Holland bevorderen de uitbreiding en versteviging in hoge mate.

In 1574 reeds wordt de stad achter de Appeldijk uitgebreid en de bewoners moesten hun tol aan dit alles betalen, want van 1579 tot 1591 werd er wekelijks „walgeld” van de inwoners geheven.

Aan Adriaan Anthonisz., burgemeester van Alkmaar en bekend vestingbouwer, werd opdracht gegeven een nieuwe vesting te ontwerpen (1584) en deze is zo rond 1600 nagenoeg voltooid. Een vesting, die met zijn 11 bolwerken vandaag de dag in hoofdzaak nog aanwezig is.

Men gebruikte voor de bouw de afbraak van 't trotse kasteel De Blauwe Toren, dat aan de rivier stond sinds het in het midden van de 15e eeuw door Karel de Stoute was gebouwd. Er kwamen nieuwe stadspoorten, waarvan alleen de Dalempoort nog over is. De in 1642 gebouwde Waterpoort werd in 1894 afgebroken en verplaatst naar de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam.

Er zou over deze vestingbouw en ook over de eerste ommuring van Gorinchem heel wat te zeggen zijn, maar dat is een onderwerp apart. Het ging er nu alleen om de aandacht te vestigen op het Gorcumse vestingwerk

als monument van grote historische betekenis. En natuurlijk is het woord „slechten” in dit verband een lelijke vloek. Ondanks die wallen heeft Gorinchem toch uitgebreid en ontwikkeld de het zich op redelijke wijze. Het waren beslist niet de wallen die het bereiken van 'n harmonische bebouwing in westelijke en noordelijke richting verhinderden. Het waren veel meer het Kanaal van Steenenhoek, de spoorlijn en het Merwedekanaal die het Gorinchem van vandaag in tweeën deelden.

Overigens doet een deel van de wallen dienst als waterkering en dat deel zou beslist niet gemist kunnen worden. Bovendien is de vesting als monument waard behouden te blijven,

Dalemwal met Molen „De Hoop”

vooral in een tijd, waarin alles zo enorm uniform wordt. Juist nu geeft die vesting aan een oude stad een eigen cachet en een bijzondere sfeer. Niet de sfeer van een slapend stadje, want ondanks de wallen en de grachten, de muren en de beren, is Gorinchem een dynamische stad.

Een deel van de Gorcumse vesting met bastion

Niet minder belangrijk als groepsmonument is het oude Gorcumse stratenplan, gevormd door de hoofdwegen noord-zuid (Arkelstraat-Molenstraat) en oost-west (Burgstraat-Hoogstraat-Gasthuisstraat-Westwagenstraat) en door de Lingedijken (Langendijk-Appeldijk-Kortendijk-Havendijk) en de oude haven. Dit alles is een belangrijk monument, waarin vooral de haven domineert. Zo dient men b.v. in de huizenwanden van Appeldijk en Havendijk één geheel te zien en als zodanig is deze wand onvervangbaar. Men streeft bij verbouwing en nieuwbouw er naar, die eenheid te bewaren en zo is het b.v. te betreuren, dat men het nieuwe Huize Steyndeld op de Havendijk niet bouwde met een zelfde gevelhoogte als de bestaande panden. Eén verdieping er op zou het ongetwijfeld qua gevelwand beter gedaan hebben, ook al is het een stijlvol huis geworden en hebben wij begrip voor de redenen die hier golden.

De Lingedijken met de vele straten en stegen die er heen voeren (zo ongeveer 20) typeren het vroegere karakter van Gorinchem als Lingestad wel in sterke mate. Er is in deze buurt veel wat interessant is: men lette op dat mooie Nieuwsteegje, waardoor iedere bezoeker in vervoering komt; men kijke eens naar de oude pakhuizen, die herinneren aan de vroeger zo belangrijke korenhandel; men ga ook de gevelstenen 't Kornschip en De Ge-

croonde Snoeck niet voorbij en wat zegt u van die prachtige Lodewijkgevel (Lodewijk XIV) van de papierhandel Van Baalen, die zo omstreeks 1725 werd gebouwd. Helaas gedeeltelijk verprutst, maar overigens nog een mooi voorbeeld van 18e eeuwse bouwkunst en waard om t.z.t. in oude stijl gerestaureerd te worden.

Dat er onder lelijke pleisterlagen dikwijls mooie oude gevels verborgen zijn kunt u b.v. zien op de Havendijk waar de pleisterlaag van een pakhuis is verwijderd, waardoor een gevel zichtbaar werd, die ongetwijfeld wat belooft na zijn restauratie.

Het historische monument van Gorcums stratenplan wordt sterk geaccentueerd door de mooie oude straatnamen die niet kunstmatig ontstonden maar eigenlijk meer „groeiden”. En daar naast in de oude namen van de huizen, die in verscheidene gevallen nog voortleven in de gevelstenen. Dit alles bij elkaar rechtvaardigt m.i. de stelling, dat wij in het oude Gorcumse stratenplan het tweede groepsmonument kunnen zien.

Nog even terugkomende bij de haven wil ik wijzen op de oude waterkering, die vroeger van het Eind tot aan de Kortendijk liep. Deze werd gevormd door twee rijen vloedplanken, waartussen grond of mest werd geworpen. Op deze wijze werd het Lingewater ge-

Zeer karakteristiek voor Gorinchem is de Appeldijk

Een pracht stuk gothiek

keerd en de benedenstad beschermd. De putjes van de palen, waarin deze planken geschoven werden, zijn nog aanwezig. Het zijn voor een deel de oude stenen kistingkokers, die op het Eind in 1772 werden gelegd en op de Kortendijk en de Langendijk in 1781. Gedeeltelijk zijn ze in de loop der jaren vervangen door gietijzeren putdels, die belangrijk minder karakteristiek zijn. Het ware te overwegen deze rij van kistingkokers te herstellen en uitsluitend in steen, want deze voor onze tijd wel provisorische waterkering was vroeger van betekenis en mag gerust als een monument worden genoemd, ook al bestaat ze dan uit niets anders dan uit stenen kokers in de grond.

—o—

Nu komende bij de individuele monumenten gaan we allereerst naar onze mooie oude St. Janstoren, gebouwd in het midden van de 15e eeuw, toen Karel de Stoute Heer van Gorinchem was. Een monument van de eerste orde, met een mooi carillon waarvan de oudste klokken gegoten zijn door Melchior de Haze.

De Ned. Herv. Kerk kunnen wij he-

laas niet tot de monumenten rekenen en nog vergeven wij het onze voorvaderen niet, dat zij in het midden van de vorige eeuw de oude kerk afbraken. Gezegd moet worden dat de kerk in het interieur een zekere voornaamheid toont en een muzikaal monument is belijst het prachtige Bätz-orgel, dat in zijn oude luister is hersteld. Overigens vindt men in de kerk de graftombe van Jan van Arkel de Sterke en zijn gemalin Bertha van Ochten. Verder in de consistorie een mooie kast, gemaakt uit de oude preekstoel en een middenstuk van een koperen kroon, in 1588 door Willem van der Burg vervaardigd. Deze kroon had 24 armen en zou uit 365 stukken hebben bestaan.

Een heel oud poortje is het Gasthuispoortje met een jaartalsteen 1391. Dit poortje leidde naar het St. Elisabethsgasthuis, dat aan de Gasthuisstraat stond en waarin de zusters van Sinte Katrijn hun liefdewerk verrichtten. Een heel oud bouwfragment is er nog in de Gasthuisgang aan de zijde van de Gasthuisstraat.

Een interessante gevelwand vinden

Doorkijkje naar Gasthuispoortje

wij aan de Groenmarkt met het Dames-huis (een 18e eeuwse huis, met in de hal 16 fraaie gepolychromeerde wapens en een aardig schilderij van het oude interieur), een trapgevel uit de 2e helft van de 17e eeuw (met fraaie muurankers) en het Belastingkantoor. Niet heel oud, maar wel een karakteristiek stuk Gorinchem.

Een brok gothiek treffen wij aan naast het postkantoor. Op deze plaats stond het in 1401 gestichte klooster van de zusters van Sinte Agniet. Op 4 oktober 1407 werd de kapel van dit klooster ingewijd en een deel van de gevel staat hier nog. Jammer genoeg met een cementlaag besmeerd. Het is het overwegen waard deze gevel van die lelijke laag te ontdoen en te restaureren, waardoor een gotisch bouwfragment bewaard kan blijven en zichtbaar is voor de mens van heden.

—o—

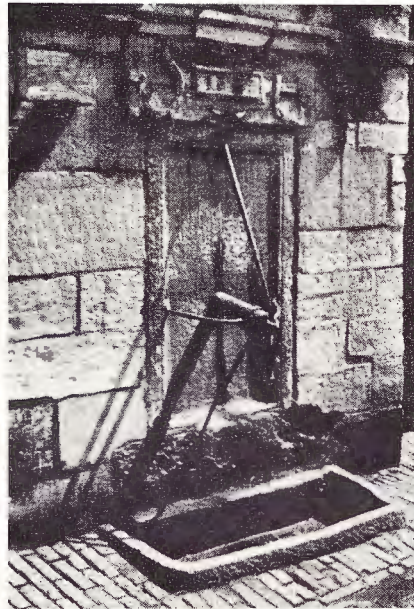
Een mooi voorbeeld van laat achttiende-eeuwse bouwkunst is de Hoofdwacht op de Grote Markt. Een gebouw met een hardstenen onderbouw en een fronton met wapen. Een gevel, die waardig aandoet, vooral tegenover het stadhuis, dat weinig te zeggen heeft. Jammer, dat men het oude renaissance stadhuis in de midden van de vorige eeuw afbrak.

Een monumentje van nationale betekenis is het Hugo de Grootpoortje, waardoor Grotius in 1621, in een kist verpakt, werd gedragen naar het huis van Adriaan Daetselaar.

„Een goed voorbeeld van militaire bouwkunst” noemde Dr. G. C. Labouchere in het Oudheidkundig Jaarboek van 1931 het Rijkstuighuis aan de Boerenstraat, dat uit 1754 dateert, dus ook weer meer dan 200 jaar oud is en herinnert aan de militaire geschiedenis van Gorinchem. Helaas werd een deel bij een bombardement in 1944 getroffen.

In 1606 werd de Fonteinstraat aangelegd in het door de vestinguitbreiding ontsane nieuwe stadsdeel in het westen. Deze straat is er nog als Pompstraat en men vindt er een pomp uit 1607, die wel zeer merkwaardig is.

Oude gevels vinden wij in de Westwagenstraat, Gasthuisstraat en Hoogstraat: 't huis Westwagenstraat 28 met een gerestaureerde bovengevel van omstreeks 1625, de trapgevel Westwagenstraat 77 uit de tweede helft van de 17e eeuw (een mooie gevel, die dringend gerestaureerd moet worden), bijzonder aantrekkelijk is de bovengevel van het huis „De rijzende zon” waarin aan de Gasthuisstraat de oude winkel

Het pompje uit 1607

van Kofa Zwijsen is gevestigd: een gevel in de stijl van Lodewijk XIV uit 1727. En passant kijken wij in de Kruisstraat even naar de bovengevel van de groentenzaak van de fam. Geritse met een jaartalsteen uit 1613.

Een leuk bovengeedeelte heeft het huis Gasthuisstraat 30 (showroom fa. Rink) met een gevel van omstreeks 1625. Bij vele panden is het weliswaar jammer, dat de onderpuien verbouwd werden en niet in stijl met het bovengeedeelte zijn gehouden, maar dit is op den duur te herstellen. Men lette in dit verband op de geslaagde restauraties in Woudrichem.

—o—

De mooiste gevel die Gorinchem nog bezit is ongetwijfeld die van het pand Gasthuisstraat 25, waarin het museum van de Historische Vereniging „Oud Gorcum” is gevestigd. Het huis heet „Dit is in Bethlehem”, naar de gevelsteen, waarop de kribbe met het kind en Jozef en Maria staan afgebeeld. Dit huis is uit 1566 en het heeft een fraai bewerkte renaissancegevel, waarvan er slechts enkele in ons land zijn. Bekijk u die gevel eens goed, dan zult u zien op welke fraaie wijze de bouwmeester dit front liet bewerken.

Ook wat het interieur betreft is „Dit is in Bethlehem” een monument, want de verzameling van „Oud Gorcum” vindt hier onderdak. U vindt er veel

„Dit is in Bethlehem”

dat aan de historie van stad en streek herinnert en u moet beslist eens naar binnen gaan om een kijkje te nemen.

De bovengevel van het huis Hoogstraat 7 (televisiezaak fa. Sommer) is wel buitengewoon fraai. Het pand werd in de 17e eeuw gebouwd en ook hier is de oorspronkelijke onderbouw verdwenen, maar de oplossing die men er voor gevonden heeft is zeker acceptabel, ook al zullen smaken verschillen. Het gaat er in deze gevallen om een compromis te vinden tussen een oude gevel en de eisen van een moderne zaak.

Hoogstraat 7

Let u gelijk eens even op die mooie „Gaper” bij de drogisterij Van Wijk aan de Hoogstraat, voordat wij naar de R.K. kerk gaan. O neen, geen historisch-architectonisch monument van betekenis, ook al is het gebouw dan typerend voor de z.g.n. „Waterstaatsstijl” van het begin van de 19e eeuw (1838). De R.K. kerk is historisch belangrijk als de kerk, die mede toegewijd is aan de H.H. Martelaren van Gorinchem, die geëerd worden in het fraaie altaar met z'n 19 openbloeiende passiebloemen, edelsmeedwerk van Brom, die ook het smeedwerk van de communiebank maakte. De kerk heeft een fraai beeldhouwde preekstoel en 10 gebrandschilderde ramen van pater Ramdag O.F.M., die de historie van de Gorcumse martelaren uitbeelden.

Het raam dat herinnert aan pastoor Leonardus van Veghel

Heel oud is de stichting van het Heilige Geesthuis, waar de H. Geestmeesters hun uitdelingen aan de armen hielden. De kapel van deze stichting vinden wij nog in de Arkelstraat, de z.g.n. H. Geest- of St. Nicolaaskapel. Het gebouwtje werd in de loop der jaren wel vernieuwd, maar aangenomen wordt dat de torenromp, vermoedelijk uit de 2e helft van de 15e eeuw, is blijven staan. Het is een rank gebouwtje, dat een speciale bekoring aan de Arkelstraat geeft. Zogezegd in de schaduw van de Kapel staat in de Bloempotsteeg het huis „De drie blompotten” uit 1625. Een alleraardigste trapgevel, die beslist behouden moet blijven, ook

Het oude Doelhuys

al zou men het huis straks bij de sanering afbreken. De gevel is misschien met geringe middelen te gebruiken bij de restauratie van een ander pand met een historisch weinig belangrijke gevel.

Let u ook eens op dat huis „Arckel” op de Kerksteeg. Zeker, het is wel wat verminkt in de loop der jaren, maar het was toen het in 1603 gebouwd werd een huis met een interessante gevel. Ook hier is restauratie verantwoord.

Het Burgerkinderweeshuis in de Molenstraat heeft een gevel van geringe waarde, de pleisterlaag heeft ook hier dodend gewerkt. Maar wie weet wat er onder die pleisterlaag vandaan komt. In ieder geval vindt men in deze gevel de mooiste gevelsteen die wij in Gorinchem nog hebben. De steen vermeldt twee jaartallen, n.l. 1558 toen de steen werd aangebracht en 1743, toen de nieuwe gevel werd gebouwd.

Een fijn gaaf geveltje is na de restauratie geworden Molenstraat 29, de oude Lutherse pastorie. Het huis is gebouwd in Lodewijk XV-stijl en heette vroeger „In het tinnen koelvat”.

En nu naar de oude Doelen. Neen, niet naar de schouwburg uit 1844, want die is oud en der dagen zat en heeft z'n fleur (honderd jaar geleden was men er trots op!) verloren. Wij bedoelen meer het Doelhuis in de Molenstraat, waarvan de oude achtergevel in de Doelentuin nog te zien is. Wat

een mooi gebouw is dat vroeger geweest, met het leuke torentje. Het werd door de schutters van St. Joris opgetrokken in 1589 en het zal na de restauratie, die aanstaande is, in zijn oude luister herrijzen als monument van grote waarde. Het is te hopen, dat men de oude Doelentuin onbeschadigd zal laten bestaan als de historische plaats waar vele eeuwen de schutters van St. Joris en St. Christoffel hun oefeningen hielden. Een mooi stuk groen op historische grond, in het hart van Gorinchem.

Geen monument, maar toch van betekenis. Dit geldt voor de gevelsteen in de Revetsteeg, waarop te lezen staat dat in veertienhonderd zestien en een Willem van Arkel voor deze steen in de strijd bleef tegen de troepen van Jacoba van Beieren. Een plaats, waar je tranen met tuiten huilt als je weet, dat die frisse Jacoba zo graag Willem als haar liefdesvriend „gehad zou willen hebben”. Het leven kan hard zijn. De steen blijft er ons van vertellen.

De Tolkazerne of het oude Tolhuis is uit 1598. Een mooi gebouw op de plaats, waar de vroegere kastelen aan de Merwede stonden. Ook hier is restauratie nodig en wanneer men het dan vrij maakt van lelijke aanbouswels en andere ongerechtigdheden is het een

Het Tolhuis aan de Duveltjesgracht

Hoe eenvoudige gevels in een Gorcums steegje het goed kunnen doen

juweeltje op de wal aan de Duivelsgracht. Ja, die goeie Duveltjesgracht, ook al iets waar men de eeuwen en de legende hoort spreken!

Maakt u zich niet kwaad over de vervallen toestand van de gevel Tolsteeg 3 (1687). De gemeente heeft het huis aangekocht en is aan het restaureren, waardoor het een goede overbuur van het Tolhuis zal worden.

De Lutherse kerk is beslist architectonisch geen monument. Historisch wel, omdat het een oude schuilkerk, vroeger geheten „In Abrahams Schoot” is. Men vindt in de gevel een beeldhouwwerk, dat het vroegere ijzeren gevelbord (nu in het museum) vervangt. Kijkt u eens door het poortje op de Langendijk naar beneden, dan ziet u dat de kerk ook inderdaad „schuil” gaat en niet aan de openbare weg ligt. Dat moest in vroeger tijden.

De Lodewijkgevel op de Appeldijk (papierhandel Van Baalen) werd reeds genoemd bij de bespreking van het historische „havenkwartier”, evenals de Dalempoort bij de behandeling van het „vesting-monument”. Daarom gaan wij nu direct naar het huis „t Coemt al van God”, op de hoek Burgstraat-Vismarkt. Weer een renaissancegevel, uit 1563, dus nog drie jaar ouder dan „Dit is in Bethlehem”.

Even nog naar de Dalemstraat, waar een gerestaureerd huis uit de 16e helft van de 16e eeuw staat, met in de gevel de evangelist „Petrus”, met zijn visnet en de sleutels van de kerk. Via de Kalkhaven (gevel met steen uit 1645) en de Robberstraat (gevel met steen uit 1615) naar het huis „Den Blowen Hoet” op de hoek bij de Peterbrug. Het huis is geen historisch monument, maar wel een voorbeeld van Hollandse bouwkunst en in ieder geval heeft het de oude gevelsteen nog aan de havenkant.

Hier rusten wij uit van onze wandeling en zeg u mij nu eens heel eerlijk: heeft Gorinchem niet veel meer aan historische panden dan u dacht? Is het juist om te zeggen, dat er in Gorinchem weinig of niets meer over is? Het lijkt mij, dat u het met mij eens moet zijn, dat er veel meer is dan u aanvankelijk dacht.

Dat komt dan, doordat wij eens zijn gaan nadenken en zijn gaan inventariseren. Zeker, er verdween veel, maar er bleef gelukkig ook nog heel wat behouden, al zullen er dan steden zijn die veel meer overhielden. Maar hoevele zijn er niet, die het met belangrijk wat minder moeten doen? Talloze.

Ik wees u op veel, niet op alles. En misschien vindt u bepaalde dingen wel overdreven, maar let daar niet te veel op. Let op de hoofdzak, dat probeerde ik ook zoveel mogelijk te doen.

Wat er nog is moet met zorg behandeld worden. Er blijft veel te restaureren, maar dat is een dankbare taak, want men bewaart voor het nageslacht iets, dat herinnert aan vroeger eeuwen, aan een tijd, toen er nog geen massabouw was en een huis een „individu” was. Niet alles bleef gaaf bewaard, maar wij kunnen het weer gaaf maken. Er is materiaal voldoende en het geld, dat men aan de restauratie besteedt is verantwoord. Men wachte er niet te lang mee en stelle een restauratie-urgentieplan op, waarvan elk jaar enkele projecten worden uitgevoerd. U zult eens zien hoe Gorinchem er dan over tien jaar uit zal zien.

De Broederschap der Romeinen en Jeruzalems Heren

door H. van Hoogdalem

Het onderwerp dat ons nu bezig houdt is er weer een voorbeeld van hoe nodig het is, dat men bij de beoefening van de plaatselijke geschiedenis kennis neemt van wat in een veel groter gebied dan de stad en haar onmiddellijke omgeving plaats greep. Eerst als men 't geheel der feiten en hun samenhang kent is men in staat een gedegen oordeel te hebben over — of een beeld te vormen van — wat plaatselijk de menssen wedervoer of wat hun dreef in hun doen en laten.

Verder is ons onderwerp er weer een bewijs van, dat men de historie maar niet in willekeurige moten kan knippen die dan los van elkander zouden staan. De historie zelf trekt zich van deze vaak willekeurig gekozen verdeling weinig aan. Zo staat het thans wel vast dat middeleeuwse gebeurtenissen en toestanden en natuurlijk ook van ver daarvoor tot op de dag van heden hun invloed doen gelden, iets dergelijks zullen we zien als we het hebben over de broederschap der Romeinen en Jeruzalemsheren.

Cornelis van Zomeren is van de Gorcumse schrijvers de eerste die ons met hen in kennis brengt, een kennis weliswaar zeer summier, maar toch dienstbaar om er onze wat uitvoeriger verhandeling mee te beginnen. Hij zegt n.l. op blz. 23 van zijn boek over Gorinchem en het Land van Arkel:

„Ik hebbe hiervoren al eenige meldingen gedaan van eenige geestelijke broederschappen in deze Kerk, dog is het zeker dat er ons verscheijde onbekent zyn, alleen vinde ik dese vyf in eene oude brief vermeldt.

- 1e. Het broederschap van t'H. Kruis;
- 2e. Het Broederschap van t'H. Sacrement;
- 3e. Het Broederschap van St. Anna;
- 4e. Het Broederschap van de zeven weën van onze Lieve Vrouw;
- 5e. Het Broederschap van St. Pieter en Paulus, bygenaemt der Romeynen, waaronder ook de Jeruzalems Heren behoorden”.

Hij gaat dan voort met ons te beschrijven dat deze broederschappen „ook wel gildens genaamd, als regel een doelwit hadden dat zich wel zeer duidelijk onderscheidde van dat der gildens der Handwerkslieden en Kooplieden.” Het

doel der „eerste instelling” was, zo zegt hij „goed maar door de door de tijd inkruipende misbruiken zo geraakte de goede regels bedorven”.

„De Broeders en Zusters waren gehouden op gezette tijden voor malkanderen te bidden, ende verscheydene Godsdienstige werken te doen, malkanderen in ziekten en nood by te staan, de overledenen te begraven, en zeer vele onderhielden hun armen. Men onderhief een bysondere broederlyke liefden. Zij hadden gemeenlijk hun eygen Altaar en Bedienaar, daar zy op zekere tijden den Godsdienst lieten verrigte, hoewel de pragt en grootsheid met'er tyd daar zyn Rol wat te veel onder begon te spelen.”

Veel van wat in deze algemene omschrijving van het doel der broederschappen wordt gezegd is zeker van toepassing op de Broederschap der Romeinen en Jeruzalems Heren. Toch valt er wel wat meer van te zeggen. In de volgorde die Van Zomeren geeft valt sterk het accent op de Romeynen, terwijl de mededeling, dat de Jeruzalems Heren er ook bij horen, er op wijst dat, in de dagen waarop ze onze geschiedenis binnentreden de Romeinen in de meerderheid waren.

Hetzelfde verschijnsel doet zich voor daar waar Van Zomeren op blz. 16 e.v. van zijn reeds eerder genoemde boek ons mededeling doet van een oude acte uit 1512, waarbij Geertruyd Adriaans en Mr. Johan Adriaansz, van der Haar, haaren zoon, „eene eeuwige Vicane en Cappellene” stichten op het St. Paulus Altaar in de Collegiale Kerk binnen deze stad.

U kunt dit verhaal uitvoeriger lezen op de blz. 16 e.v. bij Van Zomeren. Voor ons van belang is de mededeling dat dit St. Pauls Altaar uit de acte, hetzelfde Altaar is dat hij als 15e Altaar in de Kerk noemt met de naam „Het Altaar der Romeynen en Jeruzalems Heren, hebbende deze naam van dit Broederschap gekregen; anders St. Petrus en Paulus Altaar genaamd en in den jare 1512 den 10 september gestigt”. En zo zegt hij verder: „Geertruyd Adriaans en haar zoon Johan Adriaansz van der Haar stigte aan dit Altaar een eeuwigdurende Vikarye wekelijks belast met drie Misse tot

lafenissee en zaligheid der zielen van Adriaan Jansz, haar zaliger man, of huisheren vader, mitsgaders haare, en alle haaren andere Vriende zielen”.

Hier nu betrappen we onze anders zo secure geschiedschrijver op een onjuiste interpretatie van de tekst van de acte die hij in extenso weergeeft. Niet het altaar wordt gesticht in 1512, het was er al, maar de Vicarie aan het altaar. Deze Vicarie schijnt echt het eeuwige leven te hebben, want ze is er nog en de in 1512 vastgezette rente en pachten ten behoeve van de missen, worden nog altijd genoten zij het dan niet meer door de kerk en vermoedelijk slechts voor $\frac{2}{3}$ van de oorspronkelijk verbonden objecten. De benoeming van een vicaris vindt nog altijd plaats al is het dan geen geestelijke meer. En dit alles alsof er geen reformatie en franse revolutie zijn geweest, die veel van dit oude hebben weggevaagd.

We gaan thans niet in op de geschiedenis van deze Vicarie, dat is een hoofdstuk apart. Bovendien heb ik jaren geleden dit onderwerp al zeer summier behandeld. Vast staat: er waren Jeruzalems Heren dus ook in Gorinchem en er waren ook Romeynen, die samen een Altaar in de kerk in stand hielden. Ze waren er vóór 1512 evenals het altaar. Wat waren dit voor broeders en wat was het doel van hun broederschap?

Het is hier dat we ons wenden moeten tot bronnen buiten Gorinchem, daar over het doen en laten der Jeruzalems Heren met name uit onze eigen bronnen niets bekend is of liever tot heden niets bekend is.

Laat ik beginnen met te zeggen, om alle misverstand te vermijden, dat we onder Jeruzalems Heren niet verstaan de Johanniterorde, die uit de tijd der kruistochten is voortgekomen. Onder Romeinen verstaan we ook niet de mannen van 100 j. voor Christus.

Hoewel ook onze Jeruzalems Heren stellig te Jeruzalem zijn geweest, maar dat was in latere tijden toen er niets meer in het Heilige Land te verdedigen of te veroveren viel, aangezien de Saracenen alle plaatsen toen al reeds vast in handen hadden.

In het jaarboekje 1935 van Oud Utrecht neemt Mr. J. W. C. van Campen een beschrijving op van de Utrechtse Jeruzalemvaarders of Jeruzalems Heren. Dit genootschap werd opgericht in 1394, dus lang na het beëindigen der kruistochten.

Als dit gezelschap in 1394 te Utrecht wordt opgericht blijkt er te Haarlem al een te bestaan. Over dit Haarlemse genootschap wordt uitvoerig gehandeld

in de Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem 11e deel 1884. De gehele 11e jaargang wordt door de archivaris van het Bisdom, C. J. Gonet, gewijd aan de Jeruzalemvaarders en de bedevaarten naar het H. Land. Uitvoerig staat hij stil bij een reisbeschrijving van Meester Arent Willemsz barbiër tot Delft van 1525. In dit reisverhaal van een tocht naar het H. Land, door hem in gezelschap van anderen ondernomen, komt o.a. ook voor een Gorcumer Jan Goversz (van der Haar) vicaris tot Delft. Vermoedelijk hebben we hier te doen met „Jan met de boeken”, die zijn gehele bibliotheek aan Keizer Karel de Ve vermaakte. Tussen hem en de eerste bezitter der vicane aan het St. Petrus en Paulus Altaar te Gorinchem bestaat zeker verwantschap, want deze wordt in de acte genoemd „Govert Jansz (van der Haar) clerc des Christendoms te Utrecht”.

Het is nu uit deze beschrijvingen, die de volledige oudste reglementen der Broederschap bevatten, dat we aan de weet komen welke taak aan deze Jeruzalemvaarders na hun terugkeer in hun vaderstad was toebedeeld. Ik neem aan dat de broeders te Gorcum dezelfde taak hebben gehad en naar hetzelfde reglement hebben geleefd als de broeders te Haarlem en Utrecht. Ik grond deze mening op het oudste reglement der Gorcumse broederschap dat wij bezitten, dat van 1579, waarin ondanks de dan al veranderde geestesgesteldheid sporen te ontdekken zijn van de oude reglementen van Haarlem en Utrecht. Ik kom daarop straks nog terug.

Het is voor U thans wel duidelijk, dat zich in deze broederschappen verenigen zij die een bedevaart naar Jeruzalem hadden gemaakt. Later, toen de bedevaarten naar Jeruzalem verminderden en daarmee door uitsterven het aantal van hen die zulk een bedevaart hadden gemaakt verminderde, nam men genoegen met maar een bedevaart naar Rome en nam men ook de zulken in de broederschap op.

Het staat niet vast dat te Gorinchem aanvankelijk een Broederschap van Jeruzalems Heren heeft bestaan, want het komt mij voor, dat één der voor naamste voorwaarden daartoe te Gorcum niet kon worden vervuld, omdat het te klein was. Men moest ten minste met 12 personen, mannen en/of vrouwen zijn, om de broederschap te kunnen vormen, dit naar het getal der 12 apostelen. Het valt vrijwel niet aan te nemen, dat in het kleine Gorcum tegelijk 12 personen leefden die de moeilijke en zware tocht naar Jeruzalem

zouden hebben volbracht. Voor grotere steden als Haarlem en Utrecht lag dit wat gemakkelijker, maar ook in deze steden komt het voor, dat niet-burgers van de stad lid zijn van de broederschap. Het valt dus aan te nemen dat aanvankelijk de Gorcumse Jeruzalemvaarders elders zullen hebben gehospiteerd. Ik heb ze onder de Utrechtse en Haarlemse leden niet gevonden. Of Dordrecht een broederschap heeft gehad is mij niet bekend, maar anders zou er dit voor in aanmerking komen om ook de Gorcumers onderdak te hebben verleend. Vianen heeft ongetwijfeld Jeruzalemvaarders gekend. In de zo schitterend gerestaureerde kerk bevindt

zich namelijk achter het graf der Brederodes een altaar, dat onmiskenbaar een altaar is van Jeruzalemvaarders. Volgens mij door de burgemeester verstrekte gegevens moet het altaar naast de wapens die het thans nog heeft in het midden van het altaar een figuur hebben gedragen, vermoedelijk een Christusbeeld, met een palmtak in de hand. Deze palmtak nu is zoals we straks nader zullen zien het typische symbool van alle Jeruzalemvaarders. Verdere onderzoekingen te Vianen en te Gorinchem op dit punt dienen naar het mij voorkomt in ieder geval te worden verricht. Is er te Gorinchem een altaar geweest in de Kerk door de Je-

Rechts het altaar van het „Heilig Graf” in de Ned. Herv. Kerk te Vianen

Jan van Scorel. Jernuzelenwvards (1541)

ruzalemvaarders gesticht, dan kan de bouwstijl daarvan niet veel hebben afgeweken van die te Vianen.

Ons zijn namelijk afbeeldingen bekend van kapellen door de Jeruzalemvaarders te Haarlem en Utrecht gesticht, die in bouwstijl en voorstelling volkomen aansluiten bij het monument te Vianen. Ze vertonen namelijk allen in meer of mindere mate een navolging van de bouwstijl van de Kerk van het Heilige graf te Jeruzalem. Het monument te Vianen draagt dan ook van overlevering tot overlevering de naam van „Het Heilig Graf“. Kemp vermeldt in 1298 de kruisvaart van Johan van Arkel de 13e naar Jeruzalem en vertelt daarna uitvoerig over de wonderlijke belevenis te Genua, waar hij uitgeplunderd en uitgeschud aankomend na zijn terugkeer uit Jeruzalem op een huis zijn wapen vindt. Hier blijkt zich een man te hebben gevestigd die hij eens als marskramer uit de moeite en de zorg had geholpen en die nu als wederdienst de ridder van het H. Graf in de gelegenheid stelt met de zijnen Gorinchem te bereiken. U kunt dit verhaal uitvoerig lezen op de blz. 52 en 53 van Kemps Beschrijving van Gorinchem. Waar het ons om te doen is, is de mogelijkheid dat deze Heer Jan toen uit dankbaarheid, naar het gebruik dier dagen, een altaar van het Heilig Graf in de Kerk heeft gesticht. Het altaar, dat in 1512 plotseling opduikt als het altaar der Romeinen en Jeruzalems Heren. De van der Haars, verwanten van de Arkels, kunnen het zich wel tot een plicht hebben gerekend dit altaar te onderhouden en te begiftigen met inkomsten zoals hierboven is uiteengezet.

Hoe het zij, waarom zou Arkel niet hebben kunnen doen wat één der Bederodes te Vianen wel deed?

Gelijk reeds eerder gezegd bestaat er een nauw verband tussen de min of meer georganiseerde Kruistochten ter verovering van het Heilige Land en het veilig stellen der bedevaartsplaatsen en de latere particuliere tochten.

Door de velen die, ondanks de grote verliezen aan mensenlevens die de tochten hebben gekost, het er levend hadden afgebracht werd bevruchtend ingewerkt op de cultuur en de maatschappelijke structuur dezer gewesten. Men was met zoveel nieuwe dingen geconfronteerd geworden, dat het wel niet anders kon of het moest zijn uitwerking hebben.

Na de ondergang van het Koninkrijk Jeruzalem is er eerst weliswaar een belangrijke teruggang te constateren, maar als de beheersers van het H. Graf en de andere bedevaartsplaatsen wat soepeler worden, zij het dan door heb-

zucht gedreven, leeft de bedevaartgang naar Jeruzalem weer op om tegen het eind van de 16e en het begin van de 17e eeuw een hoogtepunt te bereiken. Het grootste deel der reisbeschrijvingen door bedevaartgangers samengesteld dateert dan ook uit deze tijd.

Het is uit deze beschrijvingen dat we een indruk krijgen van wat er allemaal aan te pas kwam eer de reis kon worden ondernomen en wat men onderweg aan avonturen kon beleven. En vaak was vooral dit laatste een stimulans om de tocht te ondernemen, de zucht naar avontuur, die vrijwel geen mens vreemd is.

Men kon de reis ook maken bij plaatsvervangende. We weten dit o.a. uit een rechtsgeding dat in 1597 werd gevoerd voor de Hoge Raad van Holland tussen Gerrit van Broekhuizen, Chirurgijn te Gorinchem als eiser en Govert Pietersz. van der Haar te Gorinchem als gedaagde, over de betaling van 2400 carolus guldens, door de gedaagde aan de eiser verschuldigd voor de kosten en beloning van een Jeruzalemse reis, waartoe Broekhuizen zich in onbedachtzaamheid, ten bate en ten gerieve van Van der Haar verbonden had. Hij had inderdaad naar zijn beweren de reis volbracht, maar Van der Haar wraakte de door Van Broekhuizen medegebrachte bewijsstukken als vals. Dit stuk, dat ik vond in de bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem 11e deel 1884, is zo interessant dat het alleen een aparte behandeling b.v. door een rechtskundige waard zou zijn.

Wonderlijk is het wel, dat de beide kemphanen niet voorkomen op de eerste ledenlijst van de Gorcumse Broederschap die in 1579 werd opgesteld.

Behalve bij plaatsvervangende kwam het ook voor, dat er door schepenen een vonnis werd geveld, waarbij de zondaar zich een bedevaart zag opgelegd naar Rome. Volbracht hij die reis, dan moest hij zich na terugkeer melden bij het gerecht om de bewijzen te tonen, dat de tocht was volbracht en de zonde was uitgeboet.

Het is van dit geboefte dat de vrijwillige pelgrims vaak veel last en narigheid ondervonden. Want veelal slokten zich zulke lieden als bedelaars aan bij grote gezelschappen op wier kosten zij trachtten te leven. Ging dit niet goedschiks, dan waren er die voor erger dingen niet terugdeinsden. Zo zijn er gevallen bekend, dat ze gemene zaak maakten met roofridders en verder met alle mogelijke gespuis, dat op de duiten der pelgrims aasde langs de lange weg die deze gaan moesten.

Vrouwen werden als zij in gezelschap van hun mannen reisden wel getoleerd, maar als zij alleen reisden waren de gevaren vele waaraan en de pelgrims en de vrouwen zelf bloot stonden.

De reeds eerder genoemde Mr. Arent Willemsz. barbier te Delft, geeft een wel zo regelmatig en goed leesbaar verhaal, dat het de moeite waard is daaruit in het kort zulk een reis eens na te gaan. Zijn tochtgenoot, de Gorcumer Jan Govertsz v. d. Haar, priester te Delft, heeft eveneens een reisbeschrijving gemaakt, die nog in handschrift te Göttingen in Duitsland aanwezig is.

Als regel ging de tocht per schip naar Keulen en vandaar te paard naar Venetië of Rome. Reeds op deze tocht stonden de pelgrims aan vele gevaren bloot. Roofridders langs de Rijn loerden vanaf hun roofoverburchten op deze pelgrims. Verder was een tocht over de Alpen langs vaak onbegaanbare bergpassen geen sinecure. Hier zaten de monniken aan de St. Bernhardpas om de pelgrims gastvrij te ontvangen en hen te helpen bij het veilig doortrekken van dit gebied, dat ook niet zonder gevaren van roof en overval was.

Later namen de pelgrims hierom weinig bezit meer mee, maar trokken eenmaal te Venetië aangekomen, wissels op Lombardische huizen, die ook in die tijd hun agenten al hadden in deze noordelijke streken, o.a. te Gent en te Brugge.

Meestal had men te Venetië voldoende de tijd om alle maatregelen voor het verdere deel van de tocht te nemen.

Het gezelschap van Mr. Willemsz lag aanvankelijk ter herberge in „De witte Leeuw” met een duitse waard Andries geheten. Daar het te voorzien was, dat het nog wel enkele maanden zou kunnen duren voor er kans was tot uitvaren, huurden ze met hun achten een deel van een burgerwoning en legden botje bij botje om het zo wat voordelig te doen.

Uit de vermelding van de huisgenoten komen we aan de weet, dat ook vrouwen en kinderen soms de reis naar het H. Land maakten, want behalve de schrijver zelf hielden zich in het huis op „Heer Jan Govertsz van Gorcum, priester, Heinrich Pietersz op 't Meer van Amsterdam, zijn huusvrouw Lijsbeth Jacobs dochter met hoer drie kinderen Pieter, Claer en Trijn” en dan verder was er nog „ons joncwijf Ghijzlant Jans dochter, die ons de cost berejden.” Heinrich Pieters op 't Meer had dus zijn hele gezin maar meegenomen

men de dienstbode inclus. Zij stierf op de reis.

De volgende hoofdstukken zijn dan gewijd aan een uitvoerige beschrijving van de schoonheden van Venetië, over het doen van aankopen voor de reis, het bespreken van een schip naar Jaffa en tenslotte een bezoek aan de doge van Venetië voor het in orde maken van de reispapieren en het vertonen van de reispassen en aanbevelingen uit het land van herkomst.

Wat deze laatste hoofdstukken betreft zijn we zo gelukkig dat uit het stadsarchief exemplaren van deze reispassen, door de stedelijke overheid verstrekt, konden worden te voorschijn gebracht.

Certificaat om naar Jeruzalem te gaan.

Wij burgemeesters overheden en vroedschap van de stad Gorcum van het graafschap Holland van het rechtsgebied van onze zeer onoverwinnlijke altijd (?) verheven Keizer Karel V maken aan ieder afzonderlijk en allen tezamen door middel van dit ons schrijven, voorzien van het zegel van genoemde stad, bekend, dat Cornelius, de zoon van Lammert, brenger en toonder dezes, onze medeburger is, uit voornoemde stad geboortig en bij ons vanaf zijn kinderjaren grootgebracht, uit eerbare en zeer onberispelijke ouders wettig geboren, namelijk uit vader Lammert Alberts, een eerzaam en braaf man en moeder Bartha, dochter van Lancard, een vrouw van deugdzaam naam.

Wij getuigen ook, dat dezelfde Cornelius bij ons eerzaam geleefd heeft en door arbeid en het brouwersbedrijf, dat is het bereiden van bier en tegelkertijs langs sommige andere eerlijke wegen zich en zijn dierbare echtgenote en kinderen levensonderhoud geeft en nooit onder enige aanklacht of ongunstige roep gebukt gegaan is of daarmee bezoedeld is geweest en niet van ons wegens enige misdaad of om enige andere reden verhuisd en naar het buitenland vertrokken is, maar alleen om naar Jeruzalem het heilig land en andere gewijde en heilige plaatsen uit godsvrucht te bezoeken en tevens de steden van anderen volgens zijn goede gewoonte (zoals hij zelf zei) te bezichtigen.

En omdat wij (zoals billijk is) der waarheid getuigenis moeten afleggen, vooral nu wij daarom gevraagd zijn, hebben wij het raadzaam geacht aan hem ons getuigenschrift te verlenen en te schenken, vurig verlangend, dat dezelfde overal als een eerzaam, braaf

en in goede roep staande medeburger van ons en als een goed christelijk man ontvangen en beschouwd wordt.

Gegeven in genoemde stad Gorcum onder het gebruikelijke en gewone zegel van voornoemde stad in het jaar na Christus' geboorte 1500 enz.

Het is natuurlijk niet de bedoeling uitvoerig de reis van Jan Govertsz van der Haar te gaan beschrijven. Voldoende is, als ik U vertel, dat ook de verdere reis met alle gevaren en moeiten uitvoerig wordt beschreven. Alle Heilige plaatsen die bereikbaar zijn worden door het gezelschap bezocht en zeer nauwkeurig wordt er bij genoteerd welke aflaat met het bezoek verkregen werd.

Uit en thuis duurde de reis 10 maanden. De terugweg ging vrijwel langs dezelfde route, al waren er ook die b.v. naar Damascus of naar Alexandrië reisden om ook in die plaatsen hun weetlust te bevredigen. Zoveel wordt wel duidelijk, dat de Muzelmannen niet nalieten om zich voor hun soepelheid dik te laten betalen en vaak met verontwaardiging maakt Mr. Willemsz van hun afperserijen melding.

Bij het bezoek aan Bethlehem worden de deelnemers zoals te doen gebruikelijk was door de Christenen van Bethlehem getatoueeerd met het z.g. Jeruzalemskruis, meestal op de borst en op de rechterarm. Een pijnlijke geschiedenis, die allen echter met moed doorstonden, omdat het tot de bewijzen hoorde van de volbrachte tocht. Zo verhaalt b.v. Estius in zijn beschrijving van de Gorcumse Martelaren dat aan de martelaar Hieronymus de dodelijke marteling eerst voltrokken werd, nadat de Jeruzalemskruisen, die hij op borst en armen ingedrukt droeg, waren uitgesneden.

Uit het verhaal van de terugtocht naar het vaderland is voor ons als Gorcumers bijzonder interessant het stukje van de reis in het vaderland zelf. Vanaf Keulen reist het gezelschap met het schip naar Nijmegen, waar ze de 9e december 1525 met zijn zevenen landden „ende ghingen ter herberge indie zwarte leeuwe tot des anderen daghes toe, misse ghehoert alsoet sondach was, dearna mit ons sevenen een kurte poese ghuet tzcyeer ghemaect tot een teyken van scheydinghe.”

U ziet, ze wisten ook na de ernst van het goede der aande te genieten.

De volgende dag gaat de reis verder. Elk gaat zijn weegs en Mr. Willems „ende Heer Jan Govertsz van Gorcum bleven tesamen int schip ende vueren

te samen tot voer die stadt van boemel toe, aldaer wij desen avond bleven en huyrden een schuyt die ons bracht dese merghen tot gorcum voer die poorte op acht uren ende was recht getijden om voorts te zeylen, mer mijn medeheer Jan govertsz badt mijn alsdat ic doch mi hem optreden wilde in die stadt, want hij aldaer gheboren is geweest ende vrunden aldaer hadde wonende. oom moyen ende andere mae-schappen, die hij slechts toe begheerde te spreken, mits oeck mijn belovende als dat hij daer niet toven en soude, mer soude mit mijn sonder vertreck voerts na delft varen, alsoe dat ic mede in die stad van Gorcum ghingc. Mer alsoe drae wij aan lant waren ende heer Jan bij zijn vrunden gheseten was, soe sach ic wel dat daer gheen scheyen an was op dat pas. Waerom ic oorlof gegheerden, segghenden mit mijn verblijven bij hem, en mochte hem niet profyteren. Mer dat ic begherende was te weten hoe dattet mit mijn wijff ende mijne kinderen wesen mochte.”

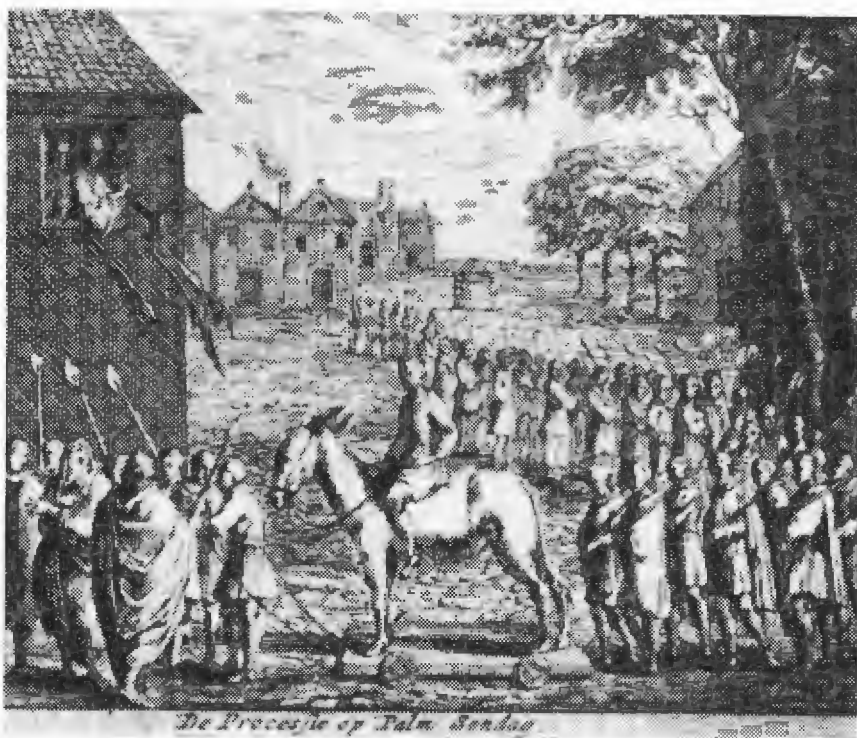
U ziet, het was al net als nu. Mr. Willems verlangde naar huis na zo'n lange tijd van afwezigheid. Jan Govertsz zal eerst wel te midden van vrienden en bekenden hebben moeten vertellen van zijn reis en er nog wel een paar daagjes hebben aangeknoopt. Hij gaf aan Mr. Willemsz de groeten voor zijn moeder mee, die dus waarschijnlijk ook te Delft woonde.

Te middernacht sluipt dan daags daarna Mr. Willemsz te Delft zijn huis binnen om geen opschudding in Delft te verwekken en besluit hij zijn reisverhaal over 233 dagen met een lof aan God, Die hem behouden thuis had gebracht.

Ik heb U een deel van deze reis niet willen onthouden, omdat het U laat zien in welke sfeer het geheel werd volbracht. De Jeruzalemspalm of -veer was verdiend en kon verder door de pelgrims die de tocht hadden volbracht als een ereteken worden getoond. Onder hun stadgenoten genoten zij grote eer om de prestatie die zij hadden volbracht.

Hun voornaamste taak was verder om in de plaats waar zij thuis hoorden of anders in de plaats waar de zetel was van de broederschap waartoe zij behoorden op Palmzondag in de processie, getooid met de Jeruzalemsveer of Jerichopalm, de ezel te trekken, waarop een beeld van Christus was geplaatst. In deze processie genoten zij de ereplaats.

Uitvoerig wordt ons de gehele gang van zulk een processie beschreven in

Palmprocessie volgens een 18e eeuwse voorstelling

het reeds vermelde jaarboekje van Utrecht door Mr. Van Campen. Hoe ze gekleed gingen en hoe de palm gedragen werd, laat ons Jan van Scorel zien in zijn schilderijen die te Utrecht in het Centraal Museum hangen. Zelf pelgrimvaarder heeft hij zowel van de Haarlemse als van de Utrechtse broeders portretten gemaakt, telkens ook twaalfallen.

Na deze wat uitvoerige inleiding met hier en daar een Gorcumse noot zullen we thans gaan zien wat de broederschap te Gorinchem presteerde.

Uitgangspunt is daarbij het eerste reglement dat we van hen hebben en wel dat van 1579. We zullen zo nu en dan een vergelijking moeten maken met het Utrechtse reglement van 1394 en dan zien dat de middeleeuwse trekken niet volledig zijn uitgewist.

Wat ons allereerst verwonderen moet is dat de broederschap op dat tijdstip te Gorinchem nog bestond, want te Utrecht werden in datzelfde jaar alle bezittingen van de broederschap geïnventariseerd en geconfiscieerd door de overheid om te dienen tot onderhoud van de predikanten. Wel hielden daar de laatste broeders lange tijd vast aan hun rechten, maar ze hebben toch niet

kunnen verhinderen, dat in 1615 de broederschap aldaar definitief werd opgeheven en de inkomsten bestemd werden voor de stichting van een tuchthuis. Een rentemeester van stadswege aangesteld zou de goederen beheren. Een groot deel der inkomsten b.v. vloeide later toe aan de Illustre School, de latere Academie.

In Gorinchem lezen we van dit alles niets, al staat het voor mij vast, dat ook daar de broederschap een veer heeft moeten laten, al heeft ze dan kans gezien door een grondige reorganisatie, waarvan het reglement van 1579 een bewijs is, het vege lijf te redden.

Uit het nieuwe reglement blijkt duidelijk dat men bereid is bij de nieuwe koers te blijven varen, zij het dan met afstoting van de geestelijke activiteiten, die te voren het kenmerk der broederschap waren.

Blijkens 't reglement was hun voornaamste plicht te zorgen op de dag van St. Petrus en St. Paulus, zijnde de 29e juni, ter vergadering te verschijnen. De bode van de broederschap ging daartoe bij de leden rond om hen te „noyen” tot het houden van de maaltijd. Het doel van die maaltijd was en

kel en alleen „omme alle goede kenisse ende oude vriendschap te vernieuwen ende te blijven onderhouden”. Die zonder reden weg bleef kreeg een boete ten hate van de broederschap.

Deze maaltijden werden gehouden in de St. Joris Doelen en wel op de „Groote Saal”. Gasten mocht men niet nodigen of meebrengen, tenzij de gast zich kon legitimeren als „Romein”. Was hij dat, dan was hij welkom en kon mee aanzitten.

Behalve de maaltijd die zij dan hadden te betalen moest de uitnodiger bovendien voor dit voorrecht nog 10 stuivers betalen aan de broederschap.

Ook op de maaltijd die de dag daarna gehouden werd en waarop als regel het stadsbestuur werd genodigd, kon men gasten als goede vrienden bijbrengen mits men voor hen maar de ver-eiste 10 stuivers betaalde.

Of op deze tweede maaltijd ook „de stadskannen wijn” werden geschonken heb ik niet kunnen vaststellen. In de middeleeuwen genoten de Jeruzalems Heren deze stadskannen wijn zowel de eerste als de tweede maaltijd, maar dan was het ook een beloning voor hun prestaties verricht in de Palmzondag-processie.

Daar de samenkomst was ingesteld „tot onderhoudinghe van liefde ende vrundschap” moest ieder zich onthouden van „kyvagie ofte twist” of van „schandaleuse ofte seditieuse woorden”. Kwam er toch twist, dan traden de dekens van de broederschap op en legden aan de twistende broeders een geldstraf op van 3 gulden de man.

Een der aardigste bepalingen uit het reglement is wel het artikel, waarin de mate en de wijze van drinken werden bepaald. „Item in dese maeltijt salmen onderhouden 'tgene in des Konings Assueris maeltijt wierd onderhouden, te weten, dat d'een den anderen niet en zal overvallen met drincken noch ock dwingen omme malkanderen bescheyt te doen, maer ygelyck hey zall drincken so veel hem gelust”.

Slaan we nu 't verhaal op zoals we dat beschreven vinden in het boek Esther, hoofdstuk I, dan vinden we daar het volgende geschreven in de verzen 7 en 8: „Men gaf te drinken in gouden bekere alle verschillend van elkander, en er was koninklijke wijn in overvloed, zoals men van den Koning verwachten mocht. Het drinken nu geschiedde naar dezen regel: geen dwang; de koning had immers aan al deze opperdienaren van het paleis deze verordening gegeven, dat men zou doen zoals iedereen het wenste”.

Indien de broeders naar deze regels

hebben geleefd, en mogen we van zulke bijbelvaste lieden iets anders verwachten, dan hebben ze hem op die dagen, wat we noemen, goed geraakt en naar ik vast aanneem uit bekere die alle verschillend waren. Is dit wellicht de oplossing voor het vraagstuk van de vele bekere der Romeinen die nu al aan de dag zijn gebracht?

In onze gedachte zien we onze broederschap aan de gang in de „Groote Saal van de Doelen”, die op dit punt

De beker uit 1620, eigendom van de Historische Vereniging „Oud Gorcum”

van de Schutters echter wel wat gewend was.

Dit zo horende krijgt men wel de gedachte dat het uitsluitend te doen was om de fuif. Toch is dit niet zo. Men had ook ernstige plichten waaraan men zich niet mocht onttrekken op straffe van boete. Een dode broeder of zuster moest men vergezellen op zijn laatste reis. Die niet kwam verbeurde vijf stuivers. De nabestaanden van de dode betaalden aan de broederschap „tot syn doodtschuld” een bedrag van 10 stuivers.

Niets dat dus bij deze Romeinen verder nog herinnert aan de tijd dat Jeruzalems Heren en Romeinen na het binnenvoeren van de palmezel in de Dom, zich terstond begaven naar hun eigen kapel om daar een stille Mis te horen.

We lezen in de reglementen, althans in dat van 1579, niets over het gedenken van de dode broeders en zusters, zoals toch oudtijds de gewoonte was, want het oude reglement te Utrecht bepaalde nog: „alle jaer als die maeltijt gedaen is ende Godt gelovet, so sellen alle die ghene die daer ter maeltijt gecomen waren alle onse dode broders gedincken mit drien Pater noster ende Ave Maria”.

Maar wie kan ook anders verwachten in het Gorcum van 1579 dat de watergeuzen binnen zijn muren had gezien. Laten we aannemen dat de R.K. onder hen, en het merendeel der broeders was dat, hun plichten in dat opzicht, zij het dan niet openlijk, toch hebben vervuld. Het reglement van 1633 is al weer met enkele bepalingen verrijkt die ons laten zien dat het leven duurder is geworden. De prijzen van de boeten zijn niet langer uitgedrukt in stuivers maar in guldens.

Men heft dan ook een entreegeld van ten minste 6 gulden en 12 stuivers. Een huwelijk komt de broeders te staan op 12 gulden of het nu het eerste, het tweede of het derde huwelijk is. Ook de boete bij twisten en kijden is verhoogd tot f 12,—. Ontving een der broeders een erfenis, behalve dan van zijn ouders, dan kreeg de broederschap bij f 100,— en meer 6 gulden en boven de f 1000,— 12 guldens als extraatje voor de kas. Behalve enige nieuwe bepalingen bij het aanstellen van dekens van de broederschap, dat ieder jaar moest geschieden, bevatten de vernieuwde reglementen van 1633 weinig nieuws. Zelfs het reglement van 1706, opgesteld door de stadssecretaris Cornelis Matelief Lus, doet weinig meer dan het oude herhalen. In het jaar 1706 was de broederschap vrijwel te niet gegaan door uitsterfing. Genoemde stadssecretaris wist haar weer nieuw

leven in te blazen, een leven dat de broederschap nog tot 1825 heeft weten te rekken. Het spreekt welhaast vanzelf, dat toen alles van het oude karakter der broederschap van 1512 en daarvoor verdwenen was en er weinig meer van overbleef dan een soort gezelligheidsvereniging van een select gezelschap uit de deftige burgerij. Men kon lid worden als men nazaat was van iemand die Rome had bezocht.

★ ★

★

Ik zou niet volledig zijn als ik ook nog niet iets vertelde over de bekers der Romeinen, temeer waar het juist de eerst bekende beker van 1620 was, die mijn belangstelling voor deze broederschap warm maakte. In 1952 verscheen op de tentoonstelling „Viere eeuwen Nederlands Zilver” in het gemeentemuseum te 's-Gravenhage onder Nr. 349 een beker ingezonden door Alice Bernouille te Bazel. Mej. Dr. C. M. Prins geeft van deze beker een uitvoerige beschrijving in „De Nederlandse Leeuw” van 1952, waarin dezee beker vooral wordt besproken om zijn heraldische waarde. Voorts heeft zij gepoogd de namen der broeders aan de hand van enkele Gorcumse bronnen, als het wapenboek van Kuyt, thuis te brengen. Mej. Dr. C. M. Prins is er toen slechts gedeeltelijk in geslaagd. Ons nieuwe bestuurslid Mr. A. Telers is het gelukt vrijwel alle broederse en een zuster wier wapen op de bekere voorkomen thuis te brengen. Mogelijke dat hij t.z.t. eens voor onze vereniging daarover wat uitvoeriger spreken kan.

Het rijmpje dat de beker als opschrift bevat heeft naar het mij voorkomt geen andere betekenis dan dat de broeders en de zuster die er op voorkomen verplicht waren bij hun toetreden in deze beker hun toetredingsbijdrage aan te bieden, terwijl ongetwijfeld zij die in 1620 lid waren elk voor zich de beker zullen hebben gevuld met hun deel als stamkapitaal voor de kas van de broederschap. Ligt hier ook wellicht de verklaring van de confiscatie van hun oude bezit, waardoor een dergelijke royale geste noodzakelijk werd? Geven wij er deze betekenis aan, dan komen we ook klaar met de tot dusver bestaande gedachte, als zouden de broeders goede sier hebben gemaakt van de inkomsten uit de vicarie indertijd gesticht bij het altaar der Romeinen. De baten hiervan zullen evenals met vele van dit soort geestelijke stichtingen geschiedde van 1573 tot 1579, hun deel hebben moeten bijdra-

gen aan het „Geestelijk kantoor” te Delft tot onderhoud van de predikanten. Er zijn resoluties bekend van de Staten van Holland waarbij deze materie vaak onder protest der bezitters aldus werd geregeld. Door het verzet werd echter vaak bereikt dat de rechtmatige bezitters $\frac{2}{3}$ der inkomsten mochten behouden, terwijl een derde deel ten goede kwam aan het reeds eerder vermelde kantoor of benut werd tot het stichten van studiefondsen en onderhoudsbeurzen. Het zou mij niet

*De beker van Johan Baptista Bollean
(1653)*

verwonderen of we hebben de oorsprong van twee van dit soort Gorcumse fondsen in die tijd te zoeken. Ik denk aan „Het Beursje van de Haar” en het fonds „De Godskamer”. Hoe het zij: gebruikt voor plezier en jolijt der latere broederschap werden ze niet. De Staten van Holland zouden dit zeker niet hebben gedoogd. Zo komt het naar mijn mening dat op de manier als hiervoor beschreven door de broederschap moest worden omgezien naar vermeerdering van de inkomsten. Men bedenke dat de kostbare pillegiften uit die dagen aan vorsten en vorstenkinderen ook gehuld werden in kostbare gouden of zilveren schrijnen. En in een gezelschap waar de beker zo in ere was zou men op dit punt de beker geen eer hebben aangedaan?

In het jaar 1653 wordt door Johan Baptista Bollean aan het college een beker vereerd die thans voor Gorcum te koop is. Ook deze beker was aanwezig op de zo even genoemde tentoonstelling te Den Haag onder Nr. 219, terwijl een catalogus van een tentoonstelling uit 1880 dezelfde beker al vermeldt onder Nr. 4614. Deze beker moet in Gorcums bezit komen.

In 1708 ter gelegenheid van de heroprichting van de broederschap in 1706 wordt door de dan lid zijnde broeders aan het college opnieuw een beker geschonken. Deze beker waarvan het deksel twee beeldjes draagt, namelijk van Petrus en Paulus, Petrus met de sleutels, terwijl het zwaard dat Paulus moet hebben gedragen helaas ontbreekt. Het deksel is evenals de voet verder versierd met opgelegde bloemen en blad-ornamenten. Duidelijk tekent zich de wisseling der stijlen af ook in de vorm van de bekera. Die van 1708 is in Barok-stijl uitgevoerd.

„30 Juni 1756”, zo vermelden mijn aantekeningen”, „hebben wij onderschrevene Leden van het Collegie der Romeinen binnen Gorinchem in den St. Joris Doelen aan tafel sittende met het nieuwe silvere bokaaltie gefeliciteerd Mr. Willem Hendrik van Os synde heden vijftig jaare geweest Secretaris van Collegie der Romynen. Dese seldsame gebeurtenis is by ons ondergeschreevenen waardig geacht te noteren. Ter oirconde getekent A. Wevelinckhoven J. van Diepenbrugge, C. van Borharen, Hub Snoek.”

Ten slotte krijgt het gezelschap in 1772 op Petri en Pauwels dag van de Heer Jacob van Dam een beker aangeboden op voet, terwijl het deksel daarvan was versierd met de wapens van dan lid zijnde broeders. Ook deze beker was in 1880 te 's-Gravenhage op

De beker uit 1708, door Jhr. Mr. M. M. A. Beelaerts van Blokland aan Gorinchem geschonken

een tentoonstelling aanwezig onder Nr. 4612.

Zo is daarmee vastgesteld, dat er ten minste vijf bekers zijn geweest. Die van 1620 is eigendom van „Oud Gorcum”, die van 1653 is in bezit van een antiquair en die van 1708 werd aan Gorcum geschonken door Jhr. Mr. M. M. A. Beelaerts van Blokland. Van twee weten wij niet waar zij zich bevinden. Waren er nog meer? Naar mijn

oordeel stellig, want men zal ook wel ernst hebben gemaakt met het artikel van hun bijbelse grondwet: dat alle bekers verschillend moesten zijn. Wij kunnen dus met aankopen voorlopig vooruit.

Wat zou het een schoon gebaar zijn van de overheid als ze uit de geconfiscieerde eigendommen van deze broederschap de bekers die overbleven nog eens vullen mocht met een gouden „pillegifte” die ze terug zou kunnen brengen daar waar ze horen: te Gorinchem.

Ik heb naarstig gespeurd naar de dag waarop het college der Romeinen zijn einde vond maar ik ben daar helaas niet in geslaagd. De laatste broeders die werden ingeschreven in de 19e eeuw zijn Pl. Colthoff in 1811; J. G. Meulemans in 1815 en in dat zelfde jaar ook nog Joh. van Maaren en J. C. Elen in 1814 P. L. Begram, in 1817 Y. Blom, en nog een broeder wiens naam onleesbaar geworden is, in 1819 Ph. Mekern. De allerlaatste broeder die zijn handtekening op de lijst zet is H. van Aken in 1825. Was dit werkelijk de laatste? U ziet, er blijft nog wel iets over om uit te zoeken. Dat we hier te doen hadden met een de eeuwen omspannend verschijnsel zal niemand willen ontkennen. Weinig broederschappen uit de middeleeuwen kunnen op zulk een lange levensduur bogen.

Het zou verleidelijk zijn nog meer bijzonderheden te vermelden van deze zo interessante broederschap, maar mogelijk is dat nog iets voor een volgende keer.

Jhr. Mr. M. M. A. Beelaerts van Blokland te 's-Gravenhage heeft inmiddels aan de gemeente Gorinchem ten geschenke gegeven de in zijn bezit zijnde beroemde, uit de 18e eeuw daterende zilveren beker, welke afkomstig is van de Gorcumse Broederschap der Romeinen, evenals op deze Broederschap betrekking hebbende archivalia.

Deze beker heeft toebehoord aan Jacob van Dam, die in 1751 voor de eerste maal tot schepenen van onze stad werd benoemd en in 1769 werd ingeschreven als lid van de Broederschap der Romeinen. Deze beker en de verschillende archivalia zijn voor Gorinchem van groot historisch en cultureel belang. De beker is in bruikleen afgestaan aan de Historische Vereniging „Oud Gorcum”. De archivalia zullen worden toegevoegd aan de in de toekomst te vormen archief-boekerij.

„Gorcum, Teisterband en St. Maarten”

Lezing, gehouden op 25 januari 1961, voor de Historische Vereniging „Oud Gorcum”, door Drs. W. A. van der Donk uit Amsterdam.

Gorcum al van 950

Vele leden en belangstellenden waren woensdagavond naar De Beurs gekomen om te luisteren naar Drs. W. A. van der Donk uit Amsterdam, die zou spreken over „Gorcum, Teisterband en St. Maarten”.

In zijn inleiding deelde de voorzitter van de Historische vereniging „Oud-Gorcum” mee, dat de heer Van der Donk een oud-Gorcumer is en dat zijn liefde tot onze stad zal blijven bestaan.

De heer Van der Donk noemde zijn onderwerp een eigenaardige trits van begrippen, maar als men die verder gaat ontleden, dan komt de samenhang wel naar voren.

Gorcum moet omstreeks het jaar 950 reeds hebben bestaan en dit baseerde spreker op een drietal feiten.

Ten eerste zijn alle plaatsen, wier namen eindigen op hem, chem of inghem zeer oud en vele voorbeelden haalde hij daarvan aan, zoals Arnhem, Castricum, Affligem.

Ten tweede vindt men in de streek rond Gorinchem ook vele plaatsen met dergelijke uitgangen, zoals Beusichem (reeds bekend sinds 866), Rossum (893) Erichem (850), Redichem (970), Rodighem (960), Gellicum (983). Dit alles is bekend uit oude oorkonden en acten.

Ten derde heeft Gorinchem ook reeds vroegtijdig een St. Maartenskerk bezeten, die later St. Janskerk werd genaamd. Toen deze (onze grote Kerk dus) enige tientallen jaren geleden werd gerestaureerd, kwamen er onder de vloeren resten van mensen tevoorschijn, die al in zeer oude tijden daar begraven geweest moeten zijn. Mede daardoor kon worden vastgesteld, dat er reeds een bewoning moet zijn geweest in de alleroudste tijden.

Ook in de Bommelerwaard zijn plaatsen uit de jaren 850-1000 en in het Land van Heusden en Altena. Woudrichem b.v. dateert reeds van 899.

Gorcum in Teisterband

Zoals het met alle Frankische gouwen was, werden ook van de gouw Teisterband de grenzen gevormd door geografische scheidingen. Teisterband omvatte de Vijf Heerenlanden, de Neder-Betuwe, de Tieler- en Bommelerwaard, alsmede het Land van Heusden en Altena. Naar alle waarschijnlijkheid

heeft dus Gorinchem ook in Teisterband gelegen, temeer, daar de Lek en Rijn de noordgrens vormden, de Maas en de Bergsche Maas de zuidgrens. De Linge stroomde in Teisterband, evenals de rivier de Altena.

De betekenis van Teisterband? Het woord band betekent streek en teisterkomt van testra en betekent rechts, maar ook westelijk. Dus we hebben hier te maken met de westelijke streek, n.l. van het Frankische rijk.

Later kwam het onder Lotharingen en weer later was het een deel van het Heilige Roomse rijk (Duitse rijk).

Allengs kregen de bisschoppen van Utrecht meer en meer macht in deze gebieden, vooral toen Bommel in 1002 geschonken werd aan dit bisdom. Van 1026 af genoot de bisschop van Utrecht een vrij grote macht in Teisterband en werden Gorinchem en omgeving door de Graaf van Bentheim van de bisschop in leen ontvangen.

Later werd het Graafschap Holland de overheerser en weer later werd Teisterband in stukken opgedeeld tussen Gelre, Holland en Brabant.

Daar er nog geen bedijking was, overstroomde dit gebied herhaaldelijk en het is begrijpelijk, dat het een landelijk karakter droeg. Maar naast de landbouw, hofbouw en veeteelt, waren de scheepvaart en de handel ook belangrijke bronnen van inkomsten.

St. Maarten-traditie

Typerend was het grote aantal St. Maartenskerken in het gehele gebied, dat door het bisdom Utrecht werd bestuurd. St. Maarten was de typische Utrechtse kerkheilige en de traditie zegt, dat als er ergens in dit gebied een kerk stond, dan moet dat er een zijn geweest, die gewijd was aan St. Maarten.

De verering van St. Maarten dateert reeds uit de vroege Middeleeuwen en vele plaatsen zijn naar hem genoemd. Men kent het verhaal over hem: te paard als militair hielp hij een arme door een stuk van zijn kleed af te snijden.

In de oudste gebieden van 't bisdom Utrecht vindt men dus reeds St. Maartenskerken, en wel tussen Emmerik en Werkendam, met enkele plaatsen op de kleigronden van de Zeeuwse eilan-

den en Zeeuws Vlaanderen. Echter niet in de pas later bevolkte veengebieden, zoals tussen Dordrecht en Gorinchem.

Die St. Maarten-cultus is al oud en van de 105 St. Maartenskerken uit het bisdom Utrecht waren er reeds 30 van vóór 1250. De feestdag voor deze heilige werd 11 november, de datum, dat hij in 397 is gestorven.

Vóór die feestdag van 11 november was er eerst de St. Maartens-vasten, maar men kende ook het St. Maartens-vuur en diverse liederen, die op hem betrekking hadden.

De verering van St. Maarten openbaarde zich in Gorinchem in het bouwen van een kerk, die ook wel St. Janskerk werd geheten, gewijd zowel aan St. Maarten als aan St. Vincent, doch waarin een St. Jans-altaar aanwezig was.

De kerk werd in 1263 ingewijd en in 1272 zou Jan de Sterke er in begraven zijn.

De kerk is gebouwd op grondbogen tussen de contreforten op een vette, vaste kleigrond van 20 à 30 voet dik, met daaronder zand. De stenen moeten voorheen al eens gebruikt geweest zijn. In de 15e eeuw werd de kerk verbouwd met behoud van de 13e eeuwse delen, zoals muurbeschilderingen. In 1844 is daaraan een einde gekomen en werd de kerk afgebroken.

De toren zou gebouwd zijn in aansluiting op een reeds bestaande kleinere toren, maar deze staat op een nieuwe fundering, dus genoemde theorie klopt niet. Ook op de Langendijk is er een St. Maartenskerk geweest. Dat is de kerk, die nu de Lutherse is geworden. Deze was dus eerst een Rooms Katholieke kerk, werd daarna een Oud-Katholieke kerk en pas later een Lutherse kerk.

De kerkmis van 11 november werd later de kermis, die nu nog omstreeks die tijd gehouden wordt, met daaraan verbonden de St. Maartense markten.

Maar er was niet alleen in november markt. Op 3 juli kende men de zomer-St. Maarten en was er ook een paardenmarkt, tegelijk met een lakenmarkt. Op 11 november is echter de winter-St. Maarten als zodanig aangekend door Heer Otto van Arkel bij verlenging van het handvest der stad-brief op de feestdag, die bij uitstek voor Gorinchem geldt. Ook werd er omtrent deze dag een St. Maartensschouw gevoerd.

Met dit alles wilde de heer Van der Donk aantonen, dat Gorinchem reeds zeer oud moet zijn en dat hierover na afloop een levendige discussie ontstond was te begripen.

Weer een beker van de Gorcumse Jeruzalems Heren ontdekt

Op de woensdag 25 januari 1961 gehouden vergadering van de Historische Vereniging „Oud Gorcum“ deed de conservator van het Museum, de heer H. van Hoogdalem, de mededeling, vermoedelijk velen al bekend, dat de beker uit 1772 van de Broederschap der Romeinen, de zogenaamde beker van Van Dam, aan Gorinchem geschonken is door Jhr. M. A. Beelaerts van Blokland, voorzitter van de Hoge Raad van Adel, te 's-Gravenhage.

Deze schenking, waaraan oorspronkelijk de voorwaarde verbonden was, dat Gorinchem de andere beker, in handen van de fa. Morpugo, zou verwerven, is thans geschied zonder enige voorwaarde. Daarenboven werden nog geschonken de drie rollen, die eveneens op de vorige vergadering van „Oud Gorcum“ werden getoond en die de namen v. d. broeders en het reglement van de broederschap bevatten. Voorwaar een pracht van een geschenk. De vergadering nam van deze mededeling onder applaus kennis.

Verder deed de heer Van Hoogdalem de mededeling, dat de beker in het bezit van de fa. Morpugo te Amsterdam, de z.g. beker van Bollaen uit 1653, met f 1000 in prijs is verlaagd en thans voor Gorinchem voor f 16000 kan worden gekocht.

Stelde de heer Van Hoogdalem in zijn lezing over de broederschap der Romeinen en Jeruzalems Heren, dat naar zijn mening ten minste 12 bekers tot het bezit van deze broederschap hebben behoord, hij kon thans mededelen, dat bij de reeds bekende 5 bekers thans een zesde kon worden gevoegd, namelijk een beker of kroes uit 1609.

Van deze beker zijn de randen en het gegraveerde ornament, bestaande uit drie medaillons met de afbeeldingen van Jozua en Caleb, Petrus, en een familiewapen, namelijk dat der Honcoops, verguld. Om het midden staat: „Pyeters Alers van Honcom Yerusalem Heer 1609.“

Op de bovenrand komt het volgende opschrift voor: „Daer en is nyemand int land van belofte gecoemen als Cayem en Zoessevat tot haerder wroemen“ (zie Numeri 14 vanaf vers 26-38).

Deze beker is eigendom van Mr. G. W. Frederiks te 's-Gravenhage en hij werd door hem beschreven in zijn werk „Dutch Silver“ deel II no. 450. Het zal natuurlijk nodig zijn deze beker te gaan zien en althans te fotograferen.

„Waar of niet waar?“

Legenden verteld door H. F. van Peer en balladen gezongen door Rob van der Bas voor de Historische Vereniging „Oud Gorcum“ op 28 februari 1961.

Het is een kostelijke avond geworden die de heren H. F. van Peer en Bob van der Bas dinsdag verzorgden voor de leden van de Historische Vereniging „Oud Gorcum“ en belangstellenden, in De Beurs.

De heer Van Peer verzorgde het historische gedeelte, door allerlei legenden te vertellen, zoveel mogelijk in oud-Hollandse taal en stijl, en Rob van der Bas bezong het hedendaagse leven, gelijk de troubadour dat voorheen in zijn tijd heeft gedaan.

Het was burgemeester mr. L. R. J. ridder van Rappard, die in de plaats trad van de voorzitter der vereniging, de heer G. van Andel, die wegens uitstelligheid niet aanwezig kon zijn. De burgemeester was bijzonder dankbaar voor de grote opkomst der toehoorders. Hij gewaagde er van, dat de heer Van Peer vele dingen zal vertellen waarachter hij zelf een vraagteken zet; maar toch strekt de legende vaak dicht naar de waarheid..... en ook naar de leugen.

Dit kwam wel naar voren in hetgeen men te beluisteren kreeg. Er zal heel veel niet waar zijn, van wat ik heb te vertellen, aldus de heer Van Peer, maar als het gaat, zoals een moeder eens tot haar zoontje zei: als je jukt, dan kom je in de hel, welaan, dan moeten er vele kroniekschrijvers ook in de hel beland zijn!

Het moet evenwel een aparte bekooring zijn om te mogen liegen zonder daarover verantwoording af te leggen, want „de kroniekschrijvers hebben het zelf geschreven!“

Veelal hebben die legenden een moraal: het goede wordt beloond, het kwade gestraft. *)

Zo ging het ook Jan van Arkel, die ter kruisvaart trok, doch onderweg — in Genua — beroofd werd van al zijn goed. Hij belandde tenslotte bij een rijke koopman, die hij eens had geholpen, toen deze nog een arme marskramer was en ziet, Jan van Arkel wordt nu ook geholpen en kan verder trekken. Ja, de koopman brengt hem en zijn volk naar huis!

Fier kunnen wij er op terugzien, dat wij — Gorcumers — afstammen van dat sterke geslacht van Arkel, dat ons

de wapenspreuk naliet: Sterken brengen sterken voort! Maar wat zeggen wij er van, als we vernemen, dat wij ook kunnen afstammen van het „gorre geslacht“, waaraan Gorinchem zijn naam ontleend kan hebben? Gorre betekent hier arm, armoedig!

In ieder geval ving men om en bij Gorcum snoeken, die nog groter waren dan zalmen en deze laatste ving men zelfs bij honderden in één trek. 't Moet wel zo geweest zijn, want er was in Gorinchem geen dienstbode meer te krijgen, wanneer men meer dan tweemaal per week zalm op tafel bracht!

Zo voerde de heer Van Peer zijn gehoor door Gorinchem, rond het slot der Van Arkels — op de Arkelse Dam —, liet het koren aanschouwen dat Lijsbeth Hendriksdochter te over bleek te hebben op haar zolder, omdat zij „om Gods wille“ de armen er van had voorzien, maar ging ook even langs die ander, op de Kortendijk, van wie het koren was bedorven door de „maleductie“ die er in gekomen was.

Rob van der Bas, met zijn draailier

Rob van der Bas wisselde dit gesprokene af met liedjes op zijn draailier. Degene, die hij bij zich had, stamde uit ongeveer 1710. Dat was de „jongste”, want de draailier is veel ouder. In de 9e eeuw deed dit instrument zijn intrede in Europa, maar het was toen zo groot, dat het door 2 personen moest worden bespeeld. In de 13e eeuw werd het vereenvoudigd en werd het 't instrument van de reizende muzikant. Vele schilderijen leren dit.

Rob van der Bas „draaide” enige melodieën uit de 17e eeuw en..... men herkende ze nog uit allerlei liedjes uit de kinderjaren, al hadden die andere woorden!

Het hoogtepunt beleefde de draailier ten tijde van Lodewijk XIV en Lodewijk XV, toen zij het instrument van het hof werd. Daarna kwam zij in verval en kwam de piano op.

Tijdens deze uitleg liet Rob van der Bas enige oude liedjes horen en vertelde vervolgens weer over zijn draailier, waardoor hij de „lierman van deze tijd” is geworden.

Na de pauze behandelde de heer Van Peer weer enkele legenden rond de Van Arkel's en andere slotbewoners in onze goede stad. Hij nam zijn gehoor mee naar Arkel, waar de peerden in de kerk werden gestald! Hij diste verschillende duivelsverhalen op, sprak over de boosheid van de Heer van ter

Leede, confronteerde zijn gehoor met het mirakel van Sinte Barbara en tot besluit van deze avond zong Rob van der Bas verschillende balladen, waarbij hij zich begeleidde met de gitaar.

Duidelijk kwam hierbij naar voren, dat de ballade in ieder tijdsgewricht zijn eigen stijl en klank heeft. Meende men oude balladen te horen te krijgen, men had het niet bij het juiste eind. Rob van der Bas staat midden in het leven, in het leven van vandaag en bezong zijn eigen tijd met de ironie van de man, die met zichzelf en met anderen weet te spotten op een wijze, die allen amuseert. Voortreffelijk is zijn woordenspel en het goochelen met gedachten, die uiterlijk hetzelfde lijken te zijn.

Zoals de burgemeester het in zijn slotwoord zo raak typeerde: het is de subtilitas van het verleden, in een moderne vorm voorgetoverd. De grondtoon van hetgeen de heer Van Peer zowel als Rob van der Bas hebben gebracht, is in feite dezelfde. Voor alles moet men met zichzelf kunnen spotten en daarmee is het een bijzonder kostelijke avond geworden.

*) Deze Gorcumse legenden zullen in „Oud Gorcum Varia 1962” verschijnen onder de titel „Sterke Gorcumse verhalen”.

„Van Speeldoos tot Pierement”

Lezing, gehouden op 20 april 1961 voor de Historische Vereniging „Oud Gorcum” door Mr. Romke de Waard, voorzitter van de „Kring van Draaiorgelvrienden”.

De Historische Vereniging „Oud-Gorcum” interesseert zich niet alleen voor het plaatselijke, maar haar belangstelling gaat uit naar alles wat historische waarde bezit. Vandaar dat een grote aandacht bestond voor de rede over bovengenoemd onderwerp, donderdagavond in „De Beurs” gehouden door Mr. Romke de Waard, voorzitter van de Kring van Draaiorgelvrienden. De voorzitter van „Oud-Gorcum”, de heer G. van Andel, sprak enige woorden ter inleiding.

Wij ontnemen het volgende aan de lezing van de heer De Waard:

Men smaakt ongetwijfeld niet muzikaal genot wanneer een meester speelt op een concertvleugel dan bij het beluisteren van een automatisch

muziekinstrument, b.v. een gramofoon of pianola. Maar veel dezer instrumenten bezitten eigen klankkleur en karakter waardoor zij een plaats verdienen in de geschiedenis van de muziek. Omdat talrijke in Nederland ontstonden is het onze ereplicht hen in ere te houden, ook door hun als 't ware „democratische” muziek, naar de smaak van elke partij, hetgeen typisch nederlands is. Het weinige dat overbleef dienen wij te bewaren.

Oorzaak der verdwijning waren radio, pick up, band recorder enz. Tegenwoordig wordt zelfs op kermissen het orgel vervangen door schreeuwende geluidsinstallaties. Voor het behoud dezer instrumenten in het daartoe in Utrecht gevestigd museum, werd, tot

heden, geen steun bereikt van de overheid en gemeenten. Het doel is, de instrumenten onder te brengen in de daarbij passende omgeving, zoals huiskamers uit verschillende perioden. Op kermissen en in Lunaparken speelden destijds de concertorgels. Caroussels bestaan niet meer, dus zullen zij in het park van het museum een plaats vinden. Spr. schreef een boekje over zijn onderwerp van deze avond, met gelijke naam: de baten daarvan zijn voor het Museum. Ten voordele van dit Museum maken in sommige plaatsen, leden van de Kring, rondgangen met orgels.

In de 15e eeuw wilden de burgers zich doen gelden met vrijheidsgevoelens, bouwden torens, die van ver zichtbaar waren en..... hoorbaar door luidklokken, ook voor alarmeren bestemd. Daarbij kwamen de slagklokken, door een hamer aangeslagen. Toen volgden de speelklokjes: het carillon. Het bewegen met afzonderlijke touwtjes door een klokkenier, steeds aanwezig, was te bezwaarlijk. Zo kwam men tot de draaiende cylinder (de trommel) met steekpennen die verplaatsbaar waren: elke pen stelt een bepaalde klok in werking. Dit automatisch systeem dateert volgens geschriften, waarschijnlijk uit 1481.

Eerst later kwam het carillonklavier, men eiste zuiverder afstemmen van de klokken. De beiaardkunst bereikte een hoogtepunt in de 17e eeuw en ook in de twintigste. De gebroeders Hemony verstonden het de klokken zuiver af te stemmen maar gaven het geheim niet af — nadien was Melchior de Haze (het carillon in de Gorcumse toren werd door hem gegoten) er knap in. Nu kunnen Brabantse klokkengieters het beter dan ooit het geval was. De prachtige Gorcumse toren behoort een groot, zwaar carillon te hebben met vier octaven: elke stad van betekenis stelt daar prijs op.

Met duidelijke en vaak mooie lichtbeelden illustreerde spr. zijn goed gedocumenteerde rede en zette de techniek der instrumenten uiteen. De stiften die op de cylinder geplaatst zijn vormen samen „het patroon“. Hetzelfde geldt voor de gaten waardoor in een orgel de lucht in de pijpen wordt toegelaten, voor de pennen op de cylinder van een speeldoois of de gaatjes van een daarop gedraaide plaat. Men kwam er toe, ook in de huizen automatische muziekinstrumenten te plaatsen. In het begin volgens het carillonsysteem, dat zelfs in horloges werd aangebracht, dus met klokjes, maar na de vondst van de metalen kam met tandjes (tongen) ontstond een eenvoudiger samen-

stelling die ook beter voldeed.

Aan de hand van interessante oude prenten werd de ontwikkeling van het orgel, ook technisch, behandeld. Italië droeg tot de verbeteringen bij. Het huiskamerorgeltje, met de hand gedraaid (het brengt kanaries tot meezingen) was te zwak als begeleiding van een straatzanger. Zo kwam men tot het buikorgel — op de duur echter te zwaar, zodat er eerst een poot en later wieltjes onder gezet werden. De zang werd toegelicht met afbeeldingen, zo gruwelijk dat zij de beruchte hedendaagse beeldromans overtreffen! Hoeveel werd ons getoond en verklaard, vanaf het waterorgel, via het klokorgeltje tot aan het straatorgel eerst met poppen — toen met louter ornament en later, na met geschilderde mensen te zijn getooid, opnieuw opgeluisterd door dames die walsten, belen sloegen of dirigeerden. Het dansorgel, vooral op het ritmische ingesteld, vond elders zijn plaats dan het concertorgel of het straatorgel. Geleidelijk vermeerderden de mogelijkheden: de vinding van het orgelboek (Gavioli) verrijkte aanmerkelijk de programma's, het aantal registers nam toe; trommels en trompetten en zelfs een xylofoon deden hun intrede. De orgelmuziek, met haar talrijke zwierige bijkomstigheden kwam tot volle weelde toen daarvoor speciaal gearrangeerd en zelfs gecomponeerd werd. Het uiterlijk der steeds groeiende orgels is vaak overdadig met snijwerk en figuren beladen. In ons land is het straatorgel van meer betekenis geweest dan elders: in dit opzicht stond Nederland vooraan.

Terwijl elders de betrekkelijk arme orgeldraaiers nog met eenvoudige instrumenten werkten is hier, dank zij de invoering van het verhuuren en de populariteit der muziek met grote pielementen gedraaid. Zoals destijds de klokken der torens tot persoonlijkheden werden — ook blijkens de opschriften: „Ik... enz.“ — zo kregen de orgels namen, door het publiek gegeven. Vaak vol humor, gelijk: „De drie pruiken“. Er bestaan ook beroemde, zoals „De Turk“, „De grote Pruik“ en „De Arabier“. Van verscheidene hoorden wij per gramfoonplaat de stemmen en leerden, door een aardige proef, het verschil tussen „viool-“ en „bourbon-fluiten“. Over de met alcohol gevulde flessen, afgestemd op toonhoogten, sprak de heer De Waard op schertsende wijze, zoals ook bij andere onderwerpen dikwijls voorkwam. Zijn streven wekte ook algemene sympathie die zich toonde als hartelijk applaus.

„Een economisch brugpraatje”

Lezing, gehouden op 13 mei 1961, door Prof. Dr. I. J. Brugmans op de Intercity-meeting van de Rotary Club Gorinchem, ter gelegenheid van de totstandkoming van de verkeersbrug over de Merwede.

Prof. Brugmans zei de brug voor deze morgen nog nooit gezien te hebben, maar de historicus spreekt nu eenmaal altijd over dingen waar hij niet bij is geweest. Niettemin bleek uit zijn betoog, dat hij studie van het onderwerp had gemaakt. Spr. wees op de verkeers- en goederenstroom, die bij Gorinchem altijd oost-west heeft gelopen. De rivier heeft eeuwenlang het lot van Gorinchem bepaald en de economische betekenis hield steeds verband met de verkeersstroom. De stad was een doorvoerhaven van de goederen uit het Rijn- en Maasgebied aan de ene kant en uit het westen aan de andere kant. Hout, leien, kalk, steenkolen, ijzer en wijn tegenover zuivel, bier en zout.

Gorcum was marktplaats voor de omgeving en in de 16e eeuw waren er al een weekmarkt en 6 à 7 jaarmarkten met een zekere beroemdheid. Er was hier altijd een belangrijke visserij en de Gorcumers waren buitengewoon vasthoudende lieden, want zij procedeerden herhaaldelijk over de visrechten, waaraan de hooggeleerde Fruin zelfs een studie heeft gewijd.

In 1417 kwam Gorcum bij Holland, dat daardoor zijn tegenwoordige omvang kreeg. In de middeleeuwen was het al een bloeiende stad, die met Dordrecht strijd voerde over het stapelrecht. Hoe belangrijk de Gorcumse handel was illustreerde Prof. Brugmans aan de hand van de opbrengst van de uitvoer in 1543—1544 i.v.m. de zgn. honderdste penning. Deze bedroeg voor Gorcum 41.000 carolus guldens, voor Rotterdam 12.000 en voor Dordt 5.000.

Gorinchem was volledig ingeschakeld in het verkeer oost-west en in de 19e eeuw kwam er een lijn noord-zuid van Amsterdam over Gorinchem naar Antwerpen: de Route Impérial.

In 1830 werd de stad opgenomen in het stoombootverkeer Rotterdam-Nijmegen en in 1839 Middelburg-Gorinchem via Dordrecht. In Gorinchem kon men dan de diligence naar Utrecht nemen en in 1842 verder per trein van Utrecht naar Amsterdam.

De noord-zuidlijn kreeg steeds meer betekenis. In 1826 bracht het Zederik-kanaal de verbinding met Amsterdam tot stand: één van de scheppingen van Willem I, welke voor Gorinchem van

grote betekenis is geworden. De oost-west-lijn werd in 1883-1885 verder geaccentueerd door de nieuwe spoorlijn, de noord-zuidlijn door het Merwedekanaal in 1893.

In de loop van de 19e eeuw was er nogal wat industriële vestiging en het Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, dat in 1843 bij Noorduijn in Gorinchem is verschenen, noemt al heel wat industrie.

Mogelijk is hierdoor ook het karakter der inwoners veranderd maar Prof. Brugmans heeft tevergeefs gezocht naar studies over het karakter van de Gorcumers. Wel heeft hij gevonden dat Ds. Martinet zegt dat Gorcum de roem had de schoonste en mooiste meisjes te bezitten. De Gorcumse gemeentesecretaris spreekt in 1795 over de natuurlijke bevalligheden en onweerstaanbare bekoorlijkheden van de Gorcumse vrouwen!

Terugkomende bij het scheepvaartverkeer zei spr. dat door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal heel wat scheepvaartverkeer hier weggetrokken werd, ook al is het Merwedekanaal altijd nog belangrijk (4e kw. '60 Merwedekanaal 2500 schepen, Beatrixsluis bij Vreeswijk 22.000 schepen). Het gereedkomen van de brug en de nieuwe weg zijn een compensatie voor het verlies aan binnenvaart, maar een volledige compensatie leek het Prof. Brugmans niet. Hij noemde de waterweg nog altijd de belangrijkste verkeersweg. Van de in-, door- en uitvoer liep in 1958 55% over zee, 36% via rivieren en kanalen (dus 91% waterverkeer), de rest ging over de weg en de spoorlijn en slechts 0,03% door de lucht. In het binnenlands verkeer begint de verkeersweg de waterweg te overvleugelen: binnenvaart 25%, wegvervoer 61%, spoorwegvervoer 14%. Per ton-kilometer zijn deze drie vervoersmogelijkheden echter gelijk. Het verkeer heeft een revolutie in Nederland gebracht.

Prof. Brugmans wilde niet alleen een feestcantate zingen, maar hij wees ook op de gevaren van een nieuwe weg voor een stad. Gevaren b.v. voor leven en gezondheid: in Amerika zijn in 1953 op de weg 38.000 mensen omgekomen. De weg is ook een gevaar voor de streekcultuur. Men zegt te optimistisch dat

OVER GORCUMSE GEVELSTENEN EN UITHANGTEKENS

door H. F. van Peer

Torentje, torentje, bossekruit

Wat hangt er uit?

Een gouden fluit!

Er hangen niet veel gouden fluiten meer uit. Dat is ook begrijpelijk — we leven immers in een moderne tijd, waarin oude uithangtekens uit de toon vallen, al komen dan bij wijze van spreken de schoonste klanken uit gouden fluiten.

Men ziet het uithangteken nog slechts sporadisch en meestal is het, waar het nog voorkomt, niet anders dan als curiositeit bedoeld. Bij een exclusief restaurant met een klassieke naam hoort immers een uithangteken! Of aan de winkel van een antiquair in de hoofdstad, die vooral de buitenlanders (met veel deviezen) moet trekken. En op plaatjes voor 'n quasi-antieke „scheurkalender” laat Anton Pieck ze natuur-

lijk niet ontbreken. Het staat zo echt gezellig oud zo'n bord met een „Gekroonde Krakeling” of een „Vergulde appel”.

Het uithangteken is echter als algemeen gangbare reclamevorm (want behalve voor de aanduiding van de naam deed het ook dienst als reclame-middel) verdrongen en dat is niet vreemd. Elke tijd heeft zijn eigen vormen en waar men vroeger het uithangbord had, daar heeft men nu de aanduiding van een naam of merk in neon, modern, maar minder karakteristiek. Of zou men het neon karakteristiek voor deze tijd moeten noemen?

Op de uithangtekens stond de naam van het huis, want de bewoner gaf zijn huis een naam. Hij was nog geen nummer, maar een individu en het uithangbord verkondigde dit — al of niet artistiek — in de naam en de voorstelling die deze naam verder moest illustreren. Hoe mooi kon de 16e eeuwse schilder zo'n „gecroonde swaen” of „De Wildeman” afbeelden!

Toen in de 17e eeuw de gevelstenen meer en meer in zwang kwamen en de uithangtekens om praktische redenen en ook als modeverschijnsel op de achtergrond raakten, kwam de naam op de gevelsteen te staan, terwijl het nu de beeldhouwer was, die voor een passende uitbeelding zorgde. Er waren prachtige staaltjes van kunstzin bij te vinden en men kan er nu nog met bewondering naar kijken. Met meer bewondering dan naar de meeste der tegenwoordige in beton gegoten uniforme gevelemblemen, die in serie worden gemaakt en dikwijls nog een soort rebus in zich verborgen houden, omdat de doorsnee-burger, voor wie ze toch eigenlijk bedoeld zijn, niet kan zien wat er voorgesteld wordt.

Wanneer wij nu in het onderstaande de gevelstenen, uithangtekens, e.d. tot onderwerp nemen, dan willen wij uitspreekelijk verklaren, dat dit geen detailstudie van de stof in het algemeen en evenmin van de daarop betrekking

(vervolg van pag. 28)

een streek uit zijn isolement wordt verlost, maar het moderne verkeer brengt ook nivellering van geestelijke ontwikkeling. Het verkeer bedreigt ook de schoonheid van de omgeving. Het verkeer eist altijd, maar het zal moeten leren vriendelijk te vragen. Het is merkwaardig dat wij met onze snelheid niet meer tijd hebben dan onze voorouders die met de trekschuit voeren.

Voordelen van goede verkeersverbindingen zijn o.a. dat gemakkelijker banden aangekocht kunnen worden en dat het vervoer veel goedkoper is dan vroeger. In 1821 kostte de tocht per beurtschip van Gorinchem naar Rotterdam in het paviljoen f 1,80 en in de roef en in het vooronder f 1,— enkele reis. Men bedenke dat in die tijd een gulden het dagloon van een arbeider in het westen was. Men vergelijke dit met de tegenwoordige prijsverhoudingen.

Prof. Brugmans besloot zijn interessant betoog met de verwachting uit te spreken, dat de brug en de nieuwe weg tot groei en bloei van Gorinchem en omgeving zullen strekken.

hebbende Gorcumse bijzonderheden is. Is het onderwerp onbelangrijk? Is het slechts de aanleiding voor een hobby van iemand, die met zijn vrije tijd geen raad weet? Wis en waarachtig niet. In de namen van oude huizen op gevelstenen, uithangtekens en luifels herleeft de stad uit het verleden. Herleven ook en vooral de bewoners van toen, in hun dagelijkse doen, in hun arbeid, in hun politieke of godsdienstige gezindheid, in hun cultuur en in hun gevoel voor humor.

In de tweede helft van de 19e eeuw vonden Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw een interessante en uitvoerige studie aan de uithangtekens, de gevelstenen, de opschriften, e.d. Niet minder dan 1146 pagina's in 4 deeltjes besteedden zij aan hun verzamelwerk, dat tot titel had „De uithangtekens, in verband met Geschiedenis en Volksleven beschouwd”, dat in de periode 1865—1868 het licht zag. Zij bouwden op het reeds eerder verschenen Engelse werk „The history of Signboards, from the Earliest Times to the Present Day” van Jacob Larwood en John Camden Hotten en niet in de laatste plaats op de talrijke aantekeningen uit hun eigen verzameling, die buitengemeen omvangrijk was, ook al doordat zij in een tijd leefden waarin nog heel wat meer op dit gebied over was dan thans helaas het geval is.

Bovenstaande werken waren voor de behandeling van ons onderwerp, speciaal op Gorinchem geprojecteerd, onmisbaar ter algemene oriëntering. Overigens raadpleegden wij verschillende werkkjes op dit gebied, waarvan zeker het boekje uit de Heemschutserie „Amsterdamse Gevelstenen” van H. W. Alings vermeld dient te worden.

Komende bij Gorcum was onze voor-naamste bron het kostbare boekje van W. F. Emck „Oude namen van huizen en straten”. Voor allerlei bijzonderheden raadpleegden wij de „Lijst van monumenten van geschiedenis en kunst in de gemeente Gorinchem,” terwijl wij overigens alles noteerden wat wij in oude stukken en in literatuur met betrekking tot Gorinchem tegenkwamen. Van enorm grote betekenis voor ons werk was de serie foto's die de heer J. E. van Cleef maakte van Gorcumse gevelstenen, uithangtekens, gevelfragmenten, e.a. Deze werkelijk unieke verzameling, bestaande uit enige honder-

den foto's, bewijst dat er ook in Gorcum op dit gebied toch nog meer te vinden is dan men denkt, als men het maar gaat zoeken. En zoeken moet men er dikwijls wel heel erg voor. Er is helaas veel verdwenen, maar voor degene die van het onderwerp studie wil maken ligt er ook vandaag nog materiaal voldoende, zelfs in onze eigen stad en omgeving.

Het is jammer dat Van Lennep en Ter Gouw geen kennis konden nemen van Emck's boekje over oude namen. Ongetwijfeld zou dit Gorcumse werkje hun studie zeer verrijkt hebben en hadden zij hun voorbeelden met vele Gorcumse aangevuld. Emck zou 'n pracht bron voor hen geweest zijn, zoals hij dat ook voor Van Goch had kunnen zijn. Van Lennep en Ter Gouw schreven, waar het Gorcum betreft, een halve eeuw te vroeg over gevelstenen en uithangtekens. Niemand kan hen daar een verwijt van maken. Integendeel is een eresaluut voor hun kostelijke boekjes op zijn plaats. Zij verbergen een schat voor ieder die schatgraver wil zijn.

Evenzo is een woord van waardering op zijn plaats voor Emck's werk in dienst van de studie t.a.v. oude Gorcumse namen. In zijn verzameling ligt prachtig materiaal voor een verdere studie over dit onderwerp, een studie, waar men jaren mee bezig kan zijn.

Behalve boeken, afbeeldingen en foto's waren het toch vooral de nog bestaande gevelstenen en uithangtekens zelf, die wij in ogenschouw konden nemen. Wij noemen in dit verband o.a. de gevelstenen in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam, die in het Centraal Museum te Utrecht en in verschillende andere verzamelingen, o.a. in het Gorcumse museum „Dit is in Bethlehem”. Wij treffen daar o.a. de volgende gevelstenen aan, waarop wij later nog terugkomen: Jozef en Maria — het Kasteel van Breda — de Spaarpot — In Dort — jaartalstenen 1612 en 5601 — steen met 't Gorcumse wapen — steen met spreuk uit de oude Waterpoort (afgebroken in 1894 en later gedeeltelijk opgebouwd in de tuin van het Rijksmuseum). En dan niet te vergeten de uithangtekens en gevelborden. Wij noemen u wat Gorcum betreft: de Friesche Boer — twee tabaksrollen — een Bijenkorf — de Vergulde Hand — twee maal drie parapluutjes — de Gecroonde Spijkermand — In Abrahams Schoot — een scheerbekken — de Gulden Sleutel en het gevelbord van het vroegere Armhuis (thans Diaconiehuis).

Het meest op hun plaats zijn gevelstenen toch altijd nog in de huizen zelf Gorinchem heeft er gelukkig nog verscheidene en wij telden, samen met die in 't museum nog ruim 70 oude stenen en uithangtekens.

Andere oude plaatsen hebben ook nog prachtige voorbeelden, o.a. Maastricht en Dordrecht. Ook in de omgeving van Gorinchem treft men hier en daar nog wel een en ander aan en degene die zich voor mooie oude gevelstenen interesseert moet beslist de verzameling gaan bekijken die in de muur van het Burgerweeshuis in de St. Luciënssteeg te Amsterdam gemetseld is.

Voor wie wil zien en opmerken heus nog aardig wat!

Wanneer wij over de uithangtekens spreken en hun belang willen illustreren, dan kunnen wij dat niet beter doen dan met een citaat uit Van Lennep en Ter Gouw:

„Elke uiting van het volksleven is een bijdrage tot de volkshistorie, en iedere vorm, waarin 't zich openbaart, is belangrijk. Daarom vestigen wij de aandacht op de uithangtekens. Zij toch zijn gewis eene der krachtigste, levendigste en sprekendste uitingen van het volksleven: — rijk in verscheidenheid, weelderig van vormen, en in ontwikkeling steeds gelijke tred houdende met bloei, welvaart en beschaving.”

Zij noemen dus — en terecht: a. de bijdrage tot de volkshistorie; b. de uitingen van het volksleven; c. de illustratie van bloei, welvaart en beschaving.

In de uithangtekens, gevelstenen, opschriften, gevelborden, e.d. leert men de historie en het volksleven kennen en kan men de ontwikkeling in de loop der tijden volgen.

Uithangtekens komen reeds voor bij de Grieken en de Romeinen, welke laatsten b.v. al de krans kenden. De krans is wel het oudste en populairste uithangteken en vooral in de middeleeuwen kwam het veel voor, o.a. bij de wijnhuizen. Zag men de krans uithangen, dan kon men dus binnen te wijn gaan!

De naam van een huis of herberg kwam dus voor op het uithangteken en algemeen sprak men van „daer waer

de vos uythangt”. Die vos was dan geschilderd op een bord, dat aan een stok of staaf aan de gevel hing. Het uithangteken hing ook wel aan de luifel of was er als beeld bovenop geplaatst. Het kwam ook voor dat de naam van een herberg voorkwam op een bord, dat aan een paal bevestigd was, die voor het pand in de grond was geplaatst. Als voorbeeld hiervan kennen wij Engelse afbeeldingen met de Dolfijn en de Zwaan.

Door al die gevelstenen wordt het stadsbeeld bijzonder verlevendigd, wat men goed kan zien op oude gravures. Later werden de namen, zoals wij reeds opmerkten, vooral in gevelstenen geplaatst en dikwijls werden ze bijzonder artistiek uitgebeeld. Wij mogen dan ook gerust spreken van een belangrijk brok cultuur.

Niet ten onrechte kan men de gevelstenen de artistieke voorgangers van de nuchtere huisnummers van vandaag noemen. Woonde men eerst op de Kortendijk in het huis „De Fonteyn”, bij de huisnummering, die in het laatst der 18e eeuw onder Koning Lodewijk Napoleon tot stand kwam, was men simpelweg „Kortendijk no. 2” gedomicilieerd.

Wij zagen dus, dat geveltekens in vele vormen voorkwamen, b.v. ook als gevelborden van ijzer of blik In het Gorcumse museum kennen wij nog als voorbeelden: In Abrahams Schoot en De Gecroonde Spijkermand.

Het naspeuren van oude huisnamen wordt nog al eens bemoeilijkt, doordat uithangtekens en gevelstenen ook dikwijls, al of niet met de bewoners, verhuisden.

In het geven van namen aan de huizen zat ook wel rivaliteit. Men wilde zich naar boven onderscheiden van zijn buurman en als die in „De Eendvogel” woonde, welaan, dan woonde men zelf in „De Gecroonde Eendvogel” of in „De Gouden Eendvogel”. Woonde de een in „Het Zwaantje”, wat lette de ander om twee gouden zwanen uit te hangen en hoe goed smaakte een pint bier in de herberg „De drie zwaantjes”.

Wij treffen in de verzameling oude namen van Emck veel namen met de toevoeging „drie” aan. Een naam, die vandaag nog bestaat is die van het café „De drie Schelvissen” op de hoek van de Burgstraat en de Vismarkt. Deze naam kwam al voor in de 17e eeuw voor een herberg, die op dezelfde plaats stond. In deze taveerne moesten de Dekens van het Metselaarsgilde hun penningen van het glide verteren.

Het is wel aardig eens te laten zien welke namen er vroeger in Gorinchem voorkwamen, vergezeld van „drie”. Wij geven ze in de volgorde van Emck en zullen hier en daar een opmerking plaatsen:

de drie ringen — de drie starren — de drie emmertjes — de drie groene horden — de drie knollen — de drie coninghen (in 1572 'n herberg — denk aan de tegenwoordige Driekoningestraat bij de Geref. Kerk in de Gasthuisstraat) — de drie gulden haringen — de drie cronen — de drie buydels — de drie vijseltjes — de drie bloempotten (in de Bloempotsteeg — het huis staat er nog met een tableau in de gevel) — de drie rozen — de drie schabellen (een schabel was 'n bankje) — de drie hoeftijzers — de drie mollen — de drie tinnen kandelaars — de drie morianen — de drie leyhamers — de drie stoelen — de drie cammen — de drie swanen — de drie witte leliën — de drie bockevellen — de drie spelden — de drie vergulde spijkers — de drie vergulde potten — de drie swaerden — de drie bijlken — de drie oranje appelen — de drie sintelen — de drie leeukens — de drie snoeken — de drie zwaantgens — de drie witte leeuwen — de drie schuppen — de drie papegaaien — de drie harde bollen — de drie kassen — de drie Brabanders — de drie duyfkens — de drie kolven — de drie comcommers — de drie kam-mekens.

U ziet het, keus genoeg. En deze opsomming is zeker niet volledig, terwijl wij gelijklopende of nagenoeg dezelfde namen weggelaten hebben. Bekijk u deze namen eens goed. Wij laten het aan uw fantasie over vast te stellen wie er vroeger wel in deze huizen gewoond zullen hebben. Welke beroepen de bewoners uitoefenden of welke functie het huis vervulde. Zo'n oude stad gaat dan als vanzelf voor u leven!

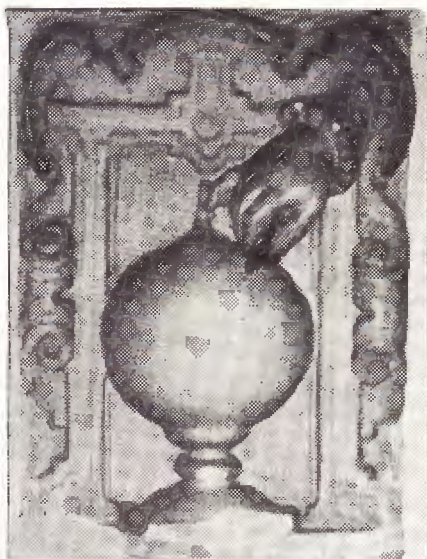
—o—

Het is immers zo, dat men in de namen iemands beroep of bedrijf kan herkennen, soms de plaats of het land waar hij of zijn voorouders vandaan kwamen, verder b.v. zijn culturele belangstelling, zijn sympathieën, zijn politieke richting of zijn geloof. Verderde er iets van grote betekenis, dan zag men ook de namen op uithangtekens of gevelstenen veranderen. Na de Hervorming b.v. zag men die veranderingen en in 1795 moest men uithangborden met de afbeeldingen van prins en koningen wegnemen — het pa-rool was toen: vrijheid — gelijkheid —

broederschap. Of men dit nu altijd volgaam deed? O neen, ook toen zocht liefde list.

—o—

Men onderschatte de betekenis van uithangtekens beslist niet. Hoeveel geslachtsnamen zouden er ontleend zijn de namen van huizen, bedrijven, herbergen, e.d.? En wat denkt u van de straatnamen? De straten kregen hun naam dikwijls door de naam van de hoekhuizen. Om u in Gorinchem enkele voorbeelden te noemen: de Helmsteeg — de Krabsteeg — de Knipsteeg — de Blauwe Haansteeg — en niet te ver-

geten de Spaarpotsteeg (lopende van de Appeldijk naar de Kalkhaven), waarvan de gevelsteen met witte spaarpot, die vroeger in het hoekhuis zat, nog in ons museum te vinden is.

—o—

Op de luifels die vroeger aan de huizen zaten kwamen dikwijls fraai bewerkte gevelbeelden voor. Zo zagen wij elders een ferme Wildeman en in het museum te Gorinchem kennen wij als voorbeeld „De Friesche Boer” als gevelbeeld van een ouderwetse tabakswinkel in de Kelenstraat. Die boer werd aan beide zijden geflankeerd door een tabaksrol. Ook deze tabaksrollen kan men u in het museum tonen (zie pag. 33).

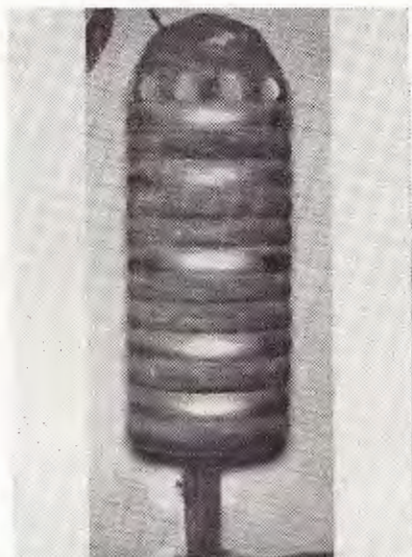
Die luifel was vroeger heel belangrijk, men stalde er zijn waren onder uit en men had de winkel als het ware buiten. De ambachtsman zat er droog onder als hij zijn arbeid verrichtte en hierdoor speelde een groot deel van het handels- en ambachtsleven zich op straat af. Het straatbeeld werd er bijzonder door verlevendigd. Bovendien werkte men op straat onder de luifel, omdat er in de huizen door de kleine ruitjes maar weinig licht was.

Bekijkt u eens zo'n oud plaatje: huizen met luifels, uithangborden en stoepbanken. Het is wel erg karakteristiek. Maar... de Gorcumse stadsregering dacht daar in 1775 anders over, want op 29 april verbood zij het maken van luifels aan de huizen wegens... ontsiering. De bestaande luifels mochten blijven zitten, maar het was verboden ze te vernieuwen of te herstellen.

De luifel van het huis „Dit is in Bethlehem” (Gasthuisstraat 25) is er gelukkig nog en de bezoekers van het museum en het VVV-bureau moeten nog altijd onder de luifel door.

—o—

Die oude uithangtekens gaven heel wat meer zorgen dan de gevelstenen. Uithangborden hadden erg te lijden van de weersinvloeden, de kans op vernieling was veel groter en bij wind konden zij zelfs gevaarlijk zijn als men ze niet stevig bevestigd had. Als het regende liep men onder lekkende uithangborden door en bij straffe wind had men vaak kreunende uithangtekens.

De straten waren vroeger smal, men had brede luifels en daaraan nog ver uitstekende borden, zodat er een soort dak over de straten hing, waardoor het verkeer — ook al was het geen snelverkeer en niet zo druk als thans — belemmerd werd. Zo kwamen er Keuren op de uithangtekens, waarbij het verboden werd dat ze ver uitstaken. Enige ordening was wel nodig, want in de Amsterdamse Warmoestraat b.v. trof men in de 17e eeuw niet minder dan 230 uithangtekens aan. Men wist ook toen heus wel wat reclame maken was!

En de overheid wist ook toen al overal geld uit te slepen, want er werden ook precariorechten op de uithangtekens geheven. In sommige plaatsen komen ze nog voor.

—o—

De Bijbel was een belangrijke bron voor de naamgeving aan huizen en het is niet te verwonderen, dat op gevelstenen en uithangtekens veel Bijbelse namen en voorstellingen voorkwamen. Om maar enkele verdwenen namen van Gorcumse huizen te noemen: Abakuk — De Twaalf Apostelen — Het Land van Beloften — De Bijbel — Koning David — Het Heilige Leven — De Hel — De Hemel — Het Kruis — Lazarus — De Vijf Maagden — Noach — het Paradijs — de Samaritaan — om nog maar te zwijgen over de namen van Evangelisten en Heiligen, die met tientallen voorkwamen.

Welke gevelstenen met bijbelse voorstellingen kennen wij nu nog in Gorin-

chem? Laten wij bij het museum beginnen. In de fraai bewerkte renaissance-gevel van dit huis uit 1566 zit de prachtige steen „Dit is in Bethlehem”, waaraan het huis zijn naam ontleent. Men ziet de kribbe met het kindeke Jezus, Maria en Jozef, en de herders die het Christuskind eer komen bewijzen. Een juweel van een steen, die zit waar hij hoort: in de gevel. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat deze steen eerst geplaatst was in het Minderbroederklooster in de Arkelstraat en na de afbraak van dit klooster werd overgebracht naar het huis in de Gasthuisstraat. Dit huis heette immers aanvankelijk „De Prins van Oranje.” Het werd bewoond door Hessel van Est, een zwager van de gardiaan van het klooster, Nicolaas Pieck.

Het klooster in de Arkelstraat wordt door de kroniekschrijver Abraham Kemp „tot onser Lieve Vrouwe in Betleem” genoemd. Emck veronderstelt in „Oude namen van huizen en straten in Gorinchem” (pag. 60), dat Hessel van Est uit eerbied voor de nagedachtenis van de Minderbroeders die als martelaren in Den Briel onkwamen, de gevelsteen na de afbraak (na 1576) naar zijn huis in de Gasthuisstraat heeft doen overbrengen. De naamsverandering zou daarmee verklaard kunnen zijn.

In ieder geval een bijzonder mooie steen en indien deze werkelijk van het oude klooster der Minderbroeders zou zijn een nog kostbaarder bezit.

Over de overigens fraai bewerkte gevel van 't huis „Dit is in Bethlehem” zullen wij nog uitvoeriger kunnen spreken wanneer wij t.z.t. een afzonderlijk artikel aan Gorcumse gevels, bouwwerken en gevelfragmenten wijden, want ook daarover is nog voldoende te zeggen en van te laten zien.

—o—

Een werkelijk ontroerend gevelsteentje vinden wij in het Gorcumse museum. Het is afkomstig van een huis in de Dalemstraat. Onder de voorstelling staat te lezen S. IOSIP EN MARIA 1609. Wij zien Jozef, die de ezel leidt op de vlucht naar Egypte. Maria zit op het ezeltje en behoedzaam houdt zij het kind in haar armen. Dat Jozef timmerman is ziet u aan de zaag over zijn schouders, waaraan de mand hangt waarin het allernodigste wordt meegevoerd, of misschien zit er ook wel de rest van zijn timmergereedschap in. Vindt u het geen hartverwarmend stukje volkskunst? Eenvoudig en lang niet perfect afgewerkt, maar zo echt (zie pag 35).

Een soortgelijke steen vinden wij in het Amsterdamse Begijnhof op no. 19. Weer Jozef met zijn gereedschap en Maria met het kind op de ezel. Een steen die veel meer in details is uitgewerkt. Het opschrift luidt: „Uyt Egypten hebbe ik mijnen zoon geroepen”, dus: de terugkeer uit Egypte. De rich-

ting waarin de Heilige familie loopt is tegengesteld aan die van de Gorcumse steen, een tegenstelling die men ook bij andere soortgelijke stenen vindt. Al betreft het hier geen Gorcumse gevelsteen, als tegenhanger van „Jozef en

Maria" willen wij u hem toch graag tonen en overigens meedelen, dat men in de blinde muur achter het houten huis op het Begijnhof een achttal „Bijbelse" gevelstenen zal in metselen om ze op deze manier te bewaren voor en te tonen aan het nageslacht.

Hoe fraai oude gevelstenen bewerkt kunnen zijn ziet u op een andere Bijbelse steen, volgens de Gorcumse Monumentenlijst uit 1558. Het is de steen boven de ingang van 't Burgerkinderweeshuis in de Molenstraat. U ziet er Jezus op, die „den armen schamelen weeskinderen" (zo staat het in de schenkingsbrief) tot zich liet komen en ze zegende. Uiteraard ademt deze steen de weeshuissfeer: u vindt links de weesvader of de schoolmeester met de jongens — ze zijn druk aan 't werk en de meester houdt de „plak" beet — rechts de weesmoeder, bezig om de kinderen te wassen en te reinigen. Het is blijkbaar de grote schoonmaakbeurt en één van de kinderen wordt aan het hoofd door de weesmoeder „behandeld". Het opschrift van deze steen luidt: „Wees den weesen indachtig, Mijn rijcke zult ghij sijn deelachtig." Zowel links als rechts 2 wapens, n.l. van de beide stichters Matthijs Aalbertsz. (wapen

met drie roskammen) en Marijtje Jorisdochter Kolff (wapen met boven de balk twee geopende handen en onder de balk een hamer) en dan verder de aanduiding: 1743. Dit laatste jaartal lijkt in strijd te zijn met het hierboven genoemde 1558. Toch is dat niet zo, want het middenstuk is inderdaad van direct na de stichting op 12 december 1557 en het jaartal 1743 wijst op de vernieuwing van de gevel in dit jaar, toen men het gevelfragment boven de deur aanbracht met behoud van de oude steen uit „t Huys van den desolaten miserabelen Weeskinderen” (Ordonnantie van Burgemeesteren en Schepenen van 23 maart 1558).

Een bijzonder rijke steen van 'n huis, dat zelfs 400 jaar na de stichting de stad nog in beroering kon brengen waar het ging om de uitleg van oude documenten.

—o—

De evangelist Petrus treft u aan in een steen, die u in de Dalemstraat kunt vinden in een nog niet lang geleden gerestaureerd huis. Deze steen zat aanvankelijk in een andere gevel in deze straat, maar troont nu in oude luister in het gerestaureerde huis. Petrus draagt als visser het visnet over zijn schouders, het Evangelieboek on-

der de arm en de 2 sleutels van de Kerk in zijn rechterhand. Hij staat in een poort (de poort van de Hemel?) en de gevelsteen is goed bewaard.

Wanneer wij nog even bij de Bijbelse stenen blijven wijzen wij u op de gevel-

steen van de Lutherse kerk aan de Langendijk. Een oude schuilkerk van de Jansenisten, die van de straat af niet zichtbaar mocht zijn. In de 17e eeuw stond er aan de Langendijk een huis voor, dat „Abrahams Schoot” heette. Deze nieuwe steen toont de bedelaar Lazarus in Abrahams Schoot: op de ereplaats dus, de plaats waar de rijke man (Lucas 16, vers 19 e.v.) niet gezeten was. Deze voorstelling vond men vroeger op het gevelbord van 1588, met de wapens van Arkel en Gorcum. Een oud bord, dat in het museum een plaats heeft gevonden.

Een steen, waarvan wij de voorstelling nog steeds niet thuis kunnen brengen toont een Bijbelse figuur met in de linkerbovenhoek de zon. Mogelijk Jozua? Deze steen vindt u op de oosthoek van de Westwagenstraat-Pompstraat.

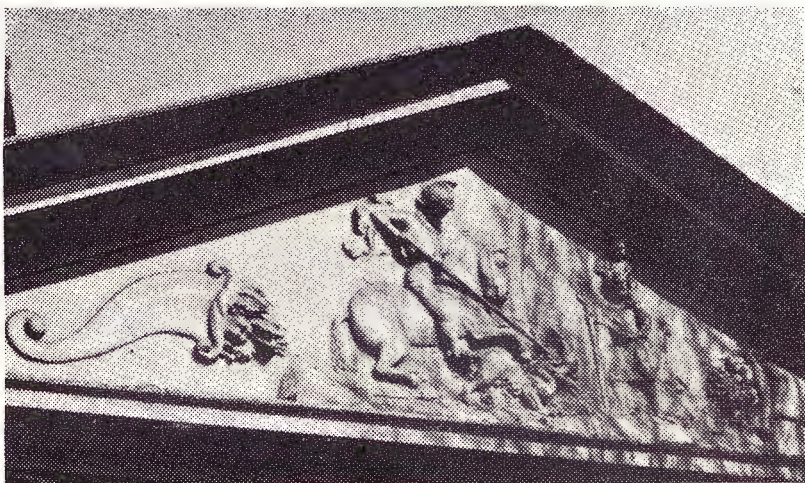
En wel zeer toepasselijk in deze rubriek sluiten wij met de twee cartouches in dat mooie renaissance-huis 'n de Burgstraat, waarop men u vertelt „t Coemt al van God”.

—o—

Twee heiligen bij elkaar vindt u in het fronton van de oude Doelen in de Molenstraat. St. Joris die de draak bestrijdt en St. Christoffel die het kind beschermend op zijn schouder draagt. Kent u deze voorstelling? U bent er misschien zo dikwijls onder door gegaan als u een voorstelling in De Doelen bijwoonde. Waarom zijn deze twee heiligen hier verenigd in de gevel van De Doelen? De verklaring ligt voor de hand: hier oefenden sinds circa 1500 de schutters — de oude schutters van de voetboog oftewel de schutters van St. Joris — de jonge schutters van de handbus, ook genoemd de schutters van St. Christoffel, of de Colveniers. Hier stond ook het doelhuis (aan de straatzijde), dat in 1589 gebouwd werd en binnenkort gerestaureerd wordt. De schouwburg is uit de 19e eeuw en de steen die in 1843 ter ere der „eerstesteenlegging” in de hal werd aangebracht, kunt u nu vinden in de hal van De Nieuwe Doelen in de Haarstraat. Als herinnering aan de oude Doelen laten wij u op pag 37 St. Joris en St. Christoffel nog eens zien.

—o—

De sortering namen die men op gevelstenen en uithangtekens aantreft is geweldig groot en het is in dit bestek

ondoenlijk om alles te noemen. Ook niet waar het Gorcum alleen betreft. Vast staat dat wij in die namen een geweldig aantal voorwerpen, planten, bloemen en dieren tegenkomen. Een mooie steen vindt u in het huis van dokter van Andel op de hoek Grote Markt—Kerksteeg. Het is „In de Granaetappel - 1671”. Een granaetappel is een appelvormige vrucht, vol met rode pitten, hetgeen men op de steen duidelijk ziet.

Een andere Gorcumse steen die interessant is vindt u achterin de Molstraat (oostzijde). In het midden

een wapenstein, aan beide zijden geflankeerd door een leuvenkop. Het dier draagt in zijn bek een soort festoen van vruchten. De drie stenen vormen een mooi geheel.

Veel ook treft men zon, maan en sterren op gevelstenen, uithangtekens en als naam van huizen aan. Een prachtig voorbeeld in Gorcum is het huis van de heer Zwijsen, Gasthuisstraat 55: een rijke Lodewijkgevel uit MDCCXXVII (1727), „De Rijzende zon”. Boven een raam op de 2e verdieping ziet u een gouden zon, met daarboven een trotse adelaar (zie pag. 38).

Van de vele dieren die voorkomen spant de zwaan de kroon. De zwaan komt meer voor dan alle andere vogels tezamen, ongetwijfeld onder invloed van de sage van de zwanenridders, die ook op de Arkels werd toegepast. U kent waarschijnlijk wel het verhaal, dat een Arkel zich bij zijn vestiging in deze streken liet leiden door een zwaan. Waar deze aan land ging bouwde Arkel een huis en dit geschiedde aan De Linge in de buurt van de Arkelse kerk. Daarom stond de zwaan bij de Van Arkels in hoog aanzien en was het, evenals elders, een beschermde vogel, die beslist niet geschoten mocht worden. Werd een zwaan neergeschoten, dan zag men daarin een bang voorteken. De zwaan wordt ook door de Lutheranen als zinnebeeld gebruikt en op de Lutherse kerk aan de Langendijk kwam dan ook een zwaan als windijzer voor, waarvan wij in onze fotocollectie ook een exemplaar hebben.

Bij herbergen is het dikwijls de zwaan, die zijn naam aan het huis heeft gegeven, b.v. aan een herberg aan de zuidzijde van de Gasthuisstraat die van 1500 tot 1700 de zwaan, of, de witte zwaan, werd genoemd. Overigens was deze naam in Gorcum zeer in trek, o.a. bij bierbrouwerijen en wij kennen als namen: de eene zwaan — de drie gecroonde swanen — de drie swaantjes — de witte swaan — de vergulde swaan — de drie wilde zwanen en nog enkele andere variaties.

In de omgeving van Gorinchem kennen wij ook nu nog enige „herbergen” van die naam, n.l. in Dussen, Herwijnen (met een uithangbord, waarop een grote zwaan) en Andel. Boven de deur van dit laatste café hangt een interessant gevelbord met in het midden de aanduiding „Café de Zwaan”, een geschilderde zwaan en daaronder „Andel's Veer”. Aan de ene kant staat naast de zwaan te lezen: „Logement

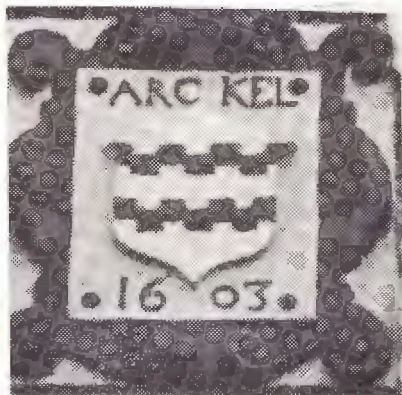
— Stalling en verhuur van rijtuigen” en aan de andere kant: „Hôtellerie — Ecurie et Louage de Voitures”. Daar aan de Maasdijk dus een gevelbord met traditie, want de rijtuigen verhuurt men al lang niet meer. U moet het beslist eens bekijken als u door Andel komt.

Tot besluit over de zwaan: Vroeger had men tussen Gorcum en Vianen aan het Zederikkanaal een herberg, die „Het Zwaanskuiken” heette. Hieraan ontleent de Zwaanskuikensbrug zijn naam.

De heraldiek is voor het uithangteken van grote betekenis geweest en mogelijk is het gebruik van de uithangtekens ook „mode” geworden door de wapens die de ridders voerden. Vond in de middeleeuwen een ridder in een huis of een herberg onderdak, dan werd zijn wapenschild aan de gevel aangebracht, zodat een ieder kon zien welke ridder hier ondergebracht was. Vooral wanneer er door de oorlogsverrichtingen of ter gelegenheid van een tournooi of een ridderspel vele edelen in Gorcum vertoefden kon men aan herbergen of aan de huizen der aanzienlijken de wapenschilden vinden van de Heren die met de Van Arkels samenstreden of van de tournooiridders die naar Gorcum getogen waren.

Het was zelfs zo, dat het huis of de herberg waar de ridder vertoefd had later wel diens naam mocht blijven voeren. Ook noemde men zijn huis dikwijls naar de beschermers van de stad of de Heer die men trouwelijk volgde. Een mooi voorbeeld vinden wij nu nog in Gorinchem op de Kerksteeg. Daar staat een vroeg 17e eeuwse huis, helaas verminkt — maar restauratie

dubbel en dwars waard — met een gevelsteen met het Arkelse wapen en de toevoeging „Arckel” en het jaartal 1603. Dat men het wapen van zijn Heer als beschermer aan de gevel plaatste, vindt een aardig bewijs in het verhaal van de Arkelse koopman, die door één van de Heren van Arkel in zijn nering werd geholpen. Hij kwam later in grote welstand te verkeren en plaatste het Arkelse wapen in de gevel van zijn huis in Genua. Toen de Heer van Arkel daar vertoefde na een kruistocht en zeer berooid was na een beroving, vonden zijn dienaars dit wapen en toen was alle leed geleden, maar... dat is een verhaal op zichzelf.

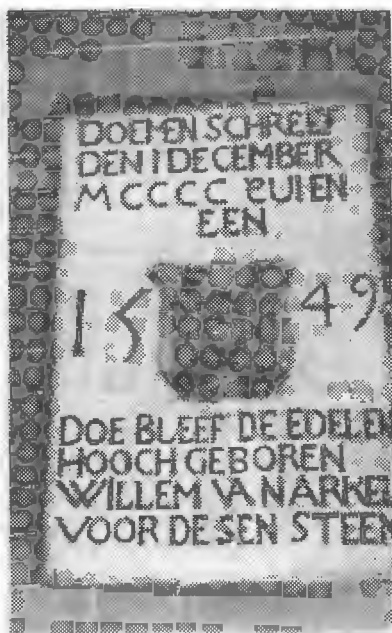
Nu wij toch spreken over het Arkelse wapen is het nuttig te wijzen op onze goeie oude Waterpoort, die in 1894 werd afgebroken en waarvan een deel in de tuin van het Rijksmuseum in Amsterdam te zien is. Boven de poortboog vinden wij links het Arkelse wapen en rechts het Gorcumse wapen. In het midden een cartouche (schild in een versierde omlijsting, waarvan de buitenkant „opperold” is) waarop u Jan van Arkel de Sterke ziet, zich op-
hijssend aan een balk van de Laag-Ar-

kelpoort, het paard tussen zijn knieën geklemd, want... zo sterk was deze Van Arkel. Het leek ons goed u ook deze afbeelding te tonen, want nu behoeft u nooit meer aan de juistheid van dit oude verhaal te twijfelen!

Sprekende over het Arkelse geslacht en over gevelstenen is het welhaast onmogelijk om aan de Revetsteeg voorbij te lopen. Daar immers vinden wij „de” steen van de Van Arkels. Op de plaats waar de laatste der Arkels (Willem) op 1 december 1417 zijn laatste strijd voerde tegen de krijgers van Jacoba van Beieren staat op een gevelsteen te lezen: „Doemen schreef den 1 December MCCCCXVI en een doe bleef de edelen Hooch geboren Willem van Arkel voor desen steen”. Met ontroering staan wij op de plaats waar Willem in 1417 in de strijd bleef. Maar waarom plaatste men dan naast de steen het jaartal 1549? De verklaring is simpel. Deze steen bestond al vóór 1549, maar werd in dit jaar vernieuwd toen Philips II tot Heer van Gorinchem werd gehuldigd (zie pag 40).

Dat de Van Arkels een stout en sterk geslacht waren weet u wel en daarom is het geen wonder, dat de

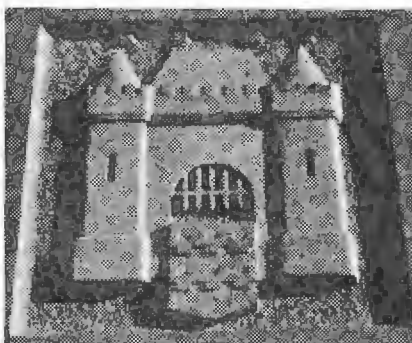

Het Gorcumse wapen in steen vinden wij in een oud gevelfragment in ons museum. De steen is oud en verweerd, maar toch willen wij u hem laten zien. Volgens W. J. Dingemans in „Iets over het museum der Vereeni-

ging Oud Gorcum in het huis „Dit is in Bethlehem” (1914) werd deze steen opgebaggerd uit de rivier. Als tegenhanger ziet u verder een steen met het

Gorcumse wapenspreuk vandaag nog is: Fortes Creantur Fortibus — Sterken brengen sterken voort! Moge het zo zijn, ook vandaag nog en moge de moderne gevelsteen in de Jan van Arkelsschool in de Haarwijk, waarop Jan van Arkel de Sterke voorkomt, de jeugd van vandaag aansporen sterk te zijn. Aan de beeldhouwer Markus Ravenswaay hulde voor deze schepping!

Gorcumse wapen in moderne opvatting. U kunt deze bewonderen in het nieuwe gebouw van Gemeentewerken aan de Schelluinse Vliet. Markus Ravenswaay bracht dit wapen in steen met de liefde van een echte Gorcumer.

Ook de geslachtswapens van de bewoners zelf kwamen aan de gevel, al of niet voorzien van een kroon. Men gebruikte ook wel het wapen van de stad of het land waar de bewoner van het huis vandaan kwam en in de Molstraat op no. 97 in Gorcum kunt u de reeds hierboven genoemde wapenstein (met aan elke kant een steen met een leeuwenkop) vinden: het wapen van de stad Danzig. In het midden van de 17e eeuw wordt de naam van het huis vermeld als: „t Wapen van Dantsich” (zie pag. 41).

Uit het voorgaande zagen wij duidelijk, dat de heraldiek in belangrijke mate de naam en de vorm van de gevelstenen heeft bepaald.

Men denke ook aan de heraldische vormen als de leeuw, het schild, de adelaar, de roos, het kruis en de lelie, maar wanneer men dergelijke wapens in de gevel beoordeelt dient men voorzichtig te zijn, omdat zij niet zelden van de juiste afwijken wat vorm en/of kleur betreft.

De namen van oude herbergen leverden een belangrijke bijdrage aan de historie van de geveltekens en over dit onderwerp is een brochure apart te schrijven. Wij wezen er reeds op, dat bij de wijnhuizen de krans uithing, eerst van wingerdbladeren, later van hout of een ander materiaal. Ook kwamen bij de wijnhuizen de twee pintjes of de twee vaatjes voor. Bij het bierhuis hing echter een (bier)kan uit.

Dat de naam „de Zwaan” veel voorkwam bij herbergen, zelden wij u reeds. Hieronder noemen wij enkele veel gebruikte namen bij de herbergen: de drie flesjes — de vergulde roemer — 't Zwiynshoofd (nu nog in Vianen) — de Hoop — de druif — De Vier Heemskinderen — de toelast (groot wijnvat) — 't Rinsche Wijnvat (nu nog in Gorinchem gebruikt) — 't dorstige hart of hert — De Wildeman (als teken van de dronkeman) — 't Fortuyn (nu nog in Ameide) — De Oranjeboom — De reizende man (vroeger een logement op de Rosmolensteeg) — Het Paradijs (hoek Gasthuisstraat—Haarstraat).

De kroon kwam hoofdzakelijk bij herbergen voor, evenals de helm (herberg „den gulden helm” aan de Hoogstraat op de westelijke hoek van de Helmsteeg — deze naam kwam al spoedig na 1500 voor). Ook de Engel zag men veel bij herbergen, o.a. in Gorcum in de Kelenstraat. Emck ver-

telt dat in deze herberg van stadswegen verteringen werden gemaakt. Zo ontving de waard Gherrit van Voorn Splintersz. in 1571 twaalf carolusgulden omdat „de musykers aldaar geschonken wordt jaarlijks op St. Cecilïendach voor dat sij 't geheel jaar de musyk in de kerken helpen onderhouden”.

Een andere veel voorkomende herbergnaam was „'t Land van Belofte”, twee mannen die een druiventros droegen (de verspieders van Israël). Een dergelijke steen — een heel mooie — vindt u in de Burgstraat tegenover de RHBS in het kantoor van J. Noorduynd en Zoon N.V. uit 1865. Schuin daartegenover de herberg „De drie schelvisen”, een naam die hier al vele eeuwen voorkomt.

Ook de bierkoning Cambrinus leende zijn naam wat graag aan de herbergen; in Gorcum op de Appeldijk.

Volgens Van Lennep en Ter Gouw had men in Arnhem, Utrecht en Gorcum herbergen onder de naam „De Gelderse bloem” (de mispelbloem, het oude wapen van Gelre). In Gorcum was de herberg van deze naam aan de westzijde van de Haarstraat bij de hoek van de Arkelstraat, waar nu nog een café gevestigd is. Nog niet zo lang geleden stond deze naam in het bovenlicht van de deur, maar nu staat er heel wat moderner „Victoria Bar”. Een naam, die dus nog maar heel kort geleden verdwenen is, evenals de naam „De Arkelsche Tol”, de uitspanning van J. de Gier in de Haarstraat. Een foto met de naam in het bovenlicht is nog in ons bezit.

Momenteel kunt u nog twee namen in een bovenlicht vinden, n.l. „Gelderland” in de Dalemstraat en „De Speel-

waghen" hoek Knipsteeg-Struisvogelstraat.

Een prachtige gevelsteen van een oud café is nog in ons museum aanwezig: het Kasteel van Breda. Dit café stond in het midden van de 17e

eeuw aan de westzijde van de Appeldijk aan de Peterbrug (er stonden toen ook nog aan deze kant van de haven huizen). Later was het de naam van een herberg op de hoek Walsteeg-Bagijnenwal, van waar de steen in ons museum terecht gekomen is.

Tot besluit over de herbergen nog dit: In de loop der eeuwen zijn er heel wat straten en buurten naar de uithangtekens of namen van herbergen genoemd. In Gorinchem wijzen wij alleen maar op de Eendvogelsteeg, naar „De gecroonde eendvogel”, voorheen „De Blauwe Pauw” (ook een herberg) waarin waard was Hans Jansz, van Maeseyck, die om „het nieuwe geloof” op de Grote Markt werd gedood. (1568).

Overigens zijn er in Gorinchem meer van deze straatnamen te noemen, maar dit valt nu buiten het bestek, maar wij komen er bij de behandeling van de straatnamen op terug.

—o—

Handel en ambacht beïnvloedden in niet geringe mate de naamgeving en zo gebruikte men b.v. de naam van de schutspatroon van het gilde voor het huis van de ambachtsman. St. Eloy bij de smeden, St. Ewoud bij de kuitpers, St. Lucas bij de schilders, St. Nicolaas bij de koekbakkers en kramers, St. Severus bij de metselaars en St. Christijn bij de schoenmakers: namen waarvan men er ook in Gorinchem te genkwam.

Men kan uit de oude namen van huizen heel wat beroepen en verdwenen beroepen terug vinden. Bij ambachtslieden hing een stuk gereedschap of een werkstuk uit: de leest en de

schoen bij de schoenmaker, het boek bij de boekverkoper en de drukker, het bekken bij de barbier, enz.

Bij de apothekers en drogisten zag men veelal de gaper, de vizel, de salamander en de hertschoorn uithangen. Gapers kwamen in vele soorten voor, getooid met kroon, helm, tulband en andere soort hoofddeksels. Dikwijls was de gaper een nar met narrekep en bellen. Een prachtige gaper — een

moor met tulband — treffen wij nu nog aan bij de drogisterij Schoon (Van Wijk) aan de Hoogstraat. Vroeger hing er ook een gaper bij de drogisterij Coops, hoek Gasthuisstraat-Haarstraat maar deze was in de oorlog 1940-1945 op een morgen plots verdwenen en is mogelijk als oorlogsbuit mee naar Duitsland gevoerd.

Bij de Stadsapothek op de Langendijk vinden wij een mooie hertekop, in de plaats gekomen voor de vroegere, die door baldadigheid in januari 1955 werd vernield. Gelukkig heeft de eigenaar van de Stadsapothek meer plettsgevoel getoond dan de vernielers en zo prijkt een nieuwe hertschoorn aan de gevel (zie pag. 43).

Een prachtige gevelsteen met een salamander kunt u vinden in het pas gerestaureerde huis „In den Salamander” (1606) in Woudrichem, mogelijk het huis van een apotheker.

De barbierspaa, die men vroeger bij de barbier als voorloper van de chirurgijn aantrof, was aanvankelijk een vlaggestok in de kleuren van het aderslaten: rood (bloed) en wit (van het linnen verband). Wij tonen u hier een

barbierspaal aan de kapsalon van de heer Middelkoop, voorheen in de Kelenstraat.

Verder zag men bij de scheerwinkel vroeger het bekken uithangen. Een bekken gebruikte men bij het inzepen, het ging onder de kin van de scheerklant en deze hield het zelf vast. Het bekken diende ook als uithangteken, b.v. gevat in een hand, zoals de foto toont. Hierop ziet u het uithangteken, zoals het gebruikt werd door de bar-

bier Smelters in de Gasthuisstraat. Daarboven een bekken, dat oudere Gorcumers misschien nog wel eens onder hun kin hebben gehad.

Als wij nu verder handel en ambacht bekijken, tonen wij u een aantal gelvestenen en uithangtekens, die nog in Gorcum voorkomen. Allereerst het

steentje „De gulde capel” bij de winkel van J. J. de Kroes in de Gasthuisstraat, waar u de „Echte Gorcumsche zoute bollen” kunt kopen. De naam komt al voor in de 2e helft van de 17e eeuw.

Een prachtige steen vindt u in het pakhuis bij Waltheer in de Vo. gelzangsteeg aan de Appeldijk. Het is de „G. Kroonde Snoeck” uit 1708, de naam van een vroegere bierbrouwerij van het regentengeslacht Snoeck, welke brouwerij in ieder geval bestond van het midden van van de 17e eeuw tot eind 18e eeuw (zie pag. 44).

Bij de timmerman hing de zaag uit, maar ook vindt men er St. Jozef (de timmerman) of De Vlucht naar Egypte, welke u hiervoor reeds zag op een steen van een huis in de Dalemstraat, thans in het museum.

Op de Havendijk en Appeldijk bloeide vroeger de korenhandel. Daar waren de pakhuizen en in de gevel van zo'n pakhuys aan de Appeldijk zit nu nog de gevelsteen „Dit is int Kornschip Ao 1611”.

Aan de Krommenhoek vindt u het huis „Het Kromhout” met een steentje waarop een kromhout voorkomt, dat op de scheepstimmerwerf in de nabijheid werd gebruikt. In het begin van de 17e eeuw treffen wij daar reeds een huis aan van die naam.

Bij de metselaars hing een troffel uit, bij de smid een aambeeld of een gouden sleutel, waarvan in 't museum nog een mooi voorbeeld als uithangteken voorkomt, afkomstig van de

smederij van De Hoog op de Kalkhaven.

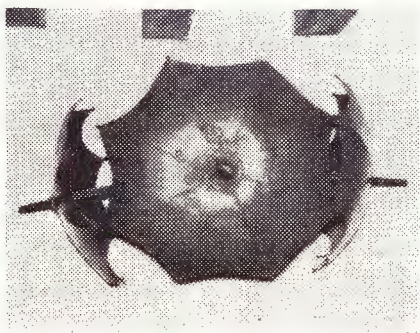

De schaar hing bij de kleermaker, de ossekop bij de huidenkoper, een pruiekoop bij de pruikenmaker, de drie hoeden of een blauwe hoed bij de hoedenmaker. Een steen met „In den bloewen hoet” uit 1640 prijkt nog in het huis bij de Peterbrug (zie pag. 45).

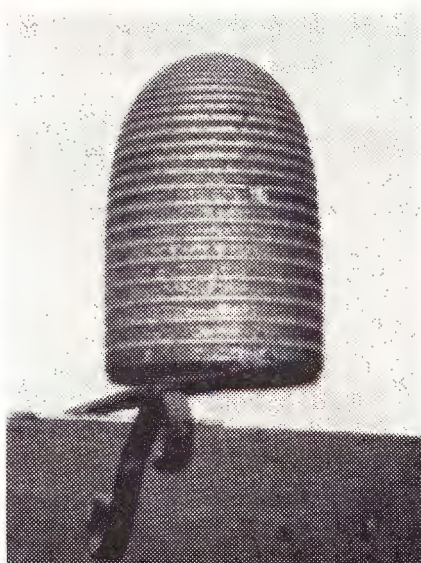
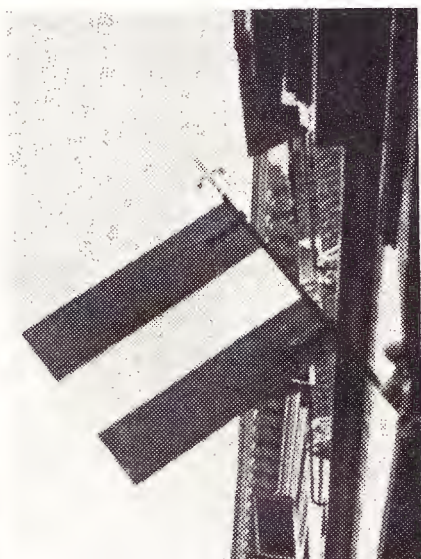
Bij de slager was het een koe of een varken, bij de kaarsenmaker houten kaarsen, bij de Tinnegieters in de Tinnegietersteeg 'n gedraaide tinnen stang, bij de verfwinkel het verftonnetje en bij de winkel in scheepsbehoeften een vlag, waarvan hier een afbeelding zoals men deze vlag nog niet zo lang geleden aan de gevel van O. van Breda aan de Hoogstraat kon zien (zie pag. 45).

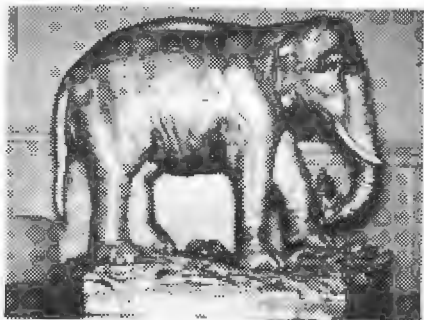
De tabakswinkel was te herkennen aan de tabaksrollen en de Friese boer, die wij reeds hebben afgebeeld, ook door de moriaan. Bij de kruidenier vond men de suikerbroden, bij de garenwinkel de garenklos en bij de paraplu maker de parapluutjes, zoals bij de parapluwinkel in de Gasthuisstraat, waarvan de uithangtekens — tweemaal drie parapluutjes — nog in het museum aanwezig zijn.

Bij een ijzerhandelaar in de Gasthuisstraat hing een gevelbord met „De gekroonde spijkermand”, welk bord ook al in het museum is, evenals de bijenkorf van een koek- en banketbakkerij uit de Gasthuisstraat. Bij de broodbakkers hing het gezegend brood uit, of de blazende bakker, of de krakeling. Bij de koekbakker niet alleen de bijenkorf, maar ook de olifant. Velen zullen zich nog de olifant herinneren van de koekbakkerij R. J. de Kroes aan de

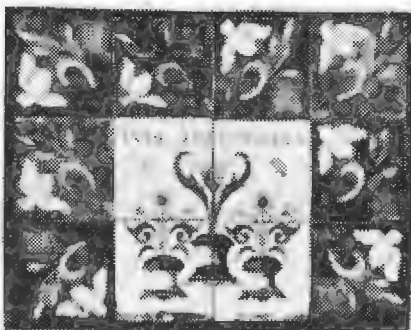

Hoogstraat op de hoek van de Helmsteeg. De naam is oud en komt al voor in de 16e eeuw. Er stonden daar twee huizen „den cleyne olyphant” en „den grooten olyphant”. In de etalage van De Kroes vond men een beeld, dat aan deze oude naam herinnert en wij vonden het leuk u nog een foto van dit beeld te kunnen tonen. Verder troffen wij in de Kabeljouwsteeg in een pakhuis nog een klein steentje met de naam „De olifant”, ook verbonden met de betreffende firma (zie pag. 46).

En om nog even bij de bakkers te blijven: de pasteibakker toonde een gebraden haan en verder kon men bij de bakkers Sinterklaas vinden. Denkt u maar aan het sintereklaasje van vroeger, dat u nu speculaasje noemt.

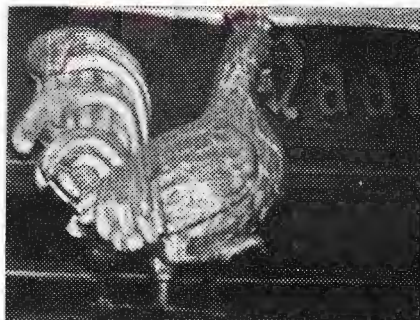
In de Bloempotsteeg vindt u bij een winkel in bloemenzaden e.d. een tegel waarop 3 bloempotten en de aandui-

ding „In de 3 blompotten". Hier ziet u bovendien weer een voorbeeld van een straatnaam, die afgeleid werd van de naam van een huis. Nu is dit tegelta-bleau niet het oorspronkelijke, want dat werd indertijd afgestaan en bevindt zich nu in het Victoria- en Albertmuseum in Londen. Wij zijn zo gelukkig een afbeelding van het oude tableau, waarop ook de wapens van Arkel en Gorcum voorkomen, in onze verzameling te bezitten, maar laten u het tableau van vandaag zien.

De boekdrukker Teunis Horneer voerde het uithangteken „t Gulde Haantje", dat men nu nog in de winkel aan de Gasthuisstraat kan vinden. De naam is al oud en kwam enige honderden jaren geleden reeds voor toen bij deze drukkerij in 1755 het belangrijke geschiedenisboek over Gorcum van de hand van Mr. Cornelis van Zomeren verscheen (zie bovenaan volgende kolom).

Ook al oud is de naam „de gulden handt", die we al aan het eind van de 16e eeuw aantreffen. Wij hebben nog

een foto van de gulden hand als uithangteken bij de winkel van de heer Disco in de Gasthuisstraat. Nu is de hand in ruste in het museum.

De schrijvende hand vond men bij de schoolmeester en de schrijfmeester, terwijl bij de schoolmeester en de boekwinkel ook wel het ABC-bordje voorkwam. Nu hebben wij in onze stad een AB-steeg, die vroeger het ABC-straetgen werd genoemd. Zou dit met het uithangteken in verband staan?

De uitgevers gebruikten het boek en ook het evangelie als uithangteken en de geveltekens werden dikwijls op het titelblad van de boeken gedrukt.

De snoepwinkel heette „De soete inval", uitgebeeld door een suiker- of stroopvat. In Gorcum kwam een huis met deze naam voor in de Botersteeg.

Bij de stalhouder hing een bord met paarden of een koets, bij de sleper een slee met paarden, bij de goudsmid een gouden (?) beker of kop, en..... zo kunnen wij doorgaan.

Een paardekop vonden wij aan de gevel van een zadelmaker aan de Vismarkt, een grote klomp bij de klompenwinkels in de Haarstraat (nu in de Oude Lombardstraat) en in de Botersteeg en verder een aardig klein steentje in een pakhuis aan de Robberstraat, dat de naam „Handellust” draagt.

—o—

Jaartalstenen, al of niet in cartouche, zijn er in Gorcum nog verscheidene. Het oudste jaartal vinden wij in het Gasthuispoortje: 1391. Verder 1607 in de pomp aan de Pompstraat, 1612 afkomstig uit een gebombardeerd huis op de hoek Kalkhaven-Walsteeg (in het museum), 1613 in de Kruisstraat (groentenwinkel van Gerritse) en 1613 in het museum onder de witte spaarpot, 1615 in de Robberstraat (vroeger bakkerij), 1645 in een huis op de Kalk-

haven (Wz) waarvan hier een afbeelding, 1664 boven een oud poortje in de Bloempotsteeg, dat inmiddels werd afgebroken (steen in museum), 1736 in het pand van de fa. Bronkhorst aan de Kelenstraat, enz.

Een nieuwe cartouchesteen werd in 1953 ingemetseld in de Arkelpoort, toen deze verbreed werd (Markus Ravenswaay). Wij tonen u deze steen graag als tegenhanger van die van 3 eeuwen vroeger.

In ons museum hebben wij zelfs een steentje waarop te lezen staat „Den jaren 5601”. Het is afkomstig uit de afgebroken synagoge in de Kwekelstraat. De joodse kalender begint bij de veronderstelde scheppingsdag: 3761 vóór Chr., zodat dit steentje in 1840 bij de bouw werd gelegd. Dus wel heel oud, op het oog althans, maar wat betekent tijd nu Sowjetgeleerden o.l.v. Prof. Polkanow vaststelden, dat de aarde reeds 4.50.000.000 (4½ miljard) jaar bestaat?

—o—

Ook zinnebeelden en mythologische voorstellingen werden bij de naamgeving gebruikt. Zo is er in het Rijksmuseum te Amsterdam een bijzonder kunstzinnige, aan Hendrick de Keyser toegeschreven, Fortuna, een naakte vrouw die 't fortuin van de koopvaart uitbeeldt. Later kleedde men deze figuren aan. Een Gorcumer schreef over het fortuin de volgende levenswijsheid op zijn gevel:

„Als imant de Fortuyne dient
Dan waayt hem aan so menig vriendt
Maar krijgt hij slagen op den kop
So sijn de vrenden weer haasop”.

Verder vinden wij: 't Rad van Avontuur, De Wereld bij werkplaatsen, pakhuizen en brouwerijen (in Gorcum op de Langendijk „De gulden Waerelt” 1545-1734), de Verkeerde wereld (in Gorcum op de Hoogstraat „de verkeerde werelt” 1584-1673), Geloof Hoop en Liefde (in Gorcum nog een pakhuis „De Hoop” aan de Kraansteeg en „Hoop en Vlijt” aan de Appeldijk), de hoorn des overvloeds, Eendracht, Vrijheid, enz.

Ook kwamen combinaties voor in een aantal huizen, b.v. de vijf zinnen, vijf vrouwen waarvan een met een spiegel — het gezicht —, een met een stuk gebak — de smaak —, een met een luit of een gitaar — het gehoor —, een met een bloem — de reuk —, en een met een verbonden arm — het gevoel. Het is zeker niet te boud gesproken om te beweren, dat de Vijfzinnenstraat aan vijf huizen met deze symbolen haar naam ontleent. In Emck wordt ook gesproken over „de vijf maagden achter de vijf zinnen” (Kwekelstraat).

Verder als combinaties de 4 jaargetijden, de 4 evangelisten, de 7 provinciën.

Volkssprookjes herleven in: Het mannetje in de maan, de hond in de pot en het paard in de wieg. In Gor-

cum stond een huis „Het paert in de wiegh" (eind 17e eeuw) aan de Gasthuisstraat.

Ook spreekwoorden en uitdrukkingen worden op de gevel uitgebeeld: Nooit Volmaakt — 't End draagt den last — Wie de schoen past, enz.

In de gevel van het museum vinden wij in de verdieping boven de steen „Dit is in Bethlehem een naakt liggend Bacchus-figuurtje, een speelsheid van de bouwmeester? Een alleraardigst steentje vonden wij in een tuinhuis achter een huis aan de Appeldijk, dat werd afgebroken toen men in de omgeving van het Bakkerstraatje en de Meth van Amerongensteeg aan 't slo-

pen ging. Pam, die Venus verleidt, daarbij minnelijk gesteund door Amor. Een allerliefst steentje, dat u nu in het museum kunt aanschouwen.

—o—

Zoals wij reeds zagen werd er op de gevels diwijs ook een stuk levenswijsheden ten beste gegeven. Wij lazen al het gedicht over het fortuin dat de vrienden brengt. Een ander voorbeeld uit Gorinchem kon men op de Appeldijk vinden. Daar stond vroeger te lezen:

„Geschiedt u spijt — Verdraecht ter tijt — Met sinnen ghebrocken
Denckt Haet en Nijt — Sal mee ter tijt — Wel worden gewrocken”.

Men ging er toe over om hele verzen op uithangtekens en luifels te plaatsen en zo tegen 1700 was deze mode zeer algemeen. Kon men zelf niet iets vinden, geen nood, er waren boekjes in de handel, zoals het volgende:

„Het Gestoffeerde Winkel en Luyffen Banquet, dienstig voor alle Winkeliers die eenige Rijmen (haar Koop-

manschap betreffende) aan Luyffens, Deuren of in Pakpapieren willen zetten, wat Waren Yder te verhandelen heeft, koddig gerijmt voor de Winkeliers en Liefhebbers te grabbel ge-gooyt door Mr. Isaac van den Berg JCtus. Fumus gloria Mundi. Noyt voor dezen gedrukt. 't Amsterdam by Jacob van Royen, Boekverkooper in de Kalverstraat over de Kapel 1693”.

Zo, dat was een heel verhaal, vindt u niet. Een „liefhebber” verzamelde allerlei koddige en ernstige opschriften in een boekje dat als titel droeg:

„Koddige en Ernstige Opschriften op Luyffens, Wagens, Glazen, Uithangborden en andere Tafereelen van langer hand bij een gezamelt en uitgeschreven door een liefhebber derzelve, T Amsterdam bij Jeroen Jeroense”. Er verschenen maar liefst 4 deeltjes van.

Aardig was wat te lezen stond op het zgn Bestjeshuis in Dordrecht:

„Ziet hier worden onderhouden
Ouwe kouwe zwakke vrouwen.
Trotse vrijsters, fiere jeughd
Ziet hoe dat gij worden meught’.

Een Gorcumse spekslager toonde op zijn uithangteken Tobias en daaronder een vers, waarin hij degenen die hem benijden weinig goeds toewenst en tevens de gelegenheid benut om zijn saucijzen en pekelspek aan te prijzen:

„Tobias heeft zijn gezigt door de
drek van een zwaluw verloren
Sommige menschen kan men van
spijt niet sien nog hooren
Die mij benijden wensch ik ook haar
oogen verblint door drek,
Hier verkoop ik, tot ieders gerief,
saucijzen en pekelspek”.

Van die slager willen wij beslist geen saucijzen of spek hebben, hij is ons te sterk in het vergelden. Veel ingetogener is wat u kunt lezen als wijze raad op de gevel van het Gorcumse „Dit is in Bethlehem”. Daar staat:

„Vreest den Heer — Doet hem eer —
Want den dach van sterven —
Haest hem seer — 1566”.

In Woudrichem wijst men u op de kortstondigheid van het leven. Op een steen in de gevel van een oud huis (1608) aan de Hoogstraat kan men lezen:

„Die tidt is cort, Die doot is snel
Wacht u van sonden, zo doet ghi wel”.

Dus: De tijd is kort, de dood is snel. Wacht u om te zondigen, zo doet gij wel. De kortstondigheid wordt verder uitgebeeld door de zandloper en de vleugelen van de tijd.

Verder bovenaan de steen een kinderkopje (de bloei van het leven), beneden een doodskop en doodsheenderen. Men vindt er in Woudrichem nog enkele die zeer de moeite waard zijn. Wij noemden al „In den Salamander” (1606), verder „In de vergulde helm” (1601), „In den gulden Engel” (1593) en „Int Herdt” (1601). U ziet het, allemaal uit dezelfde tijd, waarin er dus iets belangrijks gebeurde op de Woudrichemse Hoogstraat.

—o—

Nu nog enkele merkwaardige Gorcumse stenen. In de Dalempoort vindt men een steen, die het peil van de Dalemse Overlaat aangeeft. Er staat een peilstreep op en verder:

„PYL DER DALEMSE OVER-
LAATEN VOLGENS HET CON-
TRACT IN DATO DEN 16 AU-
GUSTI 1742”.

Een steen die de meesten uwer waarschijnlijk niet kennen. Wij hebben er nog een goede foto van, voordat onverlaten de steen met een kwast koolteer bewerkten. Heel jammer en zonder enige zin, alleen vernielzucht.

In het museum vinden wij nog een grote langwerpige steen uit de oude Waterpoort, die in 1642 gebouwd werd. De inscriptie luidt:

„CIVITAS IN QUA MAXIME
CIVES LEGIBUS PARENT IN
PACE BEATA ET IN BELLO
INVICTA EST”.

Zo hebben wij dan toch een stukje Waterpoort in Gorinchem!

In de gevel van de R.K. Kerk (1838) in de Haarstraat staat bovenin een tijdvers in grote letters, die u gemakkelijk van de straat af kunt lezen. Het luidt:

„UNI ET TRINO DEO ET IESU
CHRISTO AETERNI PATRIS
FILIO TOTUS ORBIS SALVA-
TORI SACRUM”.

Daarboven in het fronton het alziend oog.

Een steentje met een geschiedenis vindt u in de Molenstraat naast de winkel van Beausar (H. van 't Sant).

Drie letters: H - D - I. Zij betekenen „Heil den inzet”.

Wat was het geval? Iemand zette op een verkoping een pand in de Molenstraat in en bleef er aan hangen, zonder dat hij er eigenlijk veel belangstelling voor had. Later ging men het bedrijf van Beausar uitbreiden en toen kon de inzetter het pand goed verkopen. Om zijn blijdschap te uiten liet hij als geschenk het steentje met „H(eil) D(en) I(nzet)” aanbrengen.

Een bijzonder grote steen (105 x 161 cm) met het jaartal 1787 vonden wij in een schuurtje achter het vroegere Oude Mannenhuis in de Molenstraat. Een steen die vier wapenschilden toont, die nog niet bewerkt zijn. Blijkbaar was het de bedoeling de steen in de gevel te plaatsen, maar dat is niet geschied. Nu werd er in 1787 aan de metselaar Adriaan Spruit 39 gulden en 9 stuivers betaald voor de vernieuwing van de gevel, maar het is niet onwaarschijnlijk dat men door de nood van de tijd (de tegenstelling tussen Patriotten en Oranjeklanten) er niet toe gekomen is de steen in de gevel te plaatsen. Een steen die waard is afgemaakt te worden en ook ergens een plaatsje verdient, waardiger dan in een oud schuurtje.

—o—

U zag het hierboven: de wegen van gevelstenen zijn wel eens raadselachtig. De wapenstein uit 1787 vonden wij in een schuurtje, een andere bij een afbraak. Wij konden een mooi uithangteken van de schrothoop redden. In Hoorn vonden wij een gevelsteen in de etalage van een antiquair. In Gorinchem staat een interessant stuk in een kolenhok, maar de beheerder heeft beloofd er voor te zorgen dat 't bewaard blijft. In Maastricht braken dieven een gevelsteen met een zwaan (1600) uit een gevel van een huis aan de Stokstraat, die door saneringsplannen onbewoond was (december 1958). Ze moesten de steen op 7 meter boven de grond uit de gevel breken.

Op de Kortendijk ligt een grafsteen als stoepsteen en ook elders in de stad vindt men ze. Laatst zagen wij een grafzerk van een vroegere Gorcumse burgemeester (!) als tegel in een pakhuis.

U ziet het, er wordt dikwijls raar mee omgesprongen. Dit is te betreuren, want het zal u na het voorgaande ook wel duidelijk zijn dat de gevelstenen, uithangtekens, gevelborden, e.d. een stuk cultuurbezit vertegenwoordigen, waard om behouden te blijven. Het liefst in of aan de gevel, maar is dat

niet meer mogelijk, dan bijeengebracht in een daartoe te bestemmen muur of in een museum.

U zag ook, dat wij in Gorinchem nog gelukkig wel wat hebben in of aan de gevels, zowel als in het museum. Moet een gevelteken van de gevel verdwijnen plaatst het dan in ons museum, zoals ook geschiedde met het gevelbord van het vroegere Armhuis, het tegenwoordige Ned. Herv. Diaconiehuis. Dit gevelbord toont de moeder van het huis of mogelijk een van de verpleegde bejaarden met een weesjongen en een weesmeisje in hun traditionele uniforme kleding. Zij dragen ieder een collectebusje, want zij moesten gaan bedelen voor hun verzorging. Aan beide zijden is een rouwmantel afgebeeld, welke door het Armhuis verhuurd mochten worden. Een interessant bord, goed bewaard en vertellend over de geest van een tijd die voorbij is.

—o—

Worden er geen gevelstenen meer gemaakt? Gelukkig wel, want een beetje stadsversiering kan er wel bij. Zo kan men in de bungalowwijk ten oosten van de Kleine Haarsekade (de Jagersbuurt) aardige steentjes vinden van dieren, de das in de Dassengang, het hert, de eenden, enz.

Wij wezen u al op enkele stenen als Jan van Arkel in de Jan van Arkel-school, het wapen van Gemeentewerken en de jaartalsteen 1953. Er zijn er gelukkig meer. De Prins van Oranje in de Oranje-Nassausschool, enkele stenen in particuliere woningen, een steen en een Christusmonogram aan de Johanneskerk, de Zaaier tegen de gevel van

de Chr. Middelbare Landbouwschool aan het Merwedekanaal, de steen In Abrahams Schoot in de Lutherse Kerk en „De vos en de craen” (1621) in een moderne uitgave.

In nieuwe wijken werkt men met uniforme gevelemblemen van beton. Een lofwaardig initiatief, maar het is jammer dat de stenen te weinig tot de bewoners spreken, omdat men moeilijk kan zien wat ze voorstellen.

In de Schutterswijk zijn de handel, de industrie, de visserij en de markt op aardige wijze uitgebeeld. In de Gildenwijk de 4 jaargetijden. In de Lente huppelt het vee de wei in, in de zomer is men aan het spelevaren, in de herfst gaat men op jacht en in de winter is het een heerlijke tocht in een arreslee die men heeft uitgebeeld, maar die door het dode beton voor de meesten onzichtbaar blijven. Het lijkt ons dat een ophalen van de vormen in een rustige tint hier „opfrissend” en verduidelijkend kan werken.

Overigens is het aan te raden in het vervolg passende gevelemblemen aan te brengen. Waarom handel en industrie in de Schutterswijk en geen emblemen die herinneren aan de vroegere schutterij, waaraan de straatnamen ontleend zijn? Waarom de vier jaargetijden in de Gildenwijk en niet het gildeleven dat zo rijk was? Het initiatief juichen wij echter van harte toe.

Natuurlijk mogen nieuwe gevelemblemen modern zijn, zoals dat aan de nieuwe gevel van De Gruyter aan de Gasthuisstraat. Wij leven in een moderne tijd, die nieuwe vormen vraagt, die, mits ze begrijpelijk blijven, het stadsbeeld kunnen verrijken en de architectuur verfraaien (zie pag. 51).

„Onze streek in de Tachtigjarige Oorlog“

(Samenvatting van een lezing, gehouden door burgemeester M. W. Schakel, voor de Historische Vereniging „Oud Gorcum“ op 20 maart 1961).

Voor het toerekenen van een mens tot een bepaalde generatie is zijn geboortjaar van grote betekenis, zijn sterftejaar nauwelijks. Dit geldt niet alleen voor de karakteristiek van de mens, het geldt ook voor een oorlog.

De tachtigjarige oorlog eindigde in 1648 — na 1582 speelt de Alblasserwaard met de Vijfheerenlanden er geen rol van betekenis meer in. Er zijn dus

slechts 14 jaar dat deze strijd zich ook uitstrekte tot deze streek.

Heeft een verhandeling over dit onderwerp dan toch wel zin? Ja, volop! Want de bakermat van het georganiseerde verzet tegen Philips II lag in onze streek.

Wij gaan terug naar 1531 toen in december Hendrik van Brederode — later „de grote Geus“ — in Brussel werd geboren. Hij werd aan het hof van Karel V opgevoed en was een speelkameraad van Willem van Oranje. Toen Hendrik 15 jaar oud was trok hij met Karel V op veldtocht in Duitsland. Andere tijden — andere zeden. En men had toen beslist geen nozemprobleem.

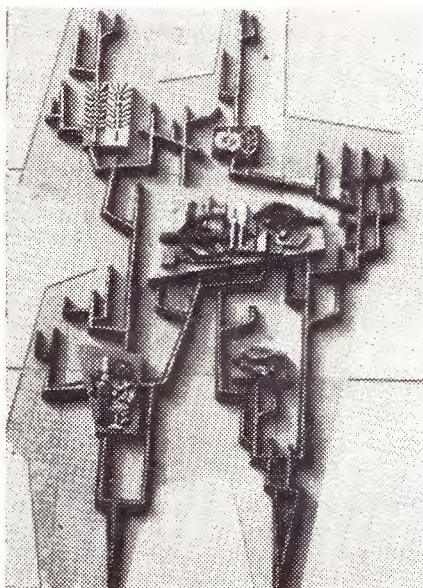
In 1556 volgde hij zijn vader Reinout op als Heer van Vianen en hij kwam recht tegenover een andere beginnening te staan: Philips II, die zijn vader in 1555 had opgevolgd. De Vrijheer van Vianen tegenover de Koning!

Philips II had twee centrale doelstellingen: het centralisme en de eenheid van geloof. Hiertegenover heeft Hendrik van Brederode zich van het begin af aan te weer gesteld. Op 17 maart 1558 gaf hij aan Vianen een privilege waarin aan martelaren, achtervolgden en kettters 'n vrijplaats wordt aangeboden. Dit was het eerste openlijke verzet tegen Spanje en zeker wilde Hendrik van Brederode geen schuilplaats aan echte misdadigers aanbieden, die werden volgens de regelen gestraft. Velen vluchtten naar Vianen, waaronder verscheidene boekdrukkers. De pamflettenoorlog werd later vanuit Vianen gevoerd en deze stad was een centrum van geestelijke weerstand tegenover de Spaanse overheersing.

In Vianen werden verschillende boekjes over „de nieuwe leer“ uitgegeven en in 1564 deed Hendrik van Brederode openbare belijdenis van 't nieuwe geloof. Uit voorzorg vermaakte hij de Heerlijkheden Vianen en Ameide aan Willem van Oranje, maar in 1568 kon dit door hem herroepen worden.

Op het kasteel Batenstein hield Van Brederode veel besprekingen en er kwamen vele hoge personages, o.a. Juliana van Stolberg, met hun hofhoudingen naar Vianen. In een vertrouwelijke brief schreef bij hierover aan zijn vriend Lodewijk van Nassau: „Wist gij,

(Vervolg van pag. 50)

Men heeft de lichtreclame van nu wel de make-up van de moderne stad genoemd. Gevelstenen en uithangtekens waren de middelen voor de make-up van de huizen in vervlogen eeuwen. Wij hebben u er over verteld, wij hebben ze u getoond en wij hopen nu maar dat u er even enthousiast voor geworden bent als wij reeds zijn.

De studie en het verzamelen schonken ons vreugde. Als u die ook werd geschonken door deze verhandeling, wel, dan zijn alle partijen tevreden en is er reden om op onze gevel te schilderen: „Een tevreden mens is een gelukkig mens“!

welk gezelschap van Dames ik hier had, gij zoudt er versted over staan, van den kelder tot den zolder is het vol”.

Zo werd het verzet vanuit Vianen gevoed, maar ook in Gorinchem kwamen de verbonden Edelen bijeen, n.l. bij P. J. Grootveld in de herberg „De Roos” aan de Hoogstraat bij de hoek van de Arkelstraat. Hier hield Hendrik van Brederode met de Edelen bijeenkomsten ter organiseren van het verzet.

Hij beijverde zich ook de kloof tussen de Lutheranen en Calvinisten te overbruggen en liet er een geschrift over drukken, dat door de Landvoogdes werd verboden. Ook één van de eerste Nieuwe Testamenten in onze moedertaal verscheen in Vianen.

Op 5 april 1566 waagde hij zich in het hol van de leeuw, toen hij als hoofd van het Verbond der Edelen in Brussel aan de Landvoogdes het beroemde Smeekschift aanbood.

De beeldenstorm had in Vianen een rustig verloop — op 25 september 1566 werden de beelden „afgenomen”, maar niet vernield, dit tekende Hendrik van Brederode. Op 1 oktober van dat jaar predikte er een zekere „Jacobus” voor het eerst in het openbaar.

In de loop van de zomer van 1566 werden er in de Alblasserwaard al hagepreken gehouden. Te Gorinchem werden de kerken en kloosters geplunderd en de beelden vernield en in hetzelfde jaar werd daar de eerste kerk van de Hervormden op het z.g. Groothoofd opgericht. In 1568 treffen 42 Gorcumse burgers de vornissen van Alva's Bloedraad en op 31 augustus werden Hans van Maeseyck en Barend de Naeynre op de Grote Markt onthoofd omdat zij aanhangers van „de nieuwe leer” waren.

—o—

Van november 1566 tot februari 1567 was Vianen een haard van verzet en er kwamen op Batenstein heel wat groten van dit verzet tezamen, o.a. Willem van Oranje, Jan en Lodewijk van Nassau en Marnix van St. Aldegonde, evenals afgevaardigden van verscheidene steden. Hier werd 't eerste krijgsplan samengesteld en Hendrik van Brederode werd commandant over de geuzentropen. In Vianen en op het Slot Herlaer in Ameide vertoefden 3000 soldaten. Den Bosch werd bezet en van daaruit wilde men via Gorcum en Vianen Utrecht verrassen.

Tussen Vianen en Gorinchem bestond in deze tijd een druk verkeer, in deze laatste stad had Van Brederode veel aanhangers en de ravitaillering van de

tropen geschiedde vanuit Gorinchem.. Vianen was in deze tijd, nadat Den Bosch was gevallen, de enige versterkte plaats die aan de zijde van de Prins stond.

Utrecht bezette men echter niet, de Landvoogdes was ze een slag voor en de Graaf van Megen trok met voetvolk uit het Land van Altena naar Utrecht, waar de poorten bezet werden.

Op 26 februari 1567 deden de Vianse burgers de eed van trouw en hierna vertrok Hendrik naar Amsterdam om te trachten deze stad „om” te krijgen, maar daar wilde men niet.

De Spaanse troepen onder leiding van Eric van Brunswijk namen Herlaer en Ameide in en het zag er voor Vianen dreigend uit. Willem van Oranje had inmiddels zijn toevlucht in Duitsland genomen en op 27 april vertrok ook Hendrik van Brederode met zijn vrouw daarheen. De Geuzentropen trokken uit Vianen terug en maakten een grote tocht, daarbij steeds achtervolgd door troepen van de Graaf van Megen. Uiteindelijk werden de Geuzentropen ontbonden en ieder ging zijns weegs. Een deel hield zich vele jaren schuil in de bossen bij Amerongen: de Bosgeuzen.

Eric van Brunswijk rukte over de Lekdijk naar Vianen op en sloot de plaats in. De overgebleven 3 vendels Geuzentropen deden een uitval maar moesten terugtrekken en uiteindelijk werd op 3 mei Vianen stormenderhand genomen. De poorten werden afgebroken en de overgebleven burgers moesten de eed op de Spaanse koning afleggen. Een aantal Geuzen werd in Utrecht opgehangen en vele anderen werden verbannen. De eigendommen van Hendrik van Brederode werden geconfisceerd, zoals Batenstein, Amaliastein en Herlaer.

In 1568 stierf hij, nog slechts 37 jaar oud. Als hypothese kan men stellen, dat het met de regerende dynastie in ons land mogelijk anders gelopen zou zijn als Hendrik van Brederode was blijven leven.

—o—

Uit het voorgaande bleek wel, dat Vianen al vroeg de tol voor de vrijheid betaalde. Op 8 november 1576 werd de Pacificatie van Gent gesloten en verlieten de bezettingstropen Vianen om samen met die van Culemborg en Utrecht via Schoonhoven en Krimpen naar Antwerpen te gaan. Ze trokken dus om de Alblasserwaard heen.

Gorinchem, de andere hoofdstad in dit gebied, kwam wat later in dit epos terecht. Hiervoor zagen wij reeds dat

de beeldenstorm niet zonder meer passeerde en dat een tweetal burgers werd onthoofd. Ondanks de oorlogsomstandigheden waren er in 1568 nog ter markt 1200 wagens en 800 landschulden, waarbij de vaartuigen die de Mermede en de Linge afkwamen niet werden meegerekend. De eleren deden 6 stuivers de 100, maar toch was de opbrengst nog f 3600,—.

In 1570 verraste Herman de Ruyter Slot Loevestein als ook weer één van de eerste daden van verzet, maar hij moest tenslotte capituleren en werd in Den Bosch omgebracht. Dan valt op 1 april 1572 Den Briel en dat is het sein voor de opstand. Bartel Entes komt vóór Dordrecht en op 24 juni 1572 koos deze stad, die een groot deel van de Alblasserwaard beheerste, de zijde van de Prins. Twee dagen later, op 26 juni, verschijnt de geuzenkapitein Marinus Brandt 's morgens om 8 uur met 13 vaartuigen, bemand met 150 soldaten, voor Gorinchem. Alleen op het kasteel „De Blauwe Toren” was een bezetting van 40 man, maar de drossaard van de stad, Caspar Turk, voelde niets voor overgave. Hij had zijn zoon reeds naar Utrecht gezonden om aan Bossu hulp te vragen. Gorcum bestond uit drie partijen, de duidelijke Koningsgezinden, de duidelijke voorstanders van de Prins en de onduidelijke middenmoot, die het grootst was en uit den aard der zaak besluiteloos. Uiteindelijk trokken de Prinsgezinden de besluitelozen mee en om 3 uur 's middags liet men de Geuzen de stad binnen. Wel zijn er nog hulptroepen van Bossu bij de stad geweest, maar dat veranderde niets meer aan de situatie. De bezetting van „De Blauwe Toren” werd gevangen genomen, evenals degenen die naar deze sterkte gevlucht waren. De R.K. geestelijken onder hen werden naar Den Briel vervoerd en zij werden daar opgehangen en leven in de R.K. kerk voort als de H.H. Martelaren van Gorcum. Hun offer is beter beklijfd dan dat van de martelaren aan de andere kant.

In Dordrecht werd op 19 juli 1572 de eerste Vrije Statenvergadering gehouden en daaraan nam ook Gorinchem deel. In 1573 wordt in Gorinchem het eerste consistorie der Hervormde Kerk gehouden en worden de eerste predikanten benoemd. Vele verbannen burgers zijn inmiddels teruggekeerd en treden tot de Herv. gemeente toe.

De Spanjaarden wilden echter de verloren steunpunten terugwinnen en in 1574 trok Chiappin Vitelli op bevel

van Requesens op pad. Vanuit het zuiden rukte zijn legermacht op, maar zij zagen geen kans Gorinchem te nemen en trokken voorbij en zwenkten af naar Woudrichem, dat beschoten werd en waar men de bezetting verjaagde. Ter hoogte van Dalem trok Vitelli over de rivier en Leerdam moest zich overgeven. Twee predikanten en een schoolmeester werden opgehangen.

Toen kwam Asperen aan de beurt, waar de bezetting vrije aftocht kreeg en ook Heukelum werd genomen. Hierna keerde Vitelli naar Brabant terug.

De situatie in onze streek was in 1574 wel zeer precair: de Spanjaarden zaten aan de Lek en er was steeds een dreiging uit het zuiden. Men nam zijn toevlucht tot wat eeuwenlang het laatste redmiddel was: inundatiewater. Er moesten gaten in de dijken worden gestoken. Op de 18e juni werd in de Augustijnenkerk te Dordrecht een bijeenkomst gehouden, waar vele Alblasserwaarders bijeen zaten. Men moest kiezen tussen „drie quade”, „te weten affgebrant te werden, of die dijcken deurstecken te werden, of de viant te resisteren”. De keuze viel op het doorsteken van de dijken. Bij Gorinchem werd een inundatiegat gestoken en er volgden er meer. Acht jaar lang viel door deze gaten in de winter het water onze streek binnen, maar het middel heeft gewerkt: de Spaanse troepen zijn weerhouden.

—o—

Nu is het zo, dat wij de historie van een oorlog kennen uit de beschrijving van de wapenfeiten. Ook als ze objectief beschreven zijn vormen ze nog maar een deel van de waarheid. Vocht men alleen maar en hing men elkaar alleen maar op? Was het dit alleen of was er nog meer? De intermenselijke verhoudingen en de sfeer komen meer tot uitdrukking uit dagboeken van de burgers, de notulenboeken van de waterschappen, e.d.

Zo zien wij in 1572, twee dagen vóór Kerstmis, Dirck Ghysbrechtszoon van Eydone, een hoogdijkheemraad uit Ameide te paard naar Gorinchem gaan om een paspoort te halen, waarmee hij naar het bezette Utrecht zou mogen reizen. In Utrecht vertoefde n.l. ook een uitgeweken heemraad van de Alblasserwaard, mr. Willem Schoock. Deze was waarschijnlijk rooms en daarom naar het door de Spanjaarden bezette Utrecht gevlucht. Schoock had Van Eydone's voorspraak bij Bossu nodig om vrije paspoorten te krijgen voor de dijkgraaf, de hoogheemraden en de in-

gelanden van de Alblasserwaard om in geval van nood vrij en zonder overlast van soldaten op de Diefdijk te mogen komen om het water te keren. Van Eyndone kreeg in Gorinchem geen paspoort en na veel besognes reisden Schoock en Van Eyndone tenslotte samen naar het legerkamp van Bossu om het verzoek te doen. Of het succes op leverde staat niet vast, maar dat is te betwijfelen.

Nu zou deze reis Van Eyndone nog lelijk opbreken, want later komen er soldaten om hem te arresteren en beslag op zijn goederen te leggen, omdat hij in het leger van de vijanden is geweest. Verklaard wordt echter, dat hij deze reis in opdracht van zijn collega's uit de Alblasserwaard heeft gemaakt en na veel besprekingen wordt eindelijk aangenomen, dat Van Eyndone niet met de vijand had geheuld. Zo ziet u, hoe het een heemraad kan gaan, die alle voorzorgsmaatregelen wil nemen om in tijd van nood toch zijn taak op de dijken te kunnen vervullen.

Inmiddels leed de Alblasserwaard wel erg onder het inundatiewater en heel wat voordien goed gesitueerde boeren werden tot de bedelstaf gebracht. Verder had de Alblasserwaard ook heel wat zorgen door de troepen van Johan Casimir van de Palts, die met Engelse en Schotse huurlingen aan Nederlandse zijde stond. Men zendt daarom de staten bericht, dat de Langstraat, alsmede het Land van Heusden en Altena tot Werkendam toe „vol Soldaten van Engelsche en Schotsche en oock Ruyteren gecomen waren, die alle poogden over die Merwede inden Lande van Arckel en Alblasserwaert en zo voort in Hollant te comen”. Men verzocht de Staten hiertegen maatregelen te nemen en dat gebeurde ook: op de Merwede bij Gorinchem en Werkendam verschijnen

„schepen van oerloge met galeijen tot resistentie van 't Crijchsvolcke voornoemt”. Eveneens werd door de „huysluiden mede wacht opte dijcken daeromtrent gehouden”. Men slaagde er in de losgebroken troepen, die inmiddels door Jan Casimir in de steek waren gelaten, ook al stonden ze dan aan onze zijde, beneden de Merwede te houden.

In juni 1578 wordt het parool „de dijken dicht” gegeven en op 26 november 1578 was het gat in de dijk bij Gorinchem gestopt. Het gat in de Diefdijk bleef echter tot 1581 open. In 1580 en 1581 spande het op de dijken flink omdat de bevelling geleiden had van inundatie, storm en water.

In de winter 1581-82 verwachtte men uit het zuiden weer niet veel goeds en dag en nacht werd er wacht gelopen op de Merwededijk bij Hardinxveld. Men gooide het op een accoordje met de troepen aan de overkant te Werkendam en voorzag ze van bier en levensmiddelen, opdat ze maar niet zouden overkomen naar Hardinxveld en verder de Alblasserwaard in.

En zo ging onze streek door die eerste jaren van de tachtigjarige oorlog. Na 1582 speelde de Alblasserwaard er geen rol vol betekenis meer in, zoals wij hierboven reeds opmerkten. Die eerste jaren waren echter bewogen jaren, jaren van strijd tegen de mens en strijd tegen het water, dat in andere tijden ook weer als bondgenoot werd gebruikt om de vijand te keren. Maar hoe het ook zij, het Alblasserwaardse volk betaalde altijd wel zijn hoge tol aan dit alles.

(De belangrijkste bronnen waren: „Een kleine geschiedenis van Het Land van Vianen” door P. Horden Jzn. en „De Waterwolf slaat toe” door M. W. Schakel).

Wilt U alles weten over de Pellikanen?

De geschiedenis van een geslacht kan boeiend zijn

Nu is alles weten natuurlijk héél veel, maar u kunt in 't boek van A. K. Vink uit Bussum toch aardig wat te weten komen. Hij schreef „Genealogische aantekeningen betreffende het geslacht Pellekaan, Van Holst Pellekaan, Pelli-caan, Pellikaan” met grote deskundigheid en ambitie, hoewel hij zelf geen enkel aanknopingspunt met dit geslacht of hun aangetrouwden heeft, maar de geslachtskunde is nu eenmaal een fascinerende bezigheid, ook al lijkt die voor buitenstaanders dor en droog. Kent men door onderzoek en verzamelen echter de feiten, dan gaat een geslacht werkelijk voor je leven.

Het boek van Vink geeft inzicht in de geschiedenis en opkomst van een geslacht, al werd niet naar volledigheid gestreefd.

In het bijzonder werd de geschiedenis vóór 1700 behandeld en de

schrijver zegt, dat hij wel twintig verschillende spellingen van de geslachtsnaam heeft aangetroffen, waarvan er nu nog 3 of 4 zijn overgebleven.

Op aandrang van de heer H. G. Pelli-kaan te Gorinchem, is hij, voor de schrijver altijd op een te vroeg ogenblik tot publicatie overgegaan en hij wijst er op, dat bij een groot aantal namen en data, als in dit boek opgenomen is, fouten een noodzakelijk kwaad zijn, waarom hij met Dirck Pietersz Pers zegt: „neemt derhalven mynen arbeyt in 't goede en oordeelt gunstigh over de feylen, die buyten wille en weete des schrijvers, hier en daer zijn ingeslopen”.

En dat doen wij dan ook gaarne, omdat het boek een inzicht geeft in een geslacht, dat in het Land van Altena en Gorinchem zo'n belangrijke plaats in de eeuwen heeft ingenomen. Vink spreekt over „dit oude boerengeslacht,

In het boek komt natuurlijk als wapen de pelikaan voor met zijn drie jongen. Wij geven een dergelijke voorstelling hier ook, maar dan afkomstig uit de R.K. kerk in de Haarstraat. In de communiebank voor het altaar treft men in edelsmeedwerk van Bröm een prachtige pelikaan aan, die met zijn bloed zijn jongen voedt, symbool van het H. Misoffer

dat aan vrijwel alle geslachten uit het Land van Altena vermaagschapt is" en juist daarom is het werk veel belangrijker dan voor het geslacht Pellikaan (met de andere spellingen dan daarbij) alleen. In de alfabetische lijst van de geslachtsnamen (10 pagina's), die achter in het boek voorkomt, vindt men ze te kust en te keur en er zijn voor heel wat geslachten aanknopingspunten.

De bakermat van de Pellikanen vinden we aan het riviertje de Dussen in het Land van Altena en het is te begrijpen, dat de strijd tegen het water, die onze streken immer kenmerkte, ook in dit boek tot uitdrukking komt. Het geeft verder ook een stuk topografie (naast de genealogie) en voor degenen die het niet wisten, vertelt de schrijver dat het Land van Altena vroeger tot „Holland" behoorde.

Zeër nauw blijkt de verbinding van de Pellekanen te zijn met de Criellaerts uit Woudrichem. Zo trouwt in de 17e eeuw een Cornelia met Steven Adriaensz Criellaert, zoon uit een aanzienlijke Woudrichemse familie, waaruit tal van burgemeesters en ook een paar advocaten voortgekomen zijn. Deze Steven b.v. was burgemeester van Woudrichem, advocaat en auditeur-militair over de Stad Woudrichem en den Huize Loevestein.

Nu bleek het voor de schrijver moeilijk te zijn de gegevens te achterhalen, want de doop- en trouwboeken van Woudrichem werden soms ergerlijk slecht bijgehouden. Een predikant komt b.v. een aantal doopbriefjes tegen en schrijft ze maar op goed geluk in, ja, dan is het zoeken naar de waarheid heel moeilijk.

Zeër interessant is het gedeelte van het boek waarin Vink de vraag beantwoordt hoe een geslachtsnaam kan ontstaan. Hij heeft het over de patronymica (de vadersnamen), de beroepsnamen en de namen die ontleend zijn aan de herkomst van het geslacht (plaatsen en streken), waarbij ook de namen gerekend kunnen worden die men aan zijn huis gaf en die voorkwamen op uithangborden en gevelstenen. Bij de naam Pellikaan denkt men aan dit laatste. De pellikaan was immers een geliefd symbool: „de vogel zou met zijn bloed de jongen hebben gevoed en bij deze jongen ziet men het heilige getal drie opduiken". De huizennaam „pellikaan" zien we in Gorinchem o.a. op de Langendijk „de gecroonde pellikaan" (1666—1705) en op de Grote Markt „de vergulde pellicaan" (1577—1736).

Het boek van Vink, waarin ook verscheidene interessante illustraties voorkomen, leert ons dat de oudere Pellikanen boeren zijn geweest, ook burge-

meesters en..... aannemers, zoals vandaag nog in enkele takken. Bij herhaling vinden wij in de geslachtslijst (die uit de aard der zaak het grootste deel van het boek vult) voor ons bekende en steeds terugkerende voornamen.

Het was ook lang niet altijd pais en vree. In 1672 verzoekt een Bastiaen Pellicaen het gerecht naar zijn huis te komen, om aldaar „visitatie en inspecticulair" te doen van „seeckere wonden, crabben, schrammen en quetsinge van tanden" van zijn huisvrouw. Het

In de Grote Kerk te Gorinchem komt een lichtkroon voor met eveneens een pelikaan die zijn jongen met zijn bloed voedt. In deze kroon bevindt zich het middenstuk van een kroon, nog afkomstig uit de oude kerk. Willem van den Burg maakte dit prachtstuk in 1588 „konstig gedreven, uyt driehonderd en vyf en zestig stukken, alle in malkander sluytende, zijnde ook met vier en twintig Armen gemaakt". Het middengedeelte is aangebracht in de kroon, die nu nog in de Grote Kerk hangt. Het moet overigens niet onwaarschijnlijk worden geacht, dat het oorspronkelijke middenstuk afkomstig is uit de kap van het H. Sacramenthuisje uit de oude kerk

Zuid-Holland: Molenprovincie bij uitstek

Een interessant boek over onze molens

„Wie zich verloren waande in het Hollands landschap, kon zich eertijds richten naar kerktorens en molens, die aan steden, dorpen en polders de zo vertrouwde horizon verleenden. En nu: torenflats, fabrieksschoorstenen en boortorens.”

Zo typeert de Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland het veranderde beeld in het „Zuid-Hollands Molenboek”, samengesteld door A. Bicker Caarten, H. J. van der Burg, M. van Hoogstraten en I. J. de Kramer in opdracht van de Prov. Molencommissie (uitgave N. Samson N.V. Alphen aan de Rijn, 315 blz. geb. f 14,75)

Een werkelijk prachtig boek voor een ieder, die alles over de Zuidhollandse molens wil weten. Men vindt er een volledige inventaris van ons provinciale molenbezit in. Zuid-Holland kon met recht Neerlands molenprovincie genoemd worden, want van de nog on-

geveer 1000 molens die ons land telt, biedt deze provincie er nog 216, die allemaal in dit boek te zien zijn en besproken worden: 138 poldermolens, 72 korenmolens, 4 houtzaagmolens en 2 snuif- en specerijmolens.

Alle molentypen en de geschiedenis daarvan worden besproken en vooral voor de Alblasserwaard is dit boek van grote betekenis. Prachtige foto's tonen al die molens en overigens treft men in 't boek interessante illustraties aan, waarvan b.v. de verticale doorsnede van de molen van de polder Botersloot nabij Noordeloos een duidelijk beeld geeft van de Zuidhollandse wipmolen met schepad.

Kende u b.v. al die typen industriemolens? De korenmolen, de houtzaagmolen, de oliemolen, de trasmolen, de volmolen, de papiermolen, de beukmolen, de runmolen (vermeldenswaard is dat in de bckende „Jan van Arkel” te Arkel tot enkele tientallen jaren geleden nog run werd gefabriceerd ten behoeve van de Gorinchemse leerlooiers), de pelmolen, de verfmolen, enz. Wie spreekt er in Gorcum — als hij wat ouder is althans — nog steeds niet over de oliemolen aan de rivier, een molen die nog in talrijke schilderstukken, etsen en andere afbeeldingen voortleeft. En Gorinchem had ook zijn rosmolen, denk maar aan de Rosmolensteeg. Ouderen weten ook nog dat er in de Oude Lombardstraat een rosmolen was van de grutterij van Visser.

De poldermolens waren belangrijk voor de waterhuishouding van ons polderland en in het boek kunt u lezen dat in het Land van Arkel al vroeg windmolens voorkwamen, hetgeen blijkt uit het „Keurboek Land van Arkel 1456”, waarin men kan lezen: „De Molenaars die men huurt om de Molen te malen, sullen aan Schouts handen beloven, altijd, bij dagh en nacht te malen, als eenige Molen wind weyd, op de Molen of ontrent altijd blijven, of een ander setten die malen kan”.

Er zijn in verhouding tot het grote aantal molens dat men vroeger kende nog maar weinig molens over en ook de typen zijn sterk gereduceerd, maar wat er nog is, is waard behouden te blijven en ook over de maatregelen daartoe kan men in dit boek lezen.

Het dichtst gezaaid zijn de molens in Rijnland (ten noordoosten van Leiden)

Vervolg van pag. 56.

gerecht komt kijken en vindt „hetselve aengesicht deerlijk gestelt te zijn”. Dit letsel was toegebracht door Lijsbeth de Greef en de ruzie tussen deze dames had dus wel kwade gevolgen. Maria Jans Pellicaen had een wond onder het rechteroog, die door de heren van het gerecht met een kerfstokje gemeten werd. Men sprak van een zg. „maatwond”, naarmate de maat groter was werd ook de boete hoger!

Maar niet alleen het Land van Altena passeert in dit boek. We zien een tak die de burgemeester van Nieuwland oplevert, waartoe ook de tegenwoordige burgemeester van Vianen (G. B. Pellikaan) behoort. En dan is er de tak van de aannemers, waartoe ook de Gorcumse Pellikanen behoren.

De hele streek rond Gorinchem komt in het geslacht Pellikaan in dit boek voor en de gelachtslijst is dan ook een levend geheel, omdat men talrijke aanknopingspunten in het heden vindt.

Een boek dat voor de genealogie van het geslacht Pellikaan hoogst belangrijk is, maar niet minder voor de genealogie in onze streek. Een rijk bezit voor alle Pellikanen en hun aanverwanten en voor een ieder die interesse voor de genealogie heeft!

H. F. VAN PEER

en in de Alblasserwaard met het beroemde molencomplex aan de Kinderdijk als kampioen: de 8 molens van de Nederwaard, de 8 van de Overwaard, 1 molen van de polder Blokweer, 1 molen van de polder Kortland en 1 van de polder Souburg.

Naast een uitvoerige literatuurlijst met 60 nummers is in dit boek voor het oog het meest boeiend de inventarisatie, waaruit wij kunnen concluderen dat er in de Alblasserwaard nog 53 molens staan, in de Vijfheerenlanden 4, in Rijnland ten noorden van de Rijn 51 en ten zuiden 31.

Gorinchem telt nog twee korenmolens: „Nooit Volmaakt” (1772) op de wal bij het Paardenwater en „De Hoop” op de wal bij de Dalempoort (1764). In de draagbalk van deze laatste molen is ingehakt: „Des molen aan het male gegaan den 19 July 1764. Pieter van de Wiele”.

Onze stad heeft ook nog een watermolen. Ja, één, want de andere staat juist op het gebied van Schelluinen. De Gorcumse watermolen heet de „oostmolen”. De oorspronkelijke molen was van 1663, maar deze werd in 1813 bij

het beleg van Gorinchem door de Fransen vernield. In 1817 werd deze molen herbouwd, welk jaartal uitgehakt is in de windwijzer en borstnaald. De „westmolen” staat dus op Schelluinse grond, ook deze was van 1663 en werd ook in 1813 vernield en in 1814 herbouwd. Van de versiering worden in dit boek genoemd: op de fraaie makelaar ’n windvaan, waarin uitgehakt 1814. In de sluitsteen boven de voorwaterloop staat 1664. Boven de voorwaterloop is een hardsteen, waarop een wapen met twee geblokte banden, waaronder:

IN DEN IARE ANNO EEN DUISEND

.....SES HONDERT SESTIEN

DRIE EN.....

.....YT CASPARIS VAN

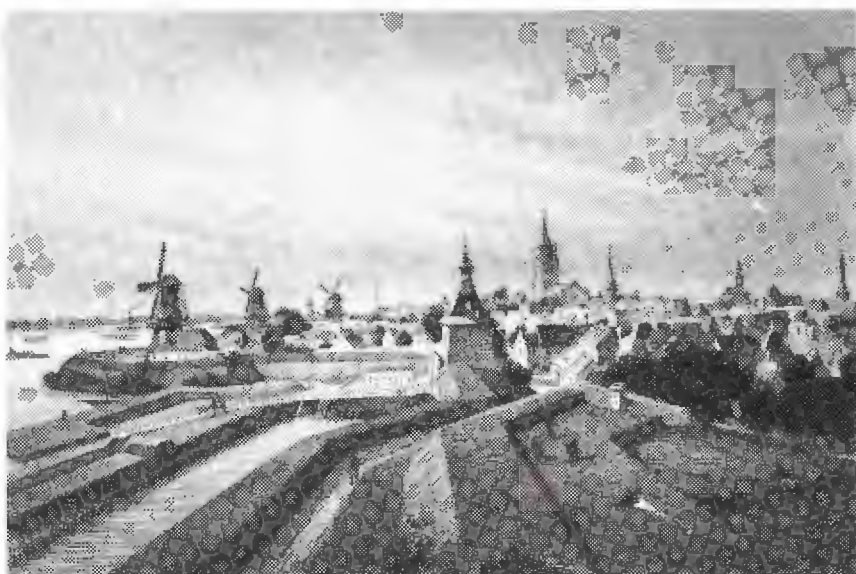
GROOTVEL.....

.....TES GEVT DEN EERSTEN

STEEN.....

Deze beide wipwatermolens zijn eigendom van de Polder De Banne van Gorinchem en Kwakernaat.

Maar ook over de andere molens in de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden

De molens beheersten vroeger het stadsbeeld, zoals deze oude prent (omstreeks 1840—1850) voor Gorinchem laat zien met 3 molens aan de zuidzijde bij de Merwede. De molen „De Hoop” (men ziet de stad juist vanaf deze molen) is hierop niet te zien, natuurlijk evenmin als „Nooit Volmaakt”. Ook andere en oudere afbeeldingen tonen op de Gorcumse wallen vele molens.

De Gorcumse molen „Nooit Volmaakt”

kunt u alles vinden. De aantallen? Hier volgen ze:

ALBLASSERWAARD 53: Alblasserdam 3, Arkel 1, Bleskensgraaf 3, Gorinchem 3, Groot-Ammer 4, Goudriaan 1, Hardinxveld-Giesendam 1, Hoornaar 2, Langerak 1, Meerkerk 1, Molenaarsgraaf 2, Nieuw-Lekkerland 19, Noorde-loos 1, Oud-Alblas 3, Schelluinen 1, Streefkerk 7.

VIJFHEERENLANDEN 4: Hei- en Boeicop 1, Leerdam 1, Lexmond 2.

Achter in het boek treffen wij een drietal molenkaarten aan, waarbij de provincie, in drie delen is gesplitst noord, midden en zuid. Jammer is dat de 5 molens van Hardinxveld-Giesendam, Gorinchem en Schelluinen in „zuid” staan en de rest van de molens van Alblasserwaard en Vijfheerenlanden in „midden”. Daardoor heeft men dus geen volledig beeld. Het verdient o.i. alle aanbeveling t.z.t. een molenkaart voor ons gebied uit te geven, waarin alle molens rond Gorinchem zijn opgenomen. Een dergelijke kaart heeft ook grote toeristische waarde.

Daarnaast is 't maken van molentochten in de Alblasserwaard een attractie op zichzelf.

En nu wij het dan toch over onze molens hebben: Wist u dat het een Gorcumse schipper was, n.l. Klaas Lourense Blom, die in 1549 per wantschip de eerste windmolen uit Holland naar Spanje overbracht? U kunt het lezen in Emck's Kroniek van Gorinchem en als u in de Bartholomeuskerk in Schoonhoven komt kunt u de grafsteen van deze Klaas Blom nog zien. Er staat een schip met volle zeilen op, een molen en een wapen en als tekst: „Hier leyt begrave Klaas Louwerenze Blom. Hij was een schipper van Gorcom. Toen hy was oudt 25 jaeren, toen is hy met een wantschip naer Hispanie gevaaren en hy broch uyt Hollandt aldaer die erste moelen int vyftienhondert zeven en veertigste jaer. Sterft anno 1613.” Hij werd dus ruim 90 jaar!

Onze molens komen tot leven in het „Zuid-Hollandse Molenboek”, dat wij u van harte kunnen aanbevelen.

H. F. VAN PEER.

Over bier - bierbrouwen en bierdrinken

Een stuk Gorcumse bierhistorie met een algemene achtergrond

door H. F. van Peer

1. De aanleiding tot dit onderzoek

Het zijn dikwijls toevallige oorzaken die je tot het onderzoek van 'n bepaald onderwerp brengen. Tenminste, als we dan even aan 't toeval willen geloven.

Bij het lezen van W. F. Emck's verzameling van „Oude namen van huizen en straten” (1914) begon het eigenlijk. In dit boekje legde Emck een aantal namen van huizen en straten vast, zoals die in Gorinchem voorkwamen in de periode 1540-1810. Dit was, wat hij zelf noemde, een zelfstandige studie uit oorspronkelijke bronnen. Die bronnen waren de kohieren der verponding, overdrachtsbrieven van vaste goederen, hypotheek-, schuld- en kustingsbrieven.

Daardoor kon Emck „een vrij volledig overzicht van de stad in vroeger eeuwen” geven. Hij verrichtte daarmee een prachtig werk, en... monnikenwerk, want het verzamelen was een enorm karwei.

In het genoemde werkje, dat helaas niet in de handel is en ook niet was, ligt een schat van materiaal te wachten op ordening en rubricering. Men vindt er veel gegevens in voor een studie over oude straatnamen en de namen van de huizen — dikwijls voorkomende op gevelstenen en uithangbord (afzonderlijk behandeld in mijn serie artikelen „Over Gorcumse gevelstenen en uithangtekens”) — vertellen ons over de bewoners van die huizen, de beroepen die zij uitoefenden, de plaats waar zij vandaan kwamen, enz.

Men kan aan de hand van „Oude namen van huizen en straten” heel wat dingen opmerken, die je doen nadenken en tot verder speuren brengen. Emck immers noteerde namen, bracht ze thuis in de betreffende straten en leverde een belangwekkend „raamwerk.”

Maar, hij kwam niet toe aan rubricering en trok ook lang niet de conclusies, die er — eventueel aangevuld met andere bronnen en ander materiaal — te trekken waren. En ook vandaag nog te trekken zijn, door hen die Emck's werk willen voortzetten. Zijn arbeid is die voortzetting waard en Gorcums geschiedschrijving kan er mee gediend zijn.

Bij het lezen van de genoemde verzameling viel het mij op, dat de naam „brouwerij” zo dikwijls voorkwam en daarmee dan scheen het licht op een belangrijke bedrijfstak uit vroeger eeuwen. Een van de belangrijkste zo niet de belangrijkste! Het is beslist niet te boud gesproken om te beweren, dat de bierbrouwerij de kurk was, waarop in vele steden 't economische leven dreef.

Eenmaal bij Emck begonnen komt men dan terecht in de grote schat van Gorcums oud-archief, men kan het Gildeboek van Gorinchem raadplegen en zien wat Kemp, Van Zomeren, Van Goch en H. Bruch (in zijn, „Middelleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem”) over de brouwerij, het bier en het gilde van de brouwers weten te vertellen.

Is men dan eenmaal bezig, dan krijgt men allerlei contactpunten in de geschiedenis van andere steden en zo leverden o.a. het boek van J. C. van Loenen „De Haarlemse Brouwindustrie vóór 1600” (een economisch historisch onderzoek; academisch proefschrift Amsterdam 1950), de artikelen van P. C. Visser, „Delft in de Middeleeuwen” (in „Zuid-Holland”, orgaan van de Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk „Vigilate Deo Confidentes”, jaargang 1959), het artikel van Drs. W. M. Zappey „Leven in de Brouwerij” (uit „De Onderneming”, orgaan van het Centraal Sociaal Werkgevers Verbond) en 't boek van Ir. J. A. Emmens en J. E. de Rijke „Het Brouwerijbedrijf” (1947) interessant vergelijkend en algemeen materiaal op, want wil men iets weten van de Gorcumse brouwerijen, dan zal men immers ook wat moeten weten van de brouwerij in het algemeen en is het nuttig te kunnen vergelijken met andere steden. Overigens verschaft Heinekens Bierbrouwerij N.V. te Rotterdam mij materiaal met betrekking tot de laatste brouwerij in Gorinchem, die tot 1933 doorwerkte.

Materiaal dus in overvloed en ik ben er van overtuigd, dat er nog veel meer is. Verscheidene „losse” bronnen vermeld ik hier niet, maar ze werden door mij, voor zover ze mij bekend waren, geraadpleegd.

Het voorlopige resultaat van deze studie over de Gorcumse brouwerijen

en dan in hoofdzaak uit de 17e eeuw publiceert ik hierbij, al hoop ik later de tijd te vinden voor een diepgaander studie op dit terrein. Voor dit ogenblik geen afgeronde studie, maar een fragmentarisch overzicht, dat echter toch al een aardig beeld kan geven.

2. Wat is bier eigenlijk?

*„Het water kan den dorst verdrijven;
Maar om uw smaaken te gerijven,
Stoffeer ik 't met de hop en mout
Daar gij u beeter op vertrouwt.”*

Ja, wat is bier eigenlijk? Een alcoholische drank, ontstaan door 't gisten van in water opgeloste mout, welke met hop is gekookt. Mout is gedroogde gekiemde gerst en gerst is een belangrijke grondstof voor het bier. Vroeger gebruikte men behalve gerst ook andere graansoorten. De mout wordt in water gekookt met hop en het is interessant om te vermelden, dat 't Land van Heusden en Altena vroeger een belangrijk hopgebied was. Niet altijd heeft men hop gebruikt om het bier dat pittige karakter te geven, voordien mengde men de mout met gruit van de zgn. gagelbessen.

Het moutextract wordt dus met hop in water gekookt en het water speelde een belangrijke rol bij de brouwerij. Vooral zuiver water en hieraan ontbrak vroeger nog wel het een en ander. Daarom was het verboden de stadsgrachten en havens te vervuilen en in oude stukken komt men herhaaldelijk de klacht tegen, dat het water vervuild werd, in Gorinchem b.v. door de leerlooiers. Het water was verder belangrijk voor de aanvoer van de grondstoffen en de afvoer van het product en bovendien voor de koeling van het bier. Men had nog niet de kunstmatige koeling die wij tegenwoordig kennen en daarom waren de brouwerijen in de nabijheid van het water gevestigd, waar men 's winters ijs voor de koeling uit kon halen. Al deze factoren leidden er toe dat de brouwerijen in het algemeen aan het water lagen en Gorinchem maakte daarop geen uitzondering, zoals wij in het vervolg zullen zien.

Het bier speelde vroeger (vooral in de middeleeuwen) een belangrijke rol omdat de dranken die wij vandaag kennen nog niet bekend waren, verder doordat het water in het algemeen van slechte kwaliteit was en tenslotte omdat bier nooit ziektekiemen bevat.

—o—

Het brouwproces bestaat uit drie delen: het mouten — het brouwen — het

gisten. Onder mouten verstaan wij het oplosbaar maken van het meel uit een graankorrel, door deze kunstmatig te laten kiemen (weken) en daarna te drogen (eesten). De gekiemde mout (de groenmout) wordt op een oven (de eest) gedroogd. Deze mout werd vroeger gemalen in de moutmolens of rosmoutmolens. In Gorcum wordt een rosmolen genoemd van 1547 tot 1798 in de Arkelstraat op de noordenhoek van de Rosmolensteeg, welke naam ook nu nog voorkomt.

De brouwerijen hadden vroeger, omdat ze klein waren, meestal geen eigen mouterij en het mouten kwam dan ook als een zelfstandig beroep voor. Emck noemt in Gorinchem op de Havendijk een mouterij. Deze lag aan de oostzijde en wordt vóór 1621 „de gulden mouterij” genoemd. Later worden op deze plaats brouwerijen genoemd, „de roode leeuw” in de 17e en „de gecroonde haan” in de 18e eeuw. Deze mouterij lag tussen de Balensteeg en de Burgstraat. Een andere mouterij die door Emck wordt genoemd lag aan de westzijde van de Appeldijk (dus aan het water). Deze wordt in 't midden van de 17e eeuw „van ouds Herwijnen” genoemd. Verder noemt hij van 1602 tot 1647 de naam „De Brouwersmolen”, waarin dus de mout gemalen werd, achter de Haarstraat op de plaats van de tegenwoordige Lindeboom.

Het brouwen van het bier geschiedde in het brouwhuis, of brouhuys, ook wel ziederij genoemd. Dit brouwen bestond allereerst uit het in oplossing brengen van de mout in water. Voor het koken gebruikte men turf, welke in de brouwerij een belangrijke plaats innam. Dit werk werd verricht door de brouwers en ook wel door brouwsters, want de vrouwen hebben in dit beroep aanvankelijk een belangrijke plaats ingenomen. Het extract dat men hierdoor won werd „wort” genoemd en de onoplosbare bestanddelen de bostel of buistel. Hierna werd de wort met hop gekookt en ook hierbij speelde de turf een belangrijke rol.

Dit alles geschiedde in de zgn. brouwkuip en Emck noemt in 1717 op de Appeldijk (oostzijde) een huis dat „de broukuip” heette. Op die plaats worden voordien genoemd de brouwerij „De Griek” in 1604 en nadien tot 1681 „de drie swaerden”.

De vrouwen die de wort van de buistel scheidden werden „wringsters” genoemd. De bostel of buistel werd als veevoeder gebruikt en vervoerd in zgn. buistelmanen. In Emck's Kroniek wordt gezegd, dat in 1517 de buistelschepen een ligplaats hadden aan de steiger bij de Rosmolensteeg, waaruit

men kan afleiden dat de buistel als veevoeder naar de omgeving werd vervoerd.

De wort werd nu met hop tot gisting gebracht en zo kreeg men het bier, dat zo'n belangrijke plaats als consumptiemiddel heeft ingenomen.

3. Het bier in de oudheid

Wij gaan nu even terug, ver in de historie van het bier. Naar 4000 vóór Chr., toen in het oude Babylon langs Euphraat en Tigris de graanbouw van betekenis was en men van het graan bier brouwde, dat de gewone volksdrank in Mesopotamië was. De vrouwen speelden hierbij een belangrijke rol, want zij brouwden en verkochten het bier. Nu moet u niet denken aan het brouwen zoals dat vandaag geschiedt, het was toen heel wat primitiever. Ook veel simpeler dan in ons land tijdens de 12e en 13e eeuw. Men legde heel eenvoudig ongerezen gebakken brood in water en liet dit vergisten. Het bier dat men op deze wijze kreeg was uiteraard van zwak gehalte, met heel weinig alcohol.

In de oudheid was Egypte 't graanland en zo omstreeks 3000 vóór Chr. werd 20% van de graanoogst gebruikt voor het brouwen van bier. En... op het drinken werd ook al een soort belasting geheven. Er is immers niets nieuws onder de zon.

Duizend jaar later, zo rond 2000 vóór Chr., kende men al 20 soorten bier, maar in Europa deed het pas veel later zijn intrede, n.l. omstreeks 200 na Chr. en zo werd het in Gallië en Spanje de volksdrank. Door de nood gedwongen, want het water was zeer onzuiver en vele eeuwen lang tobde men met dit euvel. Karel I b.v. zou beslist niet in een plaats overnachten als er geen bier was. Tegenwoordig behoeven koninklijke gasten dergelijke eisen niet te stellen...

4. Het brouwen in Nederland voor 1600

Als wij ons nu tot het brouwen tijdens de 12e en 13e eeuw in ons land bepalen, dan moet u beslist niet gaan vergelijken met de grote gecentraliseerde brouwerijen van nu. Men kende talrijke kleine brouwerijtjes en de aantallen in enkele Hollandse steden zijn werkelijk verbazingwekkend, althans voor onze begrippen.

Aanvankelijk brouwde ieder zijn eigen bier en het brouwen behoorde tot het huishoudelijke werk. De vrouwen deden het en ook later nog, toen het brouwen tot bedrijf werd, speelden de

vrouwen er als brouwsters, wringsters, e.d. een rol in.

Het brouwen was dus huisbedrijf en in de vele kastelen, de kloosters, de boerenhofsteden en later in de huizen van de poorters in de steden brouwde men het bier voor eigen gebruik in het zgn. brouhuys of brouwhuis. De vrouwen brouwden niet alleen voor het eigen gezin, maar ook voor familieleden en bureu, aan wie zij het schonken of verkochten. Evenals dit ook gebeurde met het bakken van het brood.

In de 14e eeuw echter is het brouwen een beroep geworden en er ontstonden heel wat kleine brouwerijtjes, mede doordat er weinig eisen van vakbekwaamheid gesteld werden.

Men kende ook gelegenheidsbrouwers, die brouwden als de markt er gunstig voor was. De productie per brouwerij was geregeld en men mocht maar een bepaald aantal brouwsels maken. Men kon ook een pand met een brouwinstallatie (het „broutou” of brouwge-touw) huren. Wilde men meer productie hebben, dan huurde men er dus wat bij. Door dit alles is het voor degene die de brouwhistorie wil nagaan wel eens moeilijk om de juiste verhoudingen na te gaan tussen brouwer en brouwerij, terwijl ook het aantal brouwerijen met een korrel zout moet worden genomen.

Later werd het thuisbrouwen verboden om ontduiking van de bieraccijns zoveel mogelijk te voorkomen. Nog veel later kwam echter wel het loonbrouwen voor: de boeren verbouwden hun eigen gerst en lieten die door de brouwerij tot bier verwerken.

—o—

Het brouwerijbedrijf beleefde in vele Hollandse steden een bloeitijd in de 15e en 16e eeuw. In 1480 b.v. wordt het aantal brouwerijen in Gouda geschat op 350 (Emmens en de Rijke), welk aantal wel wat overdreven voorkomt, maar veel waren het er wel.

Ook Haarlem was 'n befaamd brouwerijcentrum en in de 15e eeuw telt men er meer dan 100 brouwerijen, welk aantal in de 16e eeuw geleidelijk daalde tot enige tientallen. Vermaardheid genoten het Hoppen- of Haarlems bier en het Kuit- of Koytbier, dat naar vele streken werd verkocht. Ook Amersfoort was een belangrijke brouwerijstad en evenzeer genoot het Groningse kluimbier de sympathie van de bierdrinker.

En... laten wij Delft niet vergeten. Aanvankelijk telde men er 200 brouwerijen, in 1494 noteerde men er nog 120 en in 1514 op 2 na nog 100.

Deze cijfers zijn ontleend aan de zgn.

BROUWER.

Zo kunt u de brouwer zien in de „Afbeelding der Menschelijke Bezigheden” van Jan Luyken

„Informacie” naar de economische toestand in 1514, waaruit wij verder leren dat er in Dordrecht 30 brouwerijen waren, in Alkmaar, Amsterdam, Enkhui-zen, Leiden, Medemblik en Hoorn geen brouwerijen van enige betekenis (in Hoorn 3 brouwerijen „die winterdaechs brouwen alleenlick” — dit brouwen alleen in de winter was een meer voorkomend verschijnsel). Rotterdam wordt in 1494 met „een weynich brouwerije” genoemd, nl 15 à 18, in 1514 met 8 à 9.

Gorinchem was als brouwerijstad be-slist niet onbelangrijk en in de 17e eeuw nog is onze stad op dit terrein van betekenis, wat wij hierna nog na-der zullen zien.

Wanneer wij nog even naar Delft terugkeren kan de vraag gesteld wor-den, waarom nu juist deze stad het centrum van de aardewerkindustrie werd. Van Bleyswijck, de Delftse ge-schiedschrijver vertelt hierover, dat in de 17e eeuw het aantal brouwerijen be-langrijk terugliep. De oude brouwhui-zen konden op gemakkelijke wijze ve-randerd worden in pottenbakkerijen en men nam zelfs de naam van de potten-bakkerij voor de brouwerij over, b.v.

„De metalen pot”, „de Schenckkan”, e. d.

Dat het bier voor de opkomst van een stad belangrijk kon zijn, kan nog met de volgende voorbeelden aange-toond worden:

Zo zou de handel in Amsterdam uit het bier voortgekomen zijn, doordat de Bisschop van Utrecht in de 12e eeuw aan Amsterdam vrijdom van in-voerrechten op geïmporteerd bier gaf. Hierdoor gingen hele vloten van schepjes van Amsterdam naar Ham-burg om bier te halen.

Volgens oude kronieken zou Hoorn gegroeid zijn uit een nederzetting van Hamburgse bierbrouwers en de stad Brouwershaven zou haar naam ont-leend hebben aan de Hollandse brou-wers, die hier hun bier aanvoerden.

U ziet het, het bier was toen heel wat belangrijker dan nu en het bepaal-de niet alleen de welvaart van 'n stad of een gebied, maar ook de inkomsten van de overheid door de accijnsheffing.

Wat de bierafzet betreft is er weinig veranderd. Men brouwde voor de thuis-gebruikers, voor de tappers en voor de export, waarbij men export moet zien

zowel naar andere gebieden in het vaderland als naar het buitenland. De zekerheid van de afzet was van groot belang wegens de beperkte houdbaarheid van het bier, welke in de 19e eeuw belangrijk groter werd door nieuwere produktie-methoden.

Het blijkt dat er ook in het verleden een hechte band tussen brouwers en afnemers bestond met een bepaalde binding, die wijst op de binding welke wij tegenwoordig in de kartels aantreffen. Men had allerlei regelingen die wij ook vandaag nog kennen, al is het dan in naar de tijd gewijzigde vormen.

Er was dus export van Hollands bier naar het buitenland, maar eveneens import. Het Hamburgse bier b.v. was hier zeer geliefd, evenals dat uit Bremen en Lübeck. En niet te vergeten het Engelse bier en het Dantziger of Jopenbier.

Mr. Cornelis van Zomeren noemt in zijn „Beschrijving der Stadt Gorinchem” dit buitenlandse bier op pag. 358 als hij het heeft over de „goedkope tijd” in 1548. Hij somt dan op wat men voor 86 goudguldens kon kopen en dat was niet mis. Hij noemt daarbij ook bier, n.l. het Jopenbier en het Roswijker bier. Het is wel aardig hem het even op zijn eigen wijze te laten zeggen, temeer omdat de opsomming wel interessant is:

„In den Jaare 1546 was het Koorn in deze Landen zeer hoog in prijs, zo dat een schepel Tarwe te Gorinchem wierd verkogt voor vijfendertig stuyvers, en het Hoet voor zesenvijftig guldens, maar twee jaaren daar na, te weten: 1548 was alles zo goedkoop, dat het wel waardig is, dat ik den Leezer het zelve mede deelen; in een oud handschrift staat aldus: In 't jaar 1546 had men te Amsterdam zes en tachtig goudguldens voor een last Wijt betaalt, en nu kogt men voor diergelijke zes en tachtig goudguldens, een last Wijt, een last Roggen, een last Haver, een vierendeel Boter van tachtig pont, een schip pont Spek, honderd pont Kaas, een Wambus, 'n paar Kouzen, een Muts, een vet Schaap, een vat Jopenbier, een vat Roswijker bier, en dan had den Koper nog zes stuyvers over”.

Het bierverbruik blijkt in de 13e en 14e eeuw in ons land het grootst geweest te zijn, maar liep geleidelijk terug, ook al was het van de 15e tot de 17e eeuw nog zeer aanzienlijk. Op den duur echter kwam er concurrentie van

andere dranken: koffie en thee, later wijn en jenever (speciaal brandewijn). In 1691 werd het verbruik per persoon boven de 8 jaar nog geschat op 320 liter per jaar, nu is dit per hoofd in Nederland volgens de cijfers van het Centraal Brouwerijkantoor 22 liter. Ter vergelijking is het wel aardig om de cijfers te geven van enkele andere landen (1958): België 154, Luxemburg 115, Duitsland 85, Engeland 80, Denemarken 66, V.S. 59 en Frankrijk 33 liter (ondanks de wijn) per persoon, waaruit wel blijkt dat Nederland aardig achteraan komt, hoewel er weer een geleidelijke stijging te zien is, waarschijnlijk o.m. omdat het bier toch zo best is!

Het aantal brouwerijen in ons land is nog maar zeer gering, een gevolg van de centralisatie, waardoor de produktie in handen is van een zeer klein aantal, w.o. enkele zeer grote brouwerijen, momenteel nog slechts een 40-tal

5. De economische betekenis van het brouwerijbedrijf

Wij merkten reeds op dat het brouwerijbedrijf in verscheidene plaatsen de hoofdvorm van bestaan was en ook in Gorcum vervulde het 'n belangrijke rol en bepaalde het voor een groot deel de welvaart, allereerst door de werkgelegenheid welke er door geschapen werd — vooral in de „aanverwante” bedrijven — maar ook door de inkomsten welke de stedelijke overheid er door de accijnsheffing van genoot.

De brouwerijen verschaften werk aan de moutmakers en bevorderden in sterke mate de handel in koren, vooral in gerst. Daarnaast de handel in hopen niet te vergeten de turf, die voor het koken van de mout en de wort nodig was.

De kuipers leefden voor het grootste deel van de brouwerijen en het vervoer van het bier verschaftte werk aan velen. Verder waren er manden nodig voor de grondstoffen, de groenmout en de buistel. De smid, de timmerman, de ketelmaker e.a. hadden er werk door en zo te zien is het niet te erg om de brouwerij de basisindustrie van de middeleeuwen te noemen.

Er waren plaatsen waar 60% van het koren bestemd was voor de brouwerij en er werd een levendige korenhandel gedreven, in Gorinchem nog tot aan de 20ste eeuw. Deze handel gaf werk aan korendragers en korenmeesters, de molenaars moesten malen en de schippers vervoerden het koren,

waarbij het dikwijls als retourvracht dienst deed voor die plaatsen, waar bierexport naar het buitenland van enige betekenis was.

—o—

Wij zeiden reeds dat de turf belangrijk was als brandstof voor de brouwerij en in Haarlem b.v. werd in het begin van de 16e eeuw door de brouwers 2 x zoveel turf afgenomen als door de burgers (Dr. Van Loenen). Ook voor de turfhandel waren er voorschriften (o.a. turfmanden met vastgestelde inhoud) en ook deze handel verschaftte werk aan velen: de schippers en de turfdragers, terwijl 't turfdragen ook veel door vrouwen werd verricht. De handel werd dikwijls op een vaste plaats gedreven, de turf-

markt en naar ik meen ben ik deze naam ook voor Gorinchem tegengekomen, maar de bron is mij momenteel onbekend.

De turfdragers hadden in Gorinchem het zgn. turfdragershuisje waar zij bijeenkwamen om het werk te regelen. Dit huisje stond bij de kraan aan de Kraansteiger van de Langendijk. Een resolutie van 23 augustus 1738 zegt dat het turfdragershuisje wordt gemaakt op de kade daar de kraan gestaan heeft. Daar legden de turfschepen aan en een huis aan de haven aan de oostzijde van de Langendijk heet in de 18e eeuw het (Hollandsch) turfschip.

In het oud-archief van Gorinchem komt een rekest voor van de turfdragers aan het stadsbestuur, waarin om loonsverhoging wordt verzocht voor het dragen van de turf naar de brou-

Een beeld van het vroegere handelsleven

werijen 't Hart (Wz Langendijk), de drie Snoecken en de drie hoefijzers (beide WZ Eind).

—o—

Er zijn geen kuipers meer in Gorcum — nog ruik ik de geur van het hout en zie ik ze aan het werk in hun kuiperij. Maar... in de tijd dat het bier in onze stad zijn grote rol speelde waren er talrijke en natuurlijk was er ook een kuipersgilde van St. Ewoud. Op 4 november 1494 gaf de stadsregering een brief aan het kuipersgild (Emck), welke brief in 1538 werd aangevuld, eveneens op 1 november 1577. Op 10 juni 1580 worden ook de hoep- en hordenmakers tot het kuipersgild toegelaten en op 13 april 1599 wordt de gildebrieff verder aangevuld, terwijl op 8 juni 1683 een nieuwe gildebrieff aan de kuipers, de hoep- en hordenmakers wordt gegeven.

Nu deden die kuipers meer dan alleen de biertonnen voor de brouwers maken, zij maakten ook allerlei kuipen en emmers en de brouwerij verschaftte de kuipers — die een deel van hun werk op straat deden — veel arbeid. Er waren allerlei voorschriften voor de vaten, zowel wat betreft de houtsoort als de inhoud. Er werd controle op uitgeoefend en om die te vergemakkelijken moesten er merktekens in de vaten gebrand worden.

Dat het kuipersgilde ook een gebrandschilderd raam in de oude St. Maartenskerk had blijkt uit het feit, dat de glazenmaker Abraham v. d. Ulft van 1674 tot 1675 de glazen in de kerk repareerde, o.a. die van de kramers, de schoenmakers, de snijders, de speldenmakers en de kuipers.

Vanzelfsprekend leverden de kuipers ook vaten aan andere bedrijven en later werden er b.v. vele gemaakt voor de inmaak van groenten, e.d. In het Uitvoerig en Beredeneerd Verslag van de toestand der gemeente Gorinchem over het jaar 1856 worden er nog 8 kuipers genoemd met 6 volwassen personeelsleden en 2 kinderen (jongens).

—o—

De invloed van brouwerij op nering en ambacht vinden wij duidelijk uiteengezet bij Dr. J. C. van Loenen in „De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600”. Ongetwijfeld kan een groot deel ook op Gorcum worden toegepast. Daarom citeren wij:

„Aan de levering van materialen, voor de brouwerij noodzakelijk, hebben diverse ambachten en neringen hun deel gehad.

De smeden leverden o.a. roerschoppen, moutschoppen, roertijzers, aspannen en onderdelen voor de eestovens.

De timmerlieden verrichtten natuurlijk allerlei soort arbeid in de brouwerijen. De ketelmakers waren voor hun ambacht wel heel speciaal op de brouwindustrie aangewezen, wegens de onontbeerlijke water- en bierketels.

De mandenmakers hadden groot belang bij een bloeiende bierindustrie, daar elke brouwer een groot aantal turfmanden, bostelmanden en stuikmanden nodig had.

Ook de metselaars moesten veelal geroepen worden om het stenen omhulsel van bierketels en eestovens te repareren of te vernieuwen.

Dat de zakkenvervaardiging in de brouwnijverheid een belangrijk afzetgebied had, behoeft geen nader betoog. Tenslotte waren ook de haarwerkers ambachtslieden, die in de brouwindustrie een afzetgebied vonden, daar een brouwerij elk jaar een nieuwe eesthaar voor het mouten nodig had.

Zo veroorzaakte de brouwnijverheid een grote bedrijvigheid in tal van ambachten, waarbij ook de scheepsmakers niet uitgeschakeld mogen worden.

Maar ook de neringen ondervonden het belang van de brouwindustrie. Kaarsen, bezems, boenders, potaarde en zakkenband waren evenzovele artikelen, welke onmisbaar waren in de brouwerij.”

—o—

Het vervoer van het bier was uiteraard een belangrijke zaak en in verschillende ordonnantieën en reglementen kunnen wij hierover lezen. Om 'n voorbeeld te geven: In de ordonnantie en Reglement op het Pont- en Schuitenvoer van Gorinchem en Sleeuwijk van 13 september 1777 vinden wij dat het veerloon van een ton Bier f 0.40 en van een half vat f 0.20 was.

—o—

Wij wezen er reeds op, dat zo zuiver mogelijk water een belangrijke eis voor de bierbrouwerij was. Bij Dr. v. Loenen vinden wij, dat 't de schippers op Zeeland verboden was zout water te storten in het Spaarne of de wateren die daarmee in verbinding stonden; zij voerden blijkbaar zout water als ballast mee.

Ook in Gorinchem werd strijd gevoerd voor de zuiverheid van het water. Zo is er een rekest (circa 1625) van de brouwers (3 brouwers en 1 brouwster) uit de omgeving van de Kanselpoort (Canssepoort) met 't verzoek om geen

goedkeuring te geven aan het plaatsen van een looiwerf op 't terrein van Adriaan van Stockum nabij de stadsgracht. Zij vrezen dat de gracht „daer sij haer waeter uit moeten putten om te brouwen” zeer verontreinigd zal worden en zij zijn bang dat „vele menschen dienshalve van hare bieren afkeer soudén krijgen”, „tot nadeel van hare neyringe” (Oud-Archief no. 2275).

Dit alles speelt zich af in de glorie-tijd van de Gorcumse brouwerijen. De dekens en de gildebroeders van het schoenmakersgilde verzoeken in deze tijd (c.a. 1630) de looiwerven zoals van oudtijds te mogen handhaven achter de huizen in de stad (no. 2301) en verder is er een bezwaarschrift van de dekens en gildebroeders van het schoenmakersgilde (1643), tegen een verbod van het stadsbestuur om het leder in de grachten achter de huizen in de stad te bewerken en aldaar looiwerven te houden (no. 2305). Zoals u ziet conflict tussen de belangen van bierbrouwers en leerlooiers.

—o—

In de 2e helft van de 16e eeuw ging in verschillende Nederlandse steden de brouwindustrie in belang achteruit, o.a. door verminderde export en later door de opkomst van nieuwe consumptiemiddelen. Keizer Karel V liet een onderzoek naar het verval van de brouwerij instellen, mede omdat hij zeer geïnteresseerd was bij de stedelijke inkomsten uit de accijnzen, die voor een belangrijk deel de hoogte van de keizerlijke geldmiddelen bepaalden.

Waar in de ene stad verval te zien was zien wij elders opbloei „en wanneer Delft bitterlijk klaagt over het afnemen van het weleer ongelooflijk aantal zijner brouwerijen — tussen 1590 en 1600 zijn er negen-en-twintig brouwerijen gevallen, en tussen 1600 en veertig jaren later wederom zeven-en-vijftig — is dat eenvoudig toe te schrijven aan de opkomst en vermeerdering van zulke fabrieken op andere plaatsen” zegt W. J. Hofdijk in deel 6 van „Ons Voorgeslacht in zijn dagelijksch leven geschilderd” (pag. 35). Hij vervolgt: „De brouwerijen te Breda, Nijmegen, Arnhem, Utrecht, Deventer, Amsterdam, Rotterdam en Haarlem zijn in goeden gang; de Groningsche, Scheemdasche en Schiltwoldensche bieren genieten een goede faam: wijp, mol, bokkebloed, kuitert, zijn namen die de liefhebbers doen watertanden”.

Wij kunnen aannemen, dat in Gorcum de brouwerij in het midden van de 17e eeuw niet onaanzienlijk was en een nader onderzoek (het Gorcumse

handelsleven in vroeger eeuwen verdient een uitvoerige studie) zou wel eens definitief aan het licht kunnen brengen, dat de Gorcumse brouwers hun hoogconjunctuur in het midden van de 17e eeuw beleefden, hetgeen ik voorlopig durf aan te nemen, al zal een serieus onderzoek het bewijs moeten leveren.

6. Brouwerijen in Gorcum in de 16e en vooral in de 17e eeuw

We zagen reeds, dat de kloosters vroeger hun eigen brouwhuis hadden. Gorcum zal daar wel geen uitzondering op gemaakt hebben, ook al ontbreken de gegevens. Emck zegt onder no. 108 in zijn „Oude Namen...” echter dat er in 1514 aan het Bagijnhof in de Haarstraat (hier te lezen het Augustinessenklooster op de plaats van het vroegere Bagijnhof) een brouwerij verbonden was, waarvan het bier in de stad werd verkocht.

Gegevens over de andere kloosters — het klooster St. Agniet van de Franciscanessen aan het Zusterhuis en het Minderbroederklooster in de Arkelstraat — ontbreken. Wel mag aangenomen worden dat de kloosters dikwijls zelf bier brouwden, evenals zij een „backhuys” hadden, of „het Susteren melckhuys” (van het klooster St. Agniet), of een brouwhuis (boerderij) aan het Gasthuis in de Gasthuisstraat.

—o—

Van Zomeren zegt in zijn „Beschrijving der Stadt Gorinchem” op pag. 153 „De brouwerijen, koopmanschap in Granen, hebben hier in een goede bloeystand geweest, hoewel het getal der eersten ons niet net bekend is”. Hij noemt bij de gilden wel het Kuipers- en Hoepmakersgilden, het Brouwers Gil-den en het Tappers Gilden.

Cijfers geeft hij niet, maar Emck weet in zijn Kroniek bij 1576 mee te delen, dat er in de stad 17 brouwerijen zijn, slijtende 11013 tonnen bier, tegen 374 amen 15 voeders wijn, waaruit wij in ieder geval een aanknopingspunt hebben, ook al wordt er niet bijverteld welke inhoud deze tonnen hadden.

—o—

De naam „brouwerij” komen wij ook tegen bij het kasteel „De Blauwe Toren”, dat aan de Merwede stond. Het werd gebouwd in 1461 en gedurende het laatste kwart van de 16e eeuw afgebroken. Kemp zegt hierover: „dese voortreffelijke gebouwen zijn beginnen

af te breken, 't jaar 1578 en ten leste tot den grond toe vernielt 't jaar 1600." Aan de rivierzijde van dit kasteel had men voor de binnenhof een zware vierkante toren, die volgens Van Goch (Van Arkels Oude Veste pag. 66) „de brouwerij" werd genoemd, maar waarvan de eigenlijke naam „Barbarijen" was. Wat dit betekent vermeldt Van Goch niet. Volgens het woordenboek van Koenen is „Barbarije" het land der Berbers in het N.W. deel van Afrika, maar hier lijkt verder geen aanknopingspunt aanwezig.

Het komt niet onwaarschijnlijk voor, dat „De Blauwe Toren" een eigen brouwerij had en de naam van de genoemde toren zou dit bevestigen, maar allereerst was de juiste naam van deze toren dus „Barbarijen", terwijl anderszits de binnenhof van het kasteel nu niet de geëigende plaats lijkt voor het onderbrengen van een brouwerij. De binnenhof behoort nog meer tot het eigenlijke kasteel, in tegenstelling tot de buitenhof, waar de eigenlijke „dienstgebouwen" waren ondergebracht, zoals de paardenstal, 't bouwmanshuis, de koestal, enz. Hoe men aan de naam „de Brouwerij" komt is dus voorlopig een raadsel, evenzeer als de functie van de toren „Barbarijen". Mogelijk zou de toren „Barbarijen" (barbaar is vreemdeling) gebruikt zijn om vreemd volk, dat niet in het eigenlijke kasteel werd ontvangen, te huisvesten, b.v. het krijgsvolk van Heren die hier te gast waren, maar dit is slechts een veronderstelling en het brengt ons niet dicht bij de bierbrouwerij. In ieder geval vonden wij het in dit geval wel aardig even de naam te vermelden.

—o—

Wanneer wij nu in het bijzonder de Gorcumse brouwerijen in de 17e eeuw bezien, doen wij dit aan de hand van Emck's omsomming in „Oude Namen..." en leggen wij er uitdrukkelijk de nadruk op, dat slechts de oorspronkelijke gegevens de juistheid het meest zullen benaderen. Niettemin verschaffen Emck's gegevens reeds enige aanwijzing. Men bezie alles wat wij hier behandelen slechts als een voorlopige studie, die pas na uitgebreid archiefonderzoek gecompleteerd kan worden.

De eerste vraag die wij aan de hand van de genoemde gegevens willen beantwoorden is: Waar waren de Gorcumse brouwerijen gevestigd? Als wij dit gaan bekijken komen wij al direct tot een belangrijke conclusie, want wij vinden die brouwertjen nagenoeg alle

in dezelfde omgeving, n.l. de oostzijde van de Havendijk, Appeldijk en Kriekenmarkt, verder aan de Kortendijk, de Langendijk en het Eind en aan de Westwagenstraat. Opmerkelijk is overigens, dat aan de Kortendijk alle brouwerijen zich aan de oostzijde bevonden en aan de Langendijk en op het Eind op één uitzondering na aan de Westzijde. In ieder geval lagen deze brouwertjen aan of vlakbij het water. In de Westwagenstraat vinden wij alle brouwerijen op één na aan de noordzijde, dus aan het water.

Dat deze vestigingsplaats niet toevallig is zagen wij hiervoor reeds, want het water speelde bij de brouwertjen een belangrijke rol.

—o—

Wij gaan nu de verschillende brouwerijen eens afzonderlijk bekijken, zowel wat betreft de naam, de plaats van vestiging als de tijd waarin het bedrijf door Emck wordt genoemd. Deze opsomming is nodig om een goed inzicht te krijgen in de drie genoemde factoren (naam, plaats, tijd). De nummers die er tussen haakjes bij gegeven worden zijn uit Emck's verzameling en het zijn de nummers waaronder zij in zijn „Oude Namen..." worden vermeld. De jaartallen die achter de namen staan zijn de jaren waarin Emck de namen tegenkwam. Wij vermelden de volgnummers om het zoeken in het betreffende boekje te vergemakkelijken.

Wij gaan nu eerst naar de Havendijk waar wij de brouwerijen dus aan de oostzijde van de straat vinden. De eerste vier in het gedeelte van de Blauwe Torenstraat tot de Balensteeg, de vijfde van de Balensteeg tot de Burgstraat. Zij komen voor onder de volgende namen en in de aangegeven tijden:

(469) de goudsbloem 1595-1683

(471) de oude ruyt 1596-1621
de twee climmende leeuwen
1636-1642

(473) de zwarte leeuw 1671-1726

(474) de valck 1629-1671 ook genoemd
als mouterij en rosmolen)
de hoop 1687-1709

(494) de roode leeuw 1621-1695
(vóór 1621 sprak men van „de
gulden mouterij")
de gecroonde haan 1717-1802

Wij zien hier op de Havendijk, dat 4 brouwerijen zeer dicht bij elkaar gevestigd waren of zelfs aan elkaar grens-

den (no's 469-474). In dit verband is het goed op te merken, dat het niet uitgesloten moet worden geacht, dat verschillende nummers, die als afzonderlijke brouwerij aangeduid zijn, toch tot een zelfde bedrijf behoorden, ook al komen er dan verschillende huizenamen voor.

Verder willen hier en in het volgende de genoemde jaartallen beslist niet zeggen dat de brouwerij in het eerstgenoemde jaar ontstond en in het laatstgenoemde jaar werd opgeheven. De jaartallen zeggen alleen, dat het bedrijf in deze periode onder die naam en als brouwerij voorkwam. De jaartallen geven een bepaalde zekerheid, maar duiden geenszins op volledigheid.

Onder één nummer komen dikwijls in verschillende tijden meer namen voor. Dat kan er op duiden, dat de naam van het huis of de brouwerij werd gewijzigd, wat mede in verband kan staan met een verandering van bewoner, c.q. de man die het bedrijf uitoefende.

Opmerkelijk is hier dat de leeuw nogal eens genoemd wordt: de twee klimmende leeuwen — de zwarte leeuw — de roode leeuw. Bovendien is vermeldenswaard, dat de brouwerij onder no. 494 (voorlopig) de laatste is. Zij wordt nog in 1802 genoemd. Aannemende, dat er in het betreffende pand ook een brouwerij gevestigd was in de jaren 1695-1717 (wat wel voor de

hand ligt), was deze brouwerij er in ieder geval 181 jaar, dus bestond zij het langst van de brouwerijen aan de Havendijk.

Om nu bij benadering tot een totaal aantal brouwerijen voor Gorinchem te komen hebben wij de bedrijven in aantal gerangschikt naar verschillende jaren van uitgang. Wij komen dan voor de Havendijk tot het volgende beeld:

1575 : 0 — 1600 : 2 — 1615 : 2 —
1640 : 4 — 1650 : 3 — 1675 : 3 — 1680 :
3 — 1700 : 2 — 1725 : 2 — 1750 : 1 —
1775 : 1, waaruit wij zien, dat de top
van het aantal brouwerijen aan de Ha-
vendijk ligt tussen de jaren 1640-1680
(4 resp. 3), dus in de 17e eeuw.

—o—

Als wij nu gaan naar de Appeldijk en de Kriekenmarkt (oostzijde) krijgen wij van noord naar zuid het volgende beeld:

- (738) de (gecroonde) ééne snoek
1648-1798
- (793) de Griek, vóór 1604
de drie swaerden 1604-1681
de broukuip 1717
- (795) de ster 1648-1667
- (654) de dubbele sleutel 1598
de twee sleutels 1623-1726 (tot
de ABC-steeg toe)

De brouwerij „de gecroonde snoek” wordt dus 150 jaar genoemd. Dit bedrijf lag op de hoek van de steeg, die van ouds „den ouden vogelsanck” heette en sinds kort weer Vogelensangsteeg heet. De gevelsteen van deze brouwerij is nog aanwezig en bevindt zich in een pakhuis, dat achteraan de doodlopende steeg is gelegen. Het is de enige gevelsteen van een brouwerij die nog in Gorinchem aanwezig is. Het is een mooie steen met een flinke snoek er op, een kroon er boven en het opschrift „G.KROONDE.SNOECK.1708” er onder (zie foto pag. 69).

De twee volgende brouwerijen (no's 793-795) liggen tussen de Spaarpotsteeg en de Robberstraat en de brouwerij „de dubbele sleutel” aan de tegenwoordige Kriekenmarkt, voordien de Appelmart geheten. aan de Appeldijk en de Kriekenmarkt markt komen wij nu tot deze rangschikking:

1575 : 0 — 1600 : 0 — 1625 : 2 — 1640 : 2 — 1650 : 4 — 1675 : 3 — 1680 : 3 — 1700 : 2 — 1725 : 2 — 1750 : 1 — 1775 : 1. De top van het aantal brouwerijen aan de Appeldijk en de Kriekenmarkt ligt dus tussen 1650 en 1680 (4 resp. 3)

—o—

Wij komen nu op de Langendijk — samen met Het Eind de belangrijkste in de brouwerijgeschiedenis van Gorinchem. Wij wezen u reeds op de bijzonderheid dat hier — in tegenstelling tot de Kortendijk — de brouwerijen aan de westzijde liggen, één uitzondering daargelaten (no. 842). Wij komen hier tot 8 brouwerijen — het grootste aantal:

- (842) de hel (1e) 1547-1631
het (witte) anker 1618-1786
- (848) de hemel 1608—1723
- (866) de drie hoefijzers, vóór 1641
de witte leeuw met het swaert
1641-1650
- (881) de keyser 1554-1649
de drie snoeken 1623-1785
- (904) het vergulde hart 1613-1788
- (917) de drye zwaantgens, de drie
(wilde) zwanen) 1606-1792
- (928) de gans (noordenhoek Kerk-
steeg) 1589-1624
- (931) het (verguld) claverblatt 1566-
1718
de geclaverde haan 1719-1798
- (937) de (gulden) waerelt 1545-1734

De naam „de drie hoefijzers” (866) is ook vandaag in de brouwerijwereld nog zeer bekend. Deze brouwerij lag aan de westzijde van het Eind. Later wordt gesproken van „de witte leeuw met het swaert”. Over deze brouwerij zegt Emck: „Bij vroedschapsresolutie van 12 Februari 1641 werd aan Jacob Jans (Ouwens) out-burgemeester, toegestaan, dat hij sal mogen uythangen en sijne tonnen mercken met eenen witten leeuw met een swaert boven het hoofd, die houdende in sijnen poot”.

Wij zien hieruit, dat de oud-burgemeester Jacob Jans brouwer was. Meermalen waren de brouwers burge-meester en de brouwers hadden, evenals de gilden in het algemeen, grote invloed in het stadsbestuur.

Overigens zien wij, dat de vroedschap besliste of men een bepaalde naam mocht „uythangen” en er zijn biertonnen mee mocht merken. Wij zien hier al iets van een soort merkenrecht en een bescherming van de consument die door de gemerkte vaten wist van wie het bier was.

—o—

Over „de keyser” en „de drie snoeken” (881) zegt Emck, dat dit oorspronkelijk twee brouwerijen waren. Wij hebben ze echter als één geteld. Overigens is bij al de aantallen die genoemd worden voorzichtigheid geboden. Het kunnen onmogelijk absolute cijfers zijn. Niet vermelding in Emck's boekje behoeft geenszins te betekenen, dat een brouwerij in zeker jaar niet bestaan zou hebben.

Zo komt het voor, dat een pand tot een bepaald jaar als brouwerij wordt vermeld, dan enige tijd niet meer, maar later weer wel. Het staat dan beslist niet vast, dat in het betreffende pand in de niet genoemde tijd geen brouwerij gevestigd was. Om de cijfers niet op te voeren lieten wij deze gissingen buiten onze telling, die men alleen als een uitgangspunt moet zien.

Over deze beide brouwerijen zegt Emck nog: „In 1598 verhuurt Anthony Jansz., brouwer in de drye snoeken, de brouwerij den Keyser en in transporten van 10 en 12 Juni 1623 wordt gesproken van de achterpoort van de brouwerij de Keyser en den gang van de brouwerij de drie snoeken.”

Hieruit blijkt al weer iets anders, nl. dat men de naam niet te zeer moet verbinden met de brouwerij omdat het goed mogelijk is, dat één brouwerij meer panden had waarin een brouwerij gevestigd was. In dit voorbeeld zien wij dat de brouwer van „de drye snoeken” de brouwerij „den Keyser” verhuurt.

De brouwerij „de keyser”, c.q. „de drie snoeken” lag op het Eind, nabij de Bornsteeg en de achterpoort en de gang die genoemd werden zullen wel op deze steeg zijn uitgekomen.

„De drie snoeken” was in de 20ste eeuw nog aan de Bornsteeg gevestigd en was eigendom van de firma A. F. van Renesse & Co., maar hier komen wij later nog op terug.

—o—

De brouwerij „de geclaverde haan” lag op de zuidenhoek van de Kraansteeg en bezat bovenaan deze steeg ook nog twee pakhuizen. Overigens is er nog een interessant verhaal over deze brouwerij te vertellen, dat in het kort samengevat, hier op neerkomt:

Jacob van Bergen, burger en inwoner van Gorinchem, leende op 27 februari 1719 aan Beatrix Crillaard, wed. Dynand een bedrag van f 1000,— met als hypothecaire zekerheid de brouwerij „de geklaverde haan”, welke eigendom was van haar zoon Cristoffel Dynand, Heer van Dalem. Vergeefs had Van Bergen op betaling van rente en aflossing gewacht de daarom werd de brouwerij bij vonnis van Schepenen van Gorinchem publiek op het stadhuis verkocht. Koper was Hendrik van Bergen, een zoon van Jacob, die het geld uitgeleend had. De koopsom moest ter secretarie van Gorcum worden gestort ter uitbetaling aan de crediteuren.

Hendrik van Bergen wilde op 24 juni 1727, 's avonds om negen uur, van zijn werk aan Slot Loevestein naar Gorinchem gaan om de kooppenningen te voldoen. Toen hij echter Dalem passeerde werd hij door Heer Christoffel gearresteerd. Deze eiste dat Hendrik een deel van de koopsom, zijnde f 400 ter secretarie van Dalem zou storten, maar dat weigerde hij. Hij werd gevangen genomen ondanks zijn mededeling dat hij als arbeidsman de kost voor vrouw en kinderen moest verdienen en dit onmogelijk was tijdens zijn arrest en er ook gevaar was voor zijn klandizie, hij bleef gevangen.

De Burgemeesteren van Gorinchem verzochten Christoffel per bode om Van Bergen onmiddellijk vrij te laten, omdat hij slechts binnen de stad Gorinchem zijn medeburger in rechte kon aanspreken. De bode berichtte echter „dat hij met Burgemeesteren van Gorinchem niet te doen had, dat hij zoo souverein was op Dalem als Burgemeesteren in hare stad en dat hij doen zoude, wat hij wilde.”

Die Gorcumse burgemeesters waren echter ook niet mis. Zij wisten dat de vrouw van de Heer van Dalem zich in Gorinchem bevond en zij stelden haar

onder toezicht van een stadsbode en zij mocht de stad niet verlaten. Binnen de stad was zij verder vrij in haar bewegingen en zij verbleef in het huis van een zekere weduwe Hovius, onder toezicht van de stadsbode.

Toen de Heer van Dalem hoorde dat zijn vrouw werd vastgehouden was het gauw gebeurd en de volgende dag werden de gevangenen tegen elkaar uitgewisseld.

Van Bergen werd schadeloos gesteld door de Heer van Dalem en hij bedankte de burgemeesteren van Gorinchem voor hun bemoeiingen, zo staat het in de Resolutiën van Burgemeesteren van 25 juni 1727 te lezen en u ziet maar weer eens welke gevolgen hypotheek op een brouwerij kon hebben.

—o—

Wanneer wij nu verder weer gaan kijken naar de ouderdom van de Gorcumse brouwerijen, zien wij dat „de (gulden) waerelt” — voor zover voorlopig bekend — de oudste is en al in 1545 werd genoemd, al dient direct hierna genoemd te worden „de hel(le)” van 1547. Natuurlijk waren er voordien ook al brouwerijen, maar wij bepalen ons dus tot de door Emck opgesomde, omdat wij de 17e eeuw tot onderwerp kozen.

Vast staat dat op de Langendijk de brouwerijen vroeg aanwezig waren en lang gevestigd bleven, nl. in 1730 nog 6 en in 1785 nog 5.

De brouwerijen op de Langendijk munten ook uit door een lange bestaansduur. Wij noemen „de oudjes” even:

de hel(le), later het (witte) anker: 239 jaar!

de keyser, later de drie snoeken 231 jaar en mogelijk komt er nog bijna 150 jaar bij als deze drie snoeken dezelfde is als de drie snoeken van Van Renesse, hetgeen zeer aannemelijk is.

de (gulden) waerelt 189 jaar

de drye zwaantgens 186 jaar

het vergulde hart 175 jaar

Als wij nu even de aantallen in de verschillende jaren gaan tellen, komen wij tot de volgende resultaten:

1550 : 2 — 1575 : 4 — 1600 : 5 — 1625 : 6 — 1640 : 7 — 1650 : 7 — 1675 : 6 — 1680 : 6 — 1700 : 6 — 1725 : 5 — 1750 : 4 — 1775 : 4.

Bij de Langendijk en het Eind ligt de top (7 resp. 6) dus tussen de jaren 1640—1700.

In 1550 vinden wij alleen maar brouwerijen op de Langendijk vermeld en in 1575 zijn er 4 op de Langendijk en nog maar 1 op de Kortendijk.

Hoewel definitieve gegevens op den duur de oplossing kunnen brengen, mogen wij nu wel reeds aannemen, dat de Langendijk de straat was met de meeste en ook met de oudste brouwerijen, tevens met de langste vestigings-tijd.

—o—

Na de Langendijk is de Kortendijk de oudste brouwerijstraat. De eerste vermelding vinden wij in Emck's „Oude Namen" in 1544. Ook het aantal brouwerijen volgt direct na dat van de Langendijk. Er is een „top" van 5 brouwerijen, nl. van 1598 tot 1669, dus 71 jaar. Maar... het is tamelijk snel en radicaal afgelopen, want de laatste vermelding is 1677. Hierna vinden wij er geen meer, terwijl de andere straten waar brouwerijen gevestigd waren nog in 1775 één (of meer) brouwerijen hadden. U ziet het, er zijn in de brouwerij-geschiedenis allerlei opmerkelijke feiten en elke straat heeft zo zijn eigen typische bijzonderheden.

Nu eerst een opsomming van de voor de Kortendijk gevonden namen:

(441) de son 1554-1674

(443) de drie (gecroonde) swanen
1635-1677
de drie swaantjes 1656-1662

(445) van ouds de duysent vreesen
vóór 1595
de drie lelykens 1598-1625
de drie (witte) lellen 1623-1673

(447) de (twee) rieken 1598-1625
het zeepaert 1630-1672

(448) de twee snoeken 1598-1669

(452) de witte handt 1596-1608

Het eerste wat hier opvalt is dat de brouwerijen van de Kortendijk zeer dicht bij elkaar lagen. De eerste twee (441 en 443) direct ten noorden van de Broerensteiger, de volgende drie ten zuiden van deze steiger (445, 447 en 448). Dan komt de Kapelsteiger en ten zuiden daarvan vinden wij no. 452. Hieruit blijkt, dat de Kortendijkse brouwerijen zich bevonden tussen de Broerensteiger en de Kapelsteiger (3) of direct ten noorden (2) of ten zuiden (1) van deze steigers. Ter verduidelij-

Samenvatting van de aantallen brouwerijen in diverse perioden

Plaats	Totaal	1550	1575	1600	1625	1640	1650	1675	1680	1700	1725	1750	1775
Havendijk	5	—	—	2	2	4	3	3	3	2	2	1	1
Appeldijk en Kriekenmarkt	4	—	—	—	2	2	4	3	3	2	2	1	1
Langendijk	9	2	4	5	7	8	8	7	7	7	5	4	4
en Eind	6	—	1	5	4	5	5	1	—	—	—	—	—
Kortendijk	6	—	—	—	2	5	4	3	2	3	3	1	1
Westwagenstraat	6	—	—	—	2	5	4	3	2	3	3	1	1
Totaal	30	2	5	12	17	24	24	17	15	14	12	7	7

(Zie voor bespreking pag. 74.)

king zij nog opgemerkt, dat de Broerensteiger tegenover de Broerensteeg aan de haven en de Kapelsteiger tegenover de Kapelsteeg aan de haven lag.

In het oog loopt ook, dat de drie brouwerijen die tussen de Broerensteeg en de Kapelsteiger lagen en nagenoeg naast elkaar gevonden werden, in precies dezelfde periode voorkwamen: no. 445 van vóór 1595 tot 1673, no. 447 van 1598 tot 1672 en no. 448 van 1598 tot 1669. Niet onmogelijk is dat de drie panden tot dezelfde brouwerij behoorden en b.v. door uitbreiding er bij getrokken werden. Voorzichtigheid met het aantal blijft dus — zoals hiervoor reeds uitdrukkelijk werd vastgesteld — geboden. Een nauwgezet onderzoek in de archieven, dat uiteraard zeer veel tijd zal kosten, kan meer licht op de zaak werpen en mogelijk een deel van de theorieën zelfs omver werpen, hoewel de belangrijkste conclusies wel zullen blijven bestaan, omdat wij in dit eerste onderzoek in hoofdzaak de brouwerijen van de 17e eeuw tot onderwerp namen.

Is het u opgevallen, dat zowel op de Langendijk als op de Kortendijk een brouwerij voorkomt met de zwaan als naam? Op de Langendijk is dat de drye zwaantgens, resp. de drie (wilde) zwanen van 1606 tot 1792, op de Kortendijk de drie (gecroonde) swanen, resp. de drie swaantjes van 1635 tot 1667.

Het gaat bij elk over drie zwanen en het is niet onmogelijk, dat de brouwerij op de Kortendijk een soort filiaal was van de brouwerij op de Langendijk. Het kan ook, dat de brouwerij op de Kortendijk een zelfstandig bedrijf was als wij letten op de toevoeging „gecroonde”. Het kwam vroeger immers meermalen voor, dat iemand een bepaalde naam gaf, maar een ander wat hoger ging door er „gulden” of „gecroonde” of iets dergelijks voor te zetten.

Komen wij nu nog tot vermelding van enkele jaartallen en de aantallen brouwerijen, dan ziet ons staatje er zo uit:

1575 : 1 — 1600 : 5 — 1625 : 4 — 1640 : 5 — 1650 : 5 — 1675 : 1 — 1680 : 0 — 1700 : 0 — 1725 : 0 — 1750 : 0 — 1775 : 0.

De conclusie vond u reeds hierboven, n.l. dat de Kortendijk na de Langendijk

de oudste brouwerijstraat is, met een aantal brouwerijen dat direct na dat van de Langendijk volgt. De top ligt van 1600 tot 1650 of om zuiverder te zijn van 1598 tot 1669.

In de Westwagenstraat komen wij de volgende brouwerijen tegen:

- (3) de (gecroonde) lelie 1637-1641
't groen cruys 1653-1674
- (6) het (witte) kruis, strekkende voor van de straat tot de Viaanse vaart 1687-1798
- (33) de drie ringen, aan de Smak- en Houwbrug 1627-1749
- (35) het (gekroonde) (groene) klaverblad 1618-1741
- (40) de drie starren 1630-1676)
- (1292) de wijnthont 1602
de hasewinthont 1613
de Engel 1623-1707

De eerste vijf brouwerijen lagen aan de noordzijde van de Westwagenstraat, dus... weer een concentratie van brouwerijen en allemaal vanaf de Kanselpoort tot aan de Oude Lombardstraat. Een concentratie die wij ook in het voorgaande steeds zagen. Uit de toon valt beslist de wijnthont (no. 1292), gelegen aan de zuidzijde van de Westwagenstraat op de oostelijke hoek van de Hazewindhondstraat.

De no's 3 en 6 vinden wij aan de noordzijde van de Westwagenstraat vanaf de Kanselpoort tot aan het Melkpad, no. 6 op de westelijke hoek van het Melkpad. De no's 33, 35 en 40 dan tussen het Melkpad en de Oude Lombardstraat, waarvan no. 33 gelegen was op de oostelijke hoek van het Melkpad.

Opmerkelijk is voorts, dat wij hier tweemaal de naam „kruis”, resp. „cruys” tegenkomen, eenmaal bij no. 6 het (witte) kruis en eenmaal bij no. 3 't groen cruys. De brouwerij het (witte) kruis (no. 6) wordt genoemd als strekkende tot de Viaanse Vaart. Dit water kon men vinden op de plaats die tegenwoordig Melkheul heet. Het was een oud verlengstuk van de Viaanse Vaart of Schotdeurense Vliet die via de Haarsekaden door het plantsoentje naar de stad liep en met de Schelluinse Vliet samenkwam bij de zgn. Kom bij de Langebrug. Vroeger liep dit water verder door naar de stad en vóór de uitleg van de vesting (rond 1600) liep het dus naar de plaats van de t.w.

Melkheul. Toen men de vesting uitlegde bleef dit stuk water binnen de omwalling en men bleef het de Viaanse Vaart noemen, terwijl de Melkheul Viaanse Kaai werd genoemd.

Wij zagen dat de brouwerij de drie ringen (no. 33) gevestigd was op de oostelijke hoek van het Melkpad en wel aan de Smak- en Houwbrug. Deze brug lag over het watertje dat vanaf de heul bij de tw.Smakheulkazerne over het Melkpad liep achter de Oude Lombardstraat heen.

Komen wij nu weer aan de samenvatting van het aantal brouwerijen in diverse jaren, dan ziet het beeld voor de Westwagenstraat er zo uit:

1575 : 0 — 1600 : 0 — 1625 : 2 — 1640 : 5 — 1650 : 4 — 1675 : 3 — 1680 : 2 — 1700 : 3 — 1725 : 3 — 1750 : 1 — 1775 : 1.

De top ligt hier dus in de periode 1640-1650, die volgens de gegevens van Emck in het algemeen de bloeitijd van de brouwerijen in de 17e eeuw was.

—o—

De concentratie van brouwerijen sprak in het voorgaande duidelijk. De vestigingsplaatsen(straten) waren dus de vier straten aan de haven en verder de Westwagenstraat. Overigens komt men er in het boekje van Emck geen tegen.

Letten wij op de vestigingsplaats in de straat zelf, ook dan is er weer van concentratie sprake, want men vindt de brouwerijen weer dikwijls bijeen. Toeval of te verklaren? Aangenomen kan worden dat die concentratie niet toevallig is en gezocht kan worden in uitbreiding van de brouwering. Waar kon men dat beter doen dan in de onmiddellijke nabijheid van een bestaand bedrijf?

Aan de hand van het voorgaande mag aangenomen worden, dat de brouwerijen in de 17e eeuw in Gorinchem in aantal belangrijk waren, al moet direct opgemerkt worden, dat dit in de 16e eeuw ook het geval geweest kan zijn, maar wij zien in de 17e eeuw duidelijk een groei naar een top. Waar vinden wij die? Combinatie van de reeds gegeven (5) tellingen kan het antwoord geven in de op pag. 72 gegeven samenvatting naar plaats en tijd.

—o—

Totaal worden dus 30 brouwerijen genoemd, waarvan 6 aan de Westwagenstraat en niet minder dan 24 aan de Haven. Van die 24 zijn er 15 op de Langendijk en de Kortendijk!

Uit bovenstaande samenvatting is duidelijk te zien, dat de top ligt van 1625 tot 1675 met op zijn minst 17 brouwerijen. De „top van de top” ligt in de jaren 1640—1650 (24 brouwerijen) en wij kunnen gevoeglijk aannemen, dat de bloeitijd van de Gorcumse brouwerijen voor wat de 17e eeuw betreft in het midden van deze eeuw lag, ook al zal er verschil van inzicht over de betreffende cijfers kunnen bestaan.

7. Het einde van de Gorcumse brouwerijen

Het was in het voorgaande in hoofdzaak de bedoeling de Gorcumse brouwerijen van de 17e eeuw te bezien, maar het is wel aardig even wat verder te gaan en zelfs bij de laatste brouwerij terecht te komen. Zoals wij zagen liep het aantal brouwerijen in de 18e eeuw terug tot ongeveer 7. In de 19e eeuw ging het steeds verder achteruit en in het midden van de 19e eeuw waren er nog maar 3.

Wij vinden dit in deel 4 van het Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden door A. J. v. d. Aa, uitgegeven in 1843 bij Jacobus Noorduijn te Gorinchem. De stad had toen 8200 inwoners en de voornaamste middelen van bestaan waren: handel in koren, aardappelen, hennip, zuivel en de visvangst, alsmede ook in de winkelnering voor de omtrek; ook zijn hier 3 BROUWERIJEN, 2 MOUTERIJEN, 2 kunstazijnmakerijen, 4 leerlooierijen, 2 scheepstimmerwerven, 2 zeilmakerijen, 1 taanderij, 3 zalmrokerijen, 1 touwslagerij, 1 zeepziederij, 1 zijdefabriek, 4 boekdrukkerijen, 2 steendrukkerijen en 1 houtzaag-, 4 olie-, 1 korenen pel en 2 koren- en moutmolens. Wij gaven u de volledige opsomming, omdat het wel aardig is om te zien welke bedrijven er in het midden van de 19e eeuw waren. U ziet dat er van de vroegere middelen van bestaan maar weinig meer over is. Er kan in een eeuw veel veranderen.

Dertien jaar later is er nog maar één brouwerij over, want in het „Uitvoerig en beredeneerd Verslag van de toestand der gemeente Gorinchem over het jaar 1856” lezen wij dat er in de stad 1 bierbrouwer was met 14 man personeel en 1 mouter met 1 man personeel.

—o—

Wanneer wij het „Algemeen Reglement voor de verenigingen van Werklieden benevens van plaatselijke beambten en bedienden tot het lossen, laden, tonnen, tellen, wegen, meten,

De oude bierkroes van Ravenswaay's brouwerij

vervoeren of verwerken van goederen te Gorinchem" van 1828 zien, dan komen er heel wat verdwenen beroepen tevoorschijn: korendragers, korenrijders — slepers — schuitenvoerders — kadewerkers — korenmeters — wijnwerkers — **bierwerkers** — turfdragers — overdragers van de turf — turf-tonsters.

Uit dit zeer uitvoerige reglement zullen wij enige bepalingen belichten om tenslotte te komen bij de bierwerkers: Zo moesten zij steeds nuchter en bekwaam blijven en niemand bij het volbrengen van hun werk onbetamelijk bejegenen. Zij dienden er voor te zorgen dat een ieder behoorlijke maat, gewicht en getal ontving en de bierwerkers in het bijzonder moesten werven en voorkomen alle sluikerijen en verkortingen van de lands of plaatse-lijke belastingen en rechten.

De wijnwerkers en de bierwerkers waren uitsluitend bevoegd, de wijnwerkers tot het verwerken van de wijn

en het gedistilleerd, de bierwerkers tot het verwerken van het bier. Zij moesten met de rijks en stedelijke commiezen in goede verstandhouding leven en zij waren een soort verlengstuk van de belastingdiensten. Hun loon (van de bierwerkers) bedroeg van een okshoofd f 0,40, van een ton of Nederlands vat f 0,30, van een oud vat f 0,10 en van een kinnetje f 0,05.

In de „Vrachtlĳst voor de beurtsche-
pen van Gorinchem op onderscheidene
steden en vice versa varende" uit die
tijd vinden wij de vrachtlonen voor een
vat bier. Dit bedroeg van Gorinchem
op Amsterdam 0,425, op Rotterdam
0,325, op Gouda 0,325, op Middelburg
0,425, op 's-Gravenhage 0,375, op Dord-
recht 0,30, op 's-Hertogenbosch 0,325
en op Heusden f 0,15.

Bestel of sleeploon wordt hierin voor
een vat bier niet genoemd, want het
bier werd in Gorinchem door de bier-
werkers besteld.

Wanneer wij nu tot de laatste perioden van de Gorcumse brouwerijen komen vinden wij bij Van Goch (pag. 324): „Op de hoek van 't Melkpad stond vroeger een oude hierbrouwerij „het Kruis”, welke met de brouwerij „de drie snoeken” op de Bornsteeg en de brouwerij „de Kraan” in de Nieuwstad eigendom was van en gedreven werd door de heren Eyckmans en Van Renesse. De twee laatste brouwerijen bestaan nog en sedert werd aan de Vissersdijk de stoombierbrouwerij „Jan van Arkel” opgericht door de heren Ravenswaaij, nu geëxploiteerd door de Gorinchemse Bierbrouwerij-Maatschappij. Op de terreinen der brouwerij „het Kruis” werden in 1884 de herenhuizen gebouwd, die er thans staan.”

De brouwerij „het (witte) kruis” zijn wij in het voorgaande al tegengekomen op de hoek van het Melkpad en deze brouwerij bestond nog in het laatst van de 19e eeuw, want in gesprekken die wij over de 19e eeuwse brouwerijen met bejaarde Gorcumers voerden, werd deze brouwerij steeds genoemd. Langer dan 1884 kan dit bedrijf niet bestaan hebben, omdat toen op deze plaats de door Van Goch genoemde huizen werden gebouwd.

De brouwerij van Ravenswaaij werd pas in het laatst van de 19e eeuw opgericht en stond aan de Vissersdijk op de plaats waar nu de Oosterstraat is. Velen herinneren zich dit bedrijf nog

goed, het werd omstreeks 1917-1918 overgenomen door de Z.H.B., die het beroemde „Dordtmunder” van Ravenswaaij nog steeds in de handel brengt. Evenzo bekend was Ravenswaaij's „Nederlands Leeuwenbier”. Wij zijn nog in het bezit van een glazen bierkan van dit Leeuwenbier, met een tinnen deksel waarop de naam „Ravenswaaij's Bierbrouwerij Maatschappij Gorinchem” voorkomt en de aanduiding „Nederl. sch Leeuwenbier”, terwijl er in café Roza op de Kalkhaven (voorheen Louis de Maagd) nog een aantal van deze glazen bierkroezen hangt.

Over de beide andere Gorcumse brouwerijen rond 1900 weten wij, dat „de drie snoeken” al onder die naam in 1623 op het Eind met een gang naar de Bornsteeg voorkwam. Ook deze brouwerij verdween in de 20ste eeuw, maar „de Kraan” in de Nieuwstad handhaafde zich het langst en was dan ook de laatste Gorcumse brouwerij. In gesprekken werd ook nog genoemd „De Hopbloem” naast de Kolfbaan in de Nieuwstad, maar of dit een afzonderlijke brouwerij was of alleen maar de naam van een deel van „de Kraan” is niet duidelijk gebleken. De mouterij van Renesse was in de Keizerstraat aan de westzijde, tussen de Burgstraat en de Balensteeg. De kuiperij van Renesse was in de Nieuwstad, tegenover de brouwerij „de Kraan” op de plaats waar nu de timmerwinkel van de Gebr. Phielix is.

Als andere kuipers uit die dagen werden ons genoemd Van Dorst aan de Wolpherenwal, later in de Pompstraat (de laatste Gorcumse kuiper), Kraayveld in de Kwekelstraat, Dam op de hoek Haarstraat-Katerstraat en Maarssen aan de Kanselpoort. Dit alles werd ons dus uit herinnering door oudere stadgenoten medegedeeld.

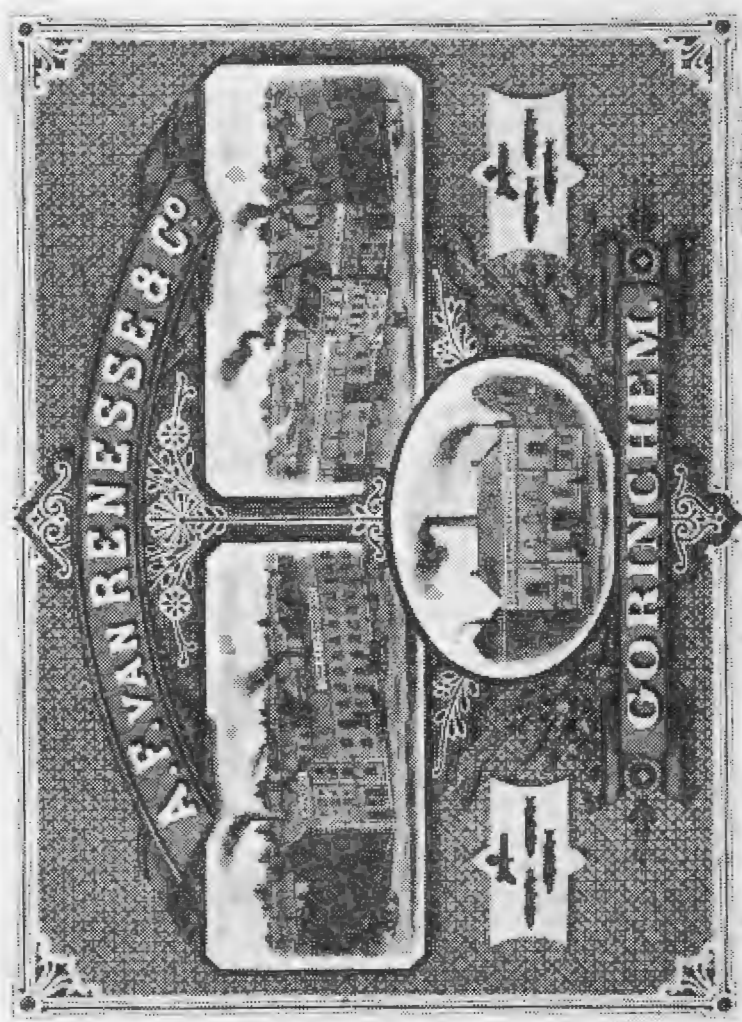
—o—

Duidelijk ziet u de aanduiding „Leeuwen Bier”

Over de laatste jaren van „de Kraan” ontvingen wij de volgende inlichtingen van Heineken's Bierbrouwerij Maatschappij N.V. te Rotterdam:

Tot 1925 was „de Kraan” een goed renderende onderneming, maar toen kwam de kentering. Op de aandeelhoudersvergadering van 22 januari 1927 werd door de directie medegedeeld, dat er ten aanzien van de omzet, die in de laatste twee jaar aanzienlijk was gedaald, geen uitzicht op verbetering meer bestond. Als oorzaak daarvan wordt genoemd het feit, dat het „lichte bier” (waarschijnlijk bedoeld Pilsner bier) steeds meer in trek kwam, hetgeen door de kasteleins en bottelaars werd bevorderd. Tot dusver had de

De voorzijde van de prijscourant van de brouwerij van A. F. van Renesse & Co.

brouwerij nog steeds winst gemaakt, doch een verdere daling van de omzet zou betekenen dat er verlies zou worden geleden. Op 14 mei 1927 werd besloten te trachten de brouwerij nog in werking te verkopen, en op 8 juli 1927 werd op de aandeelhoudersvergadering meegedeeld, dat alle aandelen zijn verkocht aan de N.V. Brouwerij „De Sleutel” te Dordrecht. Onder controle van „De Sleutel” werd nog doorgebrouwen tot 1933, hetgeen heel wat Gorcumers ongetwijfeld bekend is. Zij zien mogelijk in hun gedachten de wagens van „de Kraan” nog door Gorcums straten rijden, die typische bierwagentjes b.v. bestaande uit twee lange balken, waarmee het bier bij de Gorcumse café's werd bezorgd.

In 1933 werd de bedrijfsinstallatie verkocht, maar men bleef de afnemers nog van bier voorzien. Dit werd bij „De Sleutel” in Dordrecht gebrouwen en in grote transportvaten afgevoerd, waarin ook de hoofdgisting (bovengisting) plaats vond. Daarna werden deze vaten naar Gorinchem vervoerd, waar in de oude kelders van „de Kraan” de nagisting plaats had. Vervolgens werd dit bier ter plaatse op kleine fusten overgebracht en aan de afnemers geleverd. Dit duurde tot circa 1936 en toen was er definitief een eind gekomen aan de Gorcumse brouwerij „de Kraan”, waarin nu toch nog wel bier wordt opgeslagen, want de fa. De Maagd is er gevestigd. Zij verkoopt Heineken's en de relatie met „de Kraan” is er eigenlijk nog steeds, want de Dordtse brouwerij „de Sleutel” werd ook door dit bedrijf overgenomen. Een cirkelgang dus, die herinnert aan de Gorcumse brouwerijen, waarvan „de Kraan” de laatste was.

Vol piëteit bewaren wij een oude prijslijst van A. F. van Renesse & Co. te Gorinchem, waarop een afbeelding voorkomt van de Stoombierbrouwerij „De Kraan” in de Nieuwstad, met de beide herenhuizen no. 9 en no. 11 met de trapjes, die er vandaag nog staan. Ook het aanzien van het gebouw is vandaag nog goed terug te vinden in het pand van de fa. De Maagd. Verder zien wij er op de mouterij in de Keizerstraat, die ook in het huidige stadsbeeld nog is terug te vinden en tenslotte de brouwerij „de drie snoeken” op de Bornsteeg. Volgens de plaatjes zijn het kolossale gebouwen, die het bijzonder „groots” doen, maar in werkelijkheid wel wat kleiner van proporties waren. Het geheel wordt omrankt door korenaren en hopbloemen en het handelsmerk „een kraan” en daaron-

der „de drie snoeken.”

Wanneer er nog Gorcumers zijn die dergelijk materiaal (prijslijsten, reclameplaten, foto's, e.d.) in hun bezit hebben, houden wij ons aanbevolen om het eens te mogen zien.

Nu nog iets over de prijslijst wat het bier en de prijzen betreft: Houdt u vast:

Faro per 40 liter f 4,25
 Minne f 4,25
 Dubbel Princesse f 3,50
 Dubbel Gerste f 2,75
 Oud Bruin f 4,—
 Jong Oud f 3,50
 Versch Bruin f 2,75

alles per 40 liter

Wilhelmina Lager en Pomp Gerste
 7½ cent per liter.

Er wordt verder gezegd: „Het van ouds vermaarde Gorcum's Dubbel-Princesse, het Dubbel-Gerste en Wilmina-Lagerbier verdienen, door hun gehalte en aangename smaak voor Tafelbieren alle aanbeveling.” De levering geschiedde op „Beijersch en gewoon fust” en laten wij u niet vergeten te zeggen, dat „Heeren Slijters en Kasteleins” rabat genoten. Over de naam Faro-bier kunnen wij u nog zeggen, dat dit bier ook elders voorkwam. Zo stond er op een tapperij in Utrecht vroeger een rijmpje over Farao en in Barley in Engeland was een beroemd bierhuis „the old Pharao” geheten. Men sprak van Farao-bier omdat het even koppig als Pharao was!

Er was ook zgn. „Israël-bier”, want in een oud geschrift kan men lezen „Delftsch Pharao ende Israel, dewelcke altemets wel de hoofden van Huysluyden op haere maeltijden doen omkeren” Koppig bier dus. Maar wel interessant dat het onder de naam Faro nog tot in de 20ste eeuw door Van Renesse in Gorcum werd verkocht.

Die oude prijslijst is fraai uitgevoerd in zachte rode en blauwe tinten, verder in zwart en veel goud. Men ziet er mannen zakken met gerst de mouterij indragen, de wagen met paard er voor en bij de brouwerij „de drie snoeken” zien wij een bier(hand)wagen met de tonnen er op, terwijl in de Nieuwstad ook een bierwagen rijdt geduwd door een man en een grotere bierwagen met een paard er voor. (Zie pag. 77.)

Dit alles herinnert aan Gorcums laatste brouwerij, die zulk best bier verkocht, dat er nu nog gepraat wordt over het Faro van Renesse en het Dubbel Gerste, evenals over Ravenswaaij's Dortmunder en Leeuwenbier, maar men moet wat op jaren zijn als men nu nog in vervoering kan raken over dit Gorcumse bier.

8. Over bieraccijns en bierdragers

Wanneer wij over het bierbrouwen schrijven, dan kan dat niet zonder de accijnzen te behandelen, die, zoals wij hiervoor reeds schreven, buitengewoon belangrijk voor de stedelijke inkomsten waren. De accijnzen vormden veelal het grootste deel van die inkomsten en de bieraccijns was weer zeer voornaam in het kader van de accijnzen.

In 1958 bracht het bier in ons land ook nog niet minder dan 30 miljoen aan accijns op, maar het aantal verloven was wel zeer beperkt. Was dit in 1910 nog 752 per 100.000 inwoners, in 1955 bedroeg het slechts 228.

Er is wel eens beweerd, dat de 80-jarige oorlog voor een belangrijk deel gefinancierd zou zijn uit de bieraccijns. Dit kunnen wij niet controleren, maar wel is bekend, dat de Staten van Holland in 1576 (17 oktober) een extra belasting gingen heffen op de bieren, tot herstel van de dijken en sluizen in de Abblasterwaard (Emck, Kroniek).

Over de Gorcumse accijnzen op het bier is veel te schrijven, maar wij doen zo hier en daar een greep, waarbij we er op wijzen, dat het z.g.n. „ingebrouwen” bier, d.i. het in de stad gebrouwen bier, beschermd werd tegenover het „vreemd bier”, dat elders in het land werd gebrouwen en het „overzees bier”, dat o.a. uit Hamburg, Bremen, Lübeck en Engeland kwam.

—o—

In Abraham Kemp's „Leven der Doorluchtige Heeren van Arkel Ende Jaar-Beschrijving der Stad Gorinchem” (1656) kan men lezen hoe in 1498 de stadsaccijnzen werden verpacht. Er wordt dan gesproken van „Den Wijn Assijns”, de „Brouwen-Assijns”, de „Tap-Assijns”, verder „Van Vremd Bier” en „De Bier Borry”, van „De Makelaardy van 't Koorn”, „Den Bak-Assijns”, „Den Vleys-Assijns”, „De Boter-maat”, „Dat Strijk-Ambagt, en Hal-geld”, „Van El-geld”, „De Kleyn Maat”, „Van Kalk, Steen-kolen, en Hout-kolen”, „Assijns van de Vismerkt” en „Van de Kraan”. Wij geven deze opsomming, ook al heeft die slechts gedeeltelijk met het bier te maken, omdat u een inzicht heeft in de stedelijke belastingen in het algemeen. Hieruit blijkt, dat men ook bijna 5 eeuwen geleden de mens wel wist te vinden waar het ging om het betalen van belasting.

Voor elk vat bier moest men geven voor accijns „ander-halve grooten” („Eenen grooten sal wesen 16 penningen”). Elk vat „voor de kuyp” gemaakt „sal men verassijnsen voor tien

vaet”. De brouwer moest de „Assij-sers” (de ambtenaren van de accijnzen) ontbieden voor hij zijn bier in vaten deed. Wilden deze „assijzers” niet komen, dan mocht de brouwer zijn bier vaten zonder enige straf, terwijl zij de brouwer onder ede konden vragen hoeveel hij gebrouwen of gevaat had.

Indien de „Assijzers” bij de brouwerij kwamen voordat het bier gevaat was, dan mochten zij de hoeveelheid schatten. Wilde een brouwer zelf bier tappen, dan moest hij dat de „assijzers” laten weten. De „assijzers” mochten ook steekproeven nemen, zgn. het bier „peylen”.

De brouwers mochten hun bier alleen „mette gesworen dragers” uit hun brouwerij laten vervoeren, behalve dan het bier dat Poorters en Schipluyden „selver drinkken”.

Wij geven deze bepalingen slechts gedeeltelijk en zonder de gebruikelijke boetebepalingen. Een ieder kan ze vinden bij Kemp, pag. 429-430.

Met betrekking tot de „Tap-assijns” wordt gezegd, dat men van elk vat dat men in het Schependom van Gorinchem brouwt, en binnen Gorinchem of in het Schependom tapt, „eenen grooten” moest geven.

Ook de vreemde en overzeese bieren waren belast en daarvoor had men speciale bepalingen, zoals b.v. de volgende: „Van elk vat Over-zees bier, sal men t'Assijns geven ses Butkens” (een middeleeuwse munt, het „botje”, denkt u maar aan de uitdrukking „botje bij botje leggen”).

—o—

Over de bieraccijns vinden wij in Dr. Bruch's „Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem” verscheidene bepalingen, o.a. van 2 maart 1501. Allereerst de bepaling dat „niemont enych bier inleggen een sal, tsij cleyn off groet, om die verder omme te vercopen bij den maten, se een sullen verassijnst wessen”.

Ook wanneer men „sal colven (kolven was een geliefd spel in de middeleeuwen) off vergaderinge maken om bier tesamen te drinken” moest het bier „verassijnst” zijn.

Het was de brouwers verboden het bier te vaten, als de tonnen niet eerst waren „gebrant ende geijckt mitter stede brant ende ijck”. De vaten moesten dus voorzien zijn van het stadsbrandmerk, dat een garantie was voor de maat. Daarnaast kwam het eigen brandmerk van de brouwer op de vaten voor. De ijkers brandden dus een merk in de vaten en indien zij vaten aantroffen die te klein waren moesten zij die aan stukken slaan.

Ook over de plichten van de kuipers werd in deze ordonnantie gesproken: „Item sullen die cupers gen biertonnen maken heel noch half dan van heelen hout, tsij pruyts off overlants”.

Uit een keur van 19 augustus 1501 blijkt, dat er nieuwe merktekenen waren gekomen, want er wordt gesproken over „nyewen teikenen die nuu nyewe gemaect sijn”. Oude merktekens moesten ingeleverd worden „up-ter brugghen off tot die Tresoriers huis”.

Over de maat van de vaten kunnen wij nog lezen, „dat gheen brouwers voirtaen gheen minre vaten zullen ende vercopen sullen dan kyndekens, die gebrant zijn bij der stede brant.” Er mochten dus geen kleinere vaten gemaakt worden dan die welke men „kyndekens” noemde.

—o—

Bij Van Zomeren vinden wij op pag. 245 nog een ordonnantie uit 1514, waaruit blijkt dat de accijns verhoogd werd van 9 tot 12 stuivers voor een „tonne buyten gebrouwen Biers” en van een „tonne binne gebrouwen Biers” van 7 tot 10 stuivers. Het in de stad gebrouwen bier was dus minder belast. Het bier dat de Poorters zelf gebruikten was belast met 6 stuivers voor het „buyten gebrouwen Biers” en met 5 stuivers voor het „binne gebrouwen Bier”, waarbij wordt opgemerkt, dat dit maar de helft is van hetzelfde bier dat men per kan bij de tappers moest halen.

De Hamburger Bier accijns en alle andere Bieren van overzee werden de helft verhoogd, „dat te wezen plagt tien stuyvers van de tonne, ende zeven en een halve stuyver van de smal tonne”.

Verder kunnen wij bij Van Zomeren (pag. 359) lezen dat in 1554 op Onze Lieve Vrouwe Lichtmisavond een nieuwe impost (verbruiksbelasting, accijns) is gesteld: „op een Ton Bier eene stuyver, zowel voor de Geestelijke als Burgers te betalen, en de Tappers dubbel”, welke belasting in 1555 weer verdubbeld werd.

De brouwaccijns werden ook ontdeken en dit noodzaakte de stadsregering om op 13 februari 1560 een nieuwe ordonnantie voor de brouwaccijns „ter Puie van 't Stadhuis” af te lezen (Van Zomeren pag. 274). Dit aflezen van ordonnanties was een gewoonte, men las dus de bepalingen voor en een ieder kon er op deze wijze kennis van nemen. Hier wijst ook nog op de aanvang van onze wetten „Allen, die dezen zullen zien of horen lezen, salut!”

In de betreffende ordonnantie wordt

gezegd dat „bevonden wierd, dat de Brouwers wegens de belasting van een halve stuyver op de ton, quamen te fraudeeren”, waarom bepaald werd dat zij elke week aan de „gaarders” der accijns een „nette lijst van de geslete Bieren” moesten overleggen, zelfs „tot de kleynste vaatjes” toe. En als zij het niet deden kregen zij een boete van twaalf Carolus guldens.

Ook over het tolrecht op bier zou nog wel een en ander te melden zijn, maar wij volstaan met een bepaling over de tolvrijdom van exportbier, die men kan vinden bij Van Zomeren op pag. 207: „Het bier dat de Geldersche, en andere onvrij Kooplieden, met vaten te Gorinchem kopen, daar zullen zij Tolvrij af zijn, vermits oorlof nemende van den Tollenaar”. Men kon dus tolvrijdom krijgen, maar dan moest de tollenaar, die de tol had gepacht, vergunning geven.

—o—

Er zou over de bieraccijns nog heel wat te zeggen zijn, maar wij gaven slechts wat flitsen. Tenslotte nog de opmerking, dat de bieraccijns ook nog voorkomt in het Reglement op de invordering der plaatselijke belastingen te Gorinchem van 1823.

Hierin wordt gesproken over de „stads eigen” accijns op het bier” en niemand mocht ingevolge deze verordening binnen de stad Gorinchem en haar banne in zijn huis, pakhuys, kelder of andere bergplaats bier ontvangen, dan na betaling van de accijns. De brouwers moesten bij aflevering van het bier een kwitantie hebben als bewijs van betaling der accijns zo het verkoop in de stad of de banne betrof. Verkocht men naar elders dan moesten de beëdigde bierwerkers de konsentbiljetten tonen.

De verwerking van het bier, ook van het inkomende bier, moest geschieden met behulp van de stads bierwerkers. Deze bierwerkers moesten de kwitanties of konsentbiljetten bij het verwerken van het bier bij zich dragen als bewijsstuk. De brouwers, herbergiers, tappers en slijters mochten ook geen bier aan elkaar overdoen, zonder een konsentbiljet van de stadsontvanger. U ziet het, regelingen door de eeuwen heen en ook ontduiking, want waar wetten zijn komt de ontduiking altijd weer om de hoek kijken.

—o—

Van de bieraccijns is het werk van de bierdragers niet los te denken. Zij vervulden bij dit alles meer dan een transporterende functie. Zij waren ook

DE BIERDRAAGER.

uit „Iets voor allen” van Abraham a Santa Clara
(pseudoniem van Ulrich Megerle - 1644—1709)

de vertrouwden van de overheid. Men spreekt van de „Bier Borry”, de bierdragers, die de vaten met een slee vervoerden, welke door een paard werd getrokken. Zij droegen het bier met een burrie of berrie, ook een bierboom genoemd: een staaf, met even voor ieder uiteinde een ronding, waarin de schouder van de dragers paste. In het midden van de bierboom zat een soort klem met kettingen en aan de uiteinden van die kettingen klemmen die aan het vat werden geslagen. Op deze wijze droeg men het bier van de brouwer naar het vervoermiddel.

Bij Kemp vinden wij op pag. 431 een keur van de Bier Borry in 1498, waarin wordt gezegd, dat men van elk vat „ingebrouwen” bier zal geven 6 penningen en van een „buyten de muiren” gebrouwen vat 8 penningen. De bierdragers moesten de vaten in de schepen, op de wagens of op de stellingen van de brouwers bezorgen. Weigerden de „gesworen dragers” het bier te dragen, dan kregen zij een boete en mocht-

ten „de luyden ’t bier dan self dragen”, mits zij eerst voor voldoening van de accijns zorgden.

De gezworen dragers moesten aan de „Assijns-meesters” elke avond melden wat zij die dag gedragen hadden en... zij kregen een boete als zij iemand meer afnamen dan voorgeschreven was. De dragers moesten elk jaar beëdigd worden.

In Bruch's Rechtsbronnen vinden wij een ordonnantie van 25 maart 1551, eveneens over de bierdragers... en verder een waarin bepaald wordt, dat bier alleen in tonnen vervoerd mag worden.

In Van Zomerén (pag. 281) komt ook een ordonnantie voor over „het vieren van den H. Rustdag des Heeren”. Hieruit blijkt dat de bierdragers na het derde gelui (bedoeld wordt zegt Van Zomerén „het derde geluy van de voormiddagsche Predicatie omtrent negen uren”) geen vaten bier of wijn mogen bestellen, terwijl ook het „chijns-huys” precies met het derde gelui gesloten blijft.

Wilde men een stadsambt vervullen, dan moest men daarvoor een zeker bedrag betalen en Van Zomeren geeft op pag. 388-389 een resolutie uit 1677, waaruit blijkt „hoe veel ieder Persoon eenig Stads Ampt bekome, ten behoeve van de Stad zal moeten geven, welke resolutie veele niet qualijk en behaagden”. Men vond het blijkbaar niet erg aardig dat men als Bierdrager 6 guld.6 st., als Brantmeester van de halve vaten en tonnen 6 guld 6 st. en als Peylder 10 guld moest betalen.

Op de afbeelding (zie pag. 81) ziet u een keurige bierdrager, die helemaal niet beantwoordt aan wat Pater Abraham van St. Clara over de bierdragers zegt, want dat is niet mis: „een soort van volk, dat niet alleen het bier aan den boom (bedoeld dus de bierboom) maar ook in de buik draagt, die somtijds precies even rond als een bierton is. De bierdragers gaan nooit tot de slechtste vaten of de dunste bieren, 't geen hun smerige bierbaarden, die er somtijds uitzien of ze door de stroop gehaald waren, genoegzaam uitwijzen”.

Nou, daar kunnen ze het mee doen. Dat de bierdragers wel eens van het bier proeven, wie zal het ze kwalijk nemen. Dat ze daarbij niet de slechtste vaten en de dunste (zwakste) bieren nemen, wel, ook dat is te billijken maar dat ze zulke ronde buiken en vieze bierbaarden hebben, ja, daar is geen goed woord voor te vinden.

Gelukkig bedoelde Abraham van St. Clara niet onze Gorcumse bierdragers, over wiens gedrag wij voorlopig nog geen bijzonderheden, dus ook geen slechte hoedanigheden kennen.

9. Het Gorcumse brouwersgilde in de 17e eeuw

Over het gilde van de Gorcumse bierbrouwers is niet zo heel veel bekend, hetgeen wel verklaard zal moeten worden door de mededeling van Jacob van Paffenrode, Drossaerd der Stadt Gorinchem ende 'slants van Arckel, mitsgaders Burgemeesters ende Vroetschappen, die in 1639 het Gilde van de brouwers een gildebrieff verschaffen. Zou er dan voordien geen gilde hebben bestaan? Wel zeker, want in de aanhef van de brief wordt direct een verklaring gegeven: „Alsoo den Gildebrieffe der gemeene brouwers alhier is vermist ende niet wederom te voorschijn can gebracht worden ende sijlieden aen ons hebben versocht, dat

haer eenen anderen in plaetse van den voors.vermisten Brieffe van ons mochte gegeven worden.”

Zo, dus die brief diende ter vervanging van de vermiste. En dit gebeurde in 1639 (9 oktober), dus in een voor de Gorcumse brouwers belangrijke tijd. Mr. A. Telders, wetenschappelijk archief-ambtenaar ten stadhuijze, verschaftte mij de volledige inhoud van deze brief en was mij ook overigens behulpzaam bij mijn voorlopige onderzoekingen, waarvoor ik hem recht hartelijk dank zeg.

Allereerst wordt bepaald, dat de leiding van het gilde in handen zal zijn van 4 regerende dekenen, waarvan „alle jaer op Ste Mertensdach den elffden November” „de twee die lancxte gedient hebben sullen affgaen”. Op 11 november dus — de dag van Sinte Maarten, de schutspatroon van de stad — traden twee dekenen af. Er moesten dan „uytte gemeene gildebroeders twee bequame persoonen tot nieuwe Dekenen gecoren worden”. Die twee dekenen werden gekozen door een zestal, n.l. de 2 nog zittende, de 2 aftredende en de 2 dekenen die een jaar tevoren zijn afgetreden.

Mocht een ieder het beroep van brouwer uitoefenen? Neen, want de tweede bepaling luidt: „Ende sal niemant deser stede de Brouw-neringhe mogen doen ofte hij sal eerst behoorlijck alhier het Burgerschap ende Gildt verkregen” hebben. Men moest hiervoor aan de dekens ten behoeve van het gilde twaalf Carolusgulden betalen. Uiteraard had een gildebrieff ten doel de gildebroeders tegen allerlei nadelige invloeden te beschermen en zo gaan de artikelen 3 en 4 over wanbetalers onder de tappers of tapsters. De andere brouwers mogen dan niet leveren, wanneer zij althans goed en op officiële wijze op de hoogte waren gesteld. Leverden zij toch, dan was de leverende brouwer verplicht de schuld van de tapper of tapster aan de eerste brouwer te voldoen.

De gildebroeders waren verplicht „ter begrafenisse te gaen” van een overleden brouwer of brouwster. Deed men dit niet, dan kreeg men 25 stuivers boete, tenzij men ziek of uitstedig was. De gildeknecht — ook een brouwer — ging zijn medegildebroers voor die begrafenis uitnodigen.

Men mocht ook niets miszeggen of misdoen, leest u maar: „Soo yemant van de Brouwers ofte Brouwsters, de gestelde Dekens, ofte hare Boden dienaers ofte dienaressen in 't stuck van de Brouw-neringe ende op 't innen van de boeten yet misseyde, ofte misdeden, in woorden ofte werken, in wat ma-

nieren dattet sy", die verbeurde negen Carolusguldens.

De dekens riepen door middel van de gildeknecht de broeders ter vergadering op. Kwam men niet, dan kostte dat twaalf stuivers, tenzij men ziek was of uitstedig of toestemming had. Kwam men wel, maar te laat, dan kostte dat zes stuivers. Er was dus geen „Gorcums kwartiertje" bij!

U ziet het, men wist wel aan geld te komen, behalve de vaste bijdrage die iedere brouwer wekelijks moest betalen, n.l. twee stuivers.

Men mocht ook beslist niet „met onbeoorlicke middelen" personeel bij een andere brouwer weghalen en was verplicht de tijd van de arbeidsovereenkomst die „knechten ofte meyskens, in vaste hure synde" met een collega-brouwer hadden, te eerbiedigen.

De straf was niet mis: achttien Carolusguldens. Was er toestemming van de andere brouwer, wel, dan was er niets aan de hand. Ook de knecht of de meid mocht niet zonder consent van de brouwer naar een ander gaan, want dat kostte negen guldens.

De gildebrouwers waren verder verplicht het Placcaet van de Heeren Staten van Holland ende West-Vriesland „opt stuck van de Brouwers-tonnen ende halff-vaten" na te leven en zij mochten geen tonnen of halfvaten voor iets anders beschikbaar stellen (b.v. tot „spoelingh-, wey- ofte Botervaelen") dan voor het vaten van bier. Anders... twaalf guldens boete!

Van de gebruikte kolen of turf werd ook weer geld geheven en bij het overlijden van een gildebrouwer of -zuster moesten de achtergeblevenen ook al weer een bedrag aan het gilde betalen.

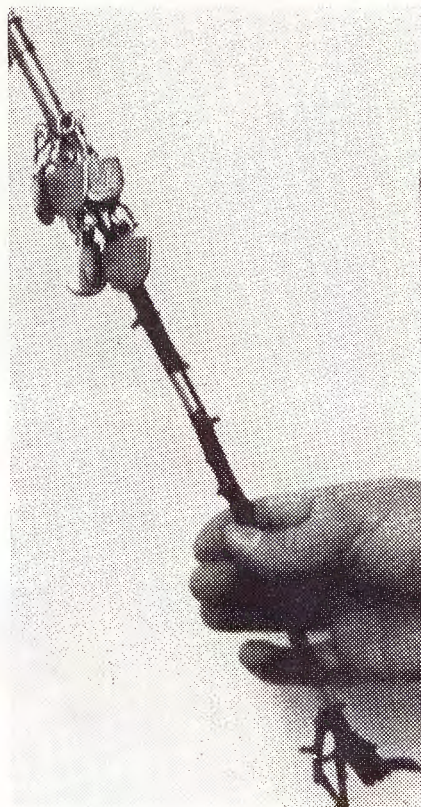
Het kostte tien guldens als een brouwer of brouwster „in des anderen hol hier ter stede" zijn bier vaatte.

U ziet het, aan voorschriften geen gebrek, alles was gereguleerd.

—o—

Ik ben er wat trots op u de staf te kunnen tonen van de bode van het brouwersgilde van zo omstreeks het midden van de 17e eeuw. Het is in ons museum een belangrijk bezit uit de gildentijd. De staf bestaat uit een doornen stokje met een zilveren uiteinde, waarop gegraveerd staat: „J. Bolckman knecht van het brouwersgildt". Deze Bolckman was zelf brouwer en zo wordt hij in 1653 vermeld als de eigenaar van de brouwerij „de drie (gecroonde) swaenen" op de Kortendijk (oostzijde) op de noordenhoek van de Kapelsteiger. Aan de staf hangen 9 schildjes waarop de namen van de gil-

debrouwers met een jaartal voorkomen, terwijl aan de andere zijde het wapen van de brouwer is afgebeeld. Twee foto's tonen u op pag 84 de 9 schildjes aan de voor- en de achterzijde en van elke brouwer is ook te zeggen in welke brouwerij hij zijn bedrijf uitoefende. Hierdoor zijn dus in ieder geval met de gildeknecht mee al tien brouwers aardig bekend.

De namen van de 9 broeders worden hieronder genoemd van links naar rechts, eerst de 1e, daarna de 2e en tenslotte de 3e rij. De wapenzijde correspondeert met de naamzijde van de schildjes, zodat u ook kunt zien welk wapen de betreffende brouwer voerde.

AERT VAN HERWAERDE 1667, brouwer van de (gecroonde) eene snoek in de Vogelsangsteeg op de Appeldijk, waarvan u al eerder de gevelsteen werd getoond, die nog in het betreffende pand aanwezig is.

G. VAN MUERS (lees van Meurs) 1661, brouwer van de drie zwaantgens op de Langendijk op de zuidenhoek van de Kerksteeg, waar nu een kapsalon (van..... Brouwer) en een boekwinkel (v. d. Nadort) zijn gevestigd.

K. BUYS 1661, brouwer van het vergulde hart op de Langendijk op de plaats waar nu de kapsalon van de fa. Wortman is.

GERYDT SAS 1665, brouwer van de gulden waerelt op de Langendijk, thans de winkel van de fa. Westerink.

FRANS V. GEELANT (lees Van Geenlandt) 1671, de brouwer van het (gekroonde) (groene) klaverblad in de Westwagenstraat op de plaats waar nu de bakkerij van de Coöperatie Vooruitgang is gevestigd.

J. LORJEN (lees Lorijn) 1661, brouwer van 't groen cruys in de Westwagenstraat bij het Melkpad.

JOHAN VAN CUIJL 1680, brouwer in de drie snoeken op het Eind van de Langendijk, op de plaats waar nu magazijn De Ster is.

H. VAN WEVELINGHOVE (lees Van Wevelinckhoven) 1661, die vóór Johan van Cuijl brouwer in de drie snoeken op het Eind was.

LIEBERTVS VAN WEVELKOVEN (lees Van Wevelinckhoven) 1667, brouwer van het (verguld) claverblatt op de Langendijk op de hoek van de Kraansteeg waar nu de Stadsapothek gevestigd is.

Van de 9 brouwers waren er dus 6 op de Langendijk en 't Eind gevestigd, 2 in de Westwagenstraat en 1 op de Appeldijk, terwijl de brouwersknecht de Kortendijk als domicilie had.

Het is natuurlijk niet zeker dat alle schildjes bewaard zijn gebleven, evenzo is het de vraag of het schildjes zijn van de gildebrouwers zonder meer of alleen van hen die deken zijn geworden. Een nader onderzoek kan mogelijk meer licht brengen.

Niettemin een interessant bezit, dat aan het museum werd geschonken door de N.V. van Renesse's Bierbrouwerij „De Kraan”, waardoor dit stuk uit het midden van de 17e eeuw bewaard is gebleven.

—o—

De brouwers van Holland verenigden zich ook interlokaal, waarover men uitgebreide bijzonderheden kan vinden in het boek van Dr. E. M. A. Timmer „De Generale Brouwers van Holland” — Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwning in Holland in de 17de, 18de en 19de eeuw (Uitgave Kleynenberg & Co. Haarlem 1918). Hierin wordt het bestaan van dit verbond van de Gemeene of Generale Brouwers van Holland behandeld en Dr. Timmer zegt o.a.: „Het vast en geregeld verbond tussen de brouwers van de verschillende steden van Holland zien wij ontstaan in de jaren omstreeks 1660”.

Men vergaderde op de 1e dinsdag van juni steeds in Den Haag en streed voor mildere toepassing van de imposen, tegen het toenemend verval van de brouwning en tegen allerlei concurrentie en hoge lasten. Gorinchem kon, althans aan het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw „onder de trouwe comparanten worden gerekend”.

De vergaderingen worden door Dr. Timmer uitvoerig beschreven en interessant is het wel om te vermelden, dat er in 1686 te 's-Gravenhage twee vergaderingen werden gehouden in het

logement „Groot Gorkum”, zie, daar droomde men in de 17e eeuw al van!

Het is met die Generale Brouwers wel een lijdensweg geweest. „Gorinchem, 't welk tot dan toe vrij getrouwd de bijeenkomsten had bijgewoond, bedankte in 1766 als lid; het werd den brouwers daar — zeker wel omdat ze gering in aantal waren — onmogelijk om de vergaderingen nog langer te bezoeken; bovendien hadden ze er, naar zij schreven, nooit eenige vrucht van gezien”, schrijft Dr. Timmer. Wel bleef Gorinchem zijn bijdrage betalen en in de vergadering van 10 juli 1792 werd nog een denkbeeld van deze stad ter tafel gebracht.

Ook streed Gorkum met Geertruidenberg en Heusden tegen de concurrentie van de zes Zuidhollandse dorpen in de Langstraat (Raamsdonk, Waspik, Cappel, Besoyen, Sprang en 's Gravenmoer). In het boek van Dr. Timmer vindt men hierover uitvoerige bijzonderheden, maar dit zou ons te ver voeren.

U ziet het, het Centraal Brouwerijkantoor van vandaag in Amsterdam, had in de 17e eeuw al een voorloper ter behartiging van de gezamenlijke brouwersbelangen.

—o—

Er kwamen onder de brouwers heel wat belangrijke personen voor, die een grote invloed op het stadsbestuur hadden; enerzijds door hun relaties, anderzijds doordat zij zelf schepen of burgemeesters waren. Dat kon toen nog — men kon bierbrouwen en gelijk het burgemeesterschap uitoefenen. Nu kan men als burgemeester hoogstens nog maar bier drinken. Heel duidelijk heeft Mr. J. van Gulik in zijn lezing voor „Oud Gorkum” op 24 maart 1959 onder de titel „Over het gildewezen, in het bijzonder te Gorinchem” de macht van de gilden aangetoond.

Van de belangrijke brouwers noemen wij o.a. de burgemeester Dirk Adriaanszoon van den Heuvel, die een belangrijke rol bij de aanhangers van „de nieuwe leer” vervulde en de geuzen veel diensten bewees. Hij woonde op de hoek Arkelstraat-Hoogstraat in het huis „Vossenburch” en overleed op 11 oktober 1580.

Wij kunnen over hem, en de toestanden in die tijd, lezen in dat bijzonder spannende en vooral voor Gorkumers zo interessante boek van H. te Merwe „Geuzenpioniers”, een roman uit Neerlands wonderjaar (1566). Hierin staat o.a. dat deze brouwer tenslotte uit Gorkum moesten vluchten. Hij zou toen in een grote lege bierton gekropen zijn, die werd dichtgemaakt, met hier en

daar wat reten om de vluchtende brouwer niet te laten stikken.

Twee brouwersknechten gingen met dit grote vat „bier” op een huifkar naar Arkel en zo kon de oud-burgemeester-bierbrouwer-geus ontsnappen. Of het waar is? Ik kan het u niet vertellen, maar het is een mooi verhaal en dat wilde ik u niet onthouden.

Een andere burgemeester, Jacob Jans (Ouwens), was in het midden van de 17e eeuw brouwer in „de witte leeuw met het swaert” op het Eind.

In het uittreksel van het dagboek van Matthijs Snoeck Huibertszoon van H. A. van Goch (1915) kan men lezen over dit regentengeslacht. Zo had b.v. Jan Snoeck de brouwerij de gecroonde (eene) snoek op de Appeldijk in de Vogelsangsteeg. Hij werd in 1608 in de vroedschap opgenomen en is meermalen tot schepen gekozen. Deze Jan stierf in 1625.

Ook de Van Neercassels waren brouwers. In „Gorcumse Oudheden V” van Drs. W. A. van der Donk wordt genoemd Wouter van Neercassel Matthijsz., een brouwer, die in 1596 voor het eerst schepen werd en ook tot burgemeester werd gekozen. Dan is er een Govert of Godefroy van Neercassel, die op 11 augustus 1621 van Claes Sas Ottenz. c.s. het huis en de brouwerij „De gulden waereld” op de Langendijk westzijde (t.w. Westerink) koopt. Deze Govert was meermalen schepen van de stad. Hij was gehuwd met Mechtildis, Magtelt, of Mechteltje van Wevelinckhoven, dochter van een eveneens belangrijk regentengeslacht, waarvan de leden in vele functies in de stedelijke regering voorkwamen. Ook de Van Wevelinckhovens oefenden het brouwersvak uit, zoals wij hiervoor zagen aan 2 schildjes van de gildestaf.

De zoon van Govert en Mechteltje was de bekende Joannes Baptista van Neercassel, de Apostolisch Vicaris (1623-1686), waarover u kunt lezen in het boekje „Oud-Gorcum Varia 1960”. De heer H. van Hoogdalem schreef daarin een belangrijk artikel over deze grote zoon van Gorinchem, aan wie een straatnaam in de Haarwijk herinnert.

In dit verband is het interessant te vermelden, dat er in 1786 te Amsterdam nog genoemd wordt een brouwer Van Neercassel, die de brouwerij „De Zwaan” exploiteerde (Dr. Timmer, pag. 269).

U ziet het, die brouwers deden meer dan bier brouwen, zij hadden ook grote betekenis voor hun stad in allerlei regeringsfuncties, terwijl zij ook als regent van diverse instellingen optraden.

10. Invloed van bier en brouwen op de naamgeving

Is het wonder dat het bier en de brouwerij die zo belangrijk waren, van invloed zijn geweest op de naamgeving in vroeger eeuwen? De namen werden toen immers niet kunstmatig gezocht en gegeven, maar zij ontstonden in het dagelijkse leven. In dit licht bezien verwondert het zelfs, dat men de Langendijk op den duur geen Brouwersdijk heeft genoemd, want die naam zou zeker op zijn plaats zijn geweest.

In het verleden was het gewoon dat degenen die eenzelfde beroep uitoefenden bij elkaar woonden. In de „Bijdragen en Mededelingen der Naamkunde-commissie van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen” kan men in „Middeleeuwse en moderne straatnaamgeving” door Dr. P. J. Meertens en Dr. W. Moll hierover vinden (pag. 23):

„De middeleeuwse handwerkers en handelaren woonden meermalen samen, al of niet op voorschrift van de overheid, en vooral in die gevallen lag het voor de hand, dat men de straten, waar ze woonden, noemde naar hun beroep of naar het product dat zij vervaardigden of waarmee zij handel dreven”.

Zo waren de brouwers in Haarlem gevestigd aan de Bakenessergracht en het Spaarne en in Delft vond men ze in hoofdzaak aan de Oude Delft, de Voorstraat en de Koormarkt.

Wij gaan daar nu niet verder op in, omdat dit onderwerp bij de straatnamen in het algemeen aan de orde komt, maar wijzen op wat J. J. Louët Feissen zegt in „Amsterdamse straatnamen en hun betekenis”: „Brouwersgracht en Brouwerssteeg zijn genoemd naar de bierbrouwerijen die hier in de 16e en 17e eeuw stonden”.

In dit verband kunnen ook genoemd worden de Brouwerstraat in Nijmegen, de Biersteghe in Den Briel en er zijn er meer.

—o—

De naam „Bierkade” komt ook veel voor, meestal als de plaats waar de bieren gelost werden die van elders kwamen. In Middelburg wordt in 1445 al een Bierkaai genoemd, in Den Haag had men een Bierkade en in Amsterdam de Delftse Bierkaai waar de beroemde Delftse bieren werden gelost. Ook Gorinchem had zijn Bierkade, want op 11 november 1639 bepaalde de Vroedschap, dat alle vreemde bieren gelost moesten worden aan de kade omtrent het Kromhout tegenover de Timmerwerf. Daarom werd dit ge-

deelte van de Kalkhaven de Bierkade genoemd.

Over die verplichte lossing van vreemde bieren aan de Bierkade was een zekere Claes Adrianse, een „biersteecker” slecht te spreken en hij verklaarde voor de schepenen, dat hij zijn best zou doen, dat het die van Gorcum zou opbreken.

Hem werd toen op 11 december 1639 door de vroedschap aangezegd, dat hij binnen 3 maal 24 uur zal hebben te vertrekken uit de stad als een weder-spannig burger.

Zie, die straf was niet mals. Acht dagen later beled hij schuld over wat hij ten nadele van de stad had gesproken en zo werd deze „brutale Klaes” weer als burger van Gorinchem aangenomen. Ook hij kon dus niet „tegen de bierkade vechten” zegt Emck, maar... daar mag men beslist niet de veronderstelling aan verbinden, dat „vechten tegen de Bierkaai” aan dit Gorcumse voorval ontleend zou zijn. Neen, die vindt zijn oorsprong in Amsterdam, waar men vroeger in de omgeving van de Oude Kerk ook een Bierkade had. In 1323 kreeg Amsterdam de zgn. Hamburgse biertol, d.w.z. dat alle Hamburgse bier eerst naar Amsterdam vervoerd moest worden, waar de verschuldigde belastingen werden voldaan. Hierdoor ontstond er aan een gedeelte van de Oudezijdsvoorburgwal grote bedrijvigheid. Nu waren de jongens uit deze omgeving nogal potig en wanneer men met hen vocht leed men meestal wel het onderspit. Het was hier met recht vechten tegen de Bierkaai en hier komt de uitdrukking dan ook vandaan. Niettemin vocht de Gorcumse „brutale Klaes” ook tegen de Bierkade.

—o—

In het voorgaande zagen wij dat Claes Adrianse een Gorcumse „biersteecker” was. Nu was een bierstekerij een bierkelder of bierhandel in het groot en een biersteker was een bierhandelaar. Zo iemand werd ook wel „bierbeschooier” genoemd: iemand die de tappers van buiten ingevoerde bieren voorzag („Uit Amsterdams Verleden”, Studiën van Dr. Joh. Breen”).

In Gorinchem nu had men een Bierstokerssteeg. De tegenwoordige Knipsteeg heette in 1435 Scoelsteghe en van 1544 tot 1643 de Aerdt Helvensteech of de Bierstekerssteeg. Nu is het zeer wel mogelijk, dat Aerdt Helven een biersteker was.

De namen van huizen en bedrijven waren dikwijls aanleiding om de straat of steeg waaraan dit huis lag, of die naast het betreffende pand liep, de-

zelfde naam te geven. Zo is dit ook het geval met de brouwerij „de hasewinthont,” want reeds in 1599 wordt gesproken van 't Steechskan neffens den wijnthont, later (1646-1699) van 't Steechskan naast de brouwerij „den Engel”.

De hasewinthont heeft het lang uitgehouden, want ook tegenwoordig heet de straat nog Hazewindhondstraat, waarmede de naam van de straat dan wel verklaard is.

Op de Bornsteeg had men een tap-perij die „de bierton” of „het biervat” heette en op de Kerksteeg de herberg „de gulden bierton” of „het gulden biervat”. U ziet het, het bier bepaalde de namen van straten en van herbergen.

Ook de geslachtsnamen vonden voor een deel hun ontstaan in het beroep en de namen Brouwer, Stoop (biersteker) en Van Kraan (herbergier) kunnen hieraan ontleend zijn.

Er waren ook bieren die hun naam aan die van de brouwerijen dankten, zoals het Haantjes bier, het Leeuwenbier, het Bokbier, het Lammetjesbier. Later werden dit ook aanduidingen voor bepaalde biersoorten.

11. Over bierdrinken en herbergen

*Bier is dranck voor alle man,
Bier drinckt dat maer drincken kan.*

Zo kunt u het lezen bij Dr. G. D. J. Schotel in „Het maatschappelijk leven onzer Vaders in de Zeventiende Eeuw” en de geschiedenis bewijst het: het bier werd door alle standen en in alle kringen gedronken, ook al dronken men dan bij de eenvoudigen „de scharrebieren, de kleyne, dunne- of gemeene bieren” en bij de meer aanzienlijken het „Dortsch, Delfsch, Lon's (Londens) Engels wit, Greuninger cluyn, Hamburger-mentsel, Ipswichs en Lubecks brouwsel, Zerbster-, keunings en andere zware bieren”.

Welk bier dan ook, een ieder dronk het en wij komen deze drank overal in de historie tegen. Wanneer wij het dan het eerst over het bierdrinken hebben kunnen wij vanzelfsprekend niet volledig zijn, want dat zou een boek alleen vragen. Wij geven slechts enkele voorbeelden.

En om maar bij de kerkeraadsleden te beginnen: bij de Hervormden te Gorinchem bedroegen in 1664 de kerkelijke onkosten terzake van het beroepen van predikanten voor het horen van de predikanten f 1072,55, voor het losmaken der predikanten f 214 en... aan bier voor de Heeren f 173,90, samen dus f 1460,45.

Ook in het Gorcumse Oude Vrouwenhuis dronk men bier, allicht.

In de verantwoording van deze instelling over de periode 1606-1607 vinden wij over de leverantie van bier aan deze instelling:

„Jan Peterse Brouwer in de Ruijt betaelt alle het bier 't welck in 't Vrouwenhuys 't sedert den 1 Mei 1607 totten lesten Aprill 1608 bij hem geleverd is, bedragende volgende sijne declaratie ende quijtancie de somme van 35 gul.10 st.”

Men betaalde dus voor de oude vrouwen voor de leverantie van 1 jaar bier (en natuurlijk dronken die dametjes dat, want het bier was de volksdrank bij uitnemendheid) aan Jan Peterse 35 gulden en 10 stuivers! Onthoudt u dit even?

Nu gaan wij eerst naar de bakker. In dezelfde verantwoording van het Oude Vrouwenhuis vinden wij:

„Betaelt aan Bastiaan Dirx's backer alle het broot 't welcke hij in 't Vrouwenhuys 't sedert den 15 April 1607 totten lesten April 1608 geleverd heeft sijnde volgende sijne declaratie ende quijtancie de somme van 46 gl. 1 st. 4 P.”

Uw conclusie kan eenvoudig zijn. Een mens kan bij brood alleen niet leven. Bier moe(s)t er bijkomen, zelfs voor die oude vrouwen in 1606 en 1607. Zij betaalden bijna evenveel aan bier als aan brood. Valt u er hen s.v.p. niet lastig om, zij dronken het bier zoals u een kopje thee of koffie drinkt. Zij waren beslist geen „drinksters”, al dronken zij dan wel bier. En op hen is zeker niet van toepassing wat Ang-nietje zegt in Brederode's „Moortje”:

„Kindt, mijd't u voor den dranck,
wat doe g'er me in 't lijf,
Staet lelijck voor een man, noch
lelijcker voor 't wijf”.

Het Vrouwenhuis kocht het bier zoals u zag bij de brouwer van „de Ruijt”. Deze Jan Peterse had zijn brouwerij op de Havendijk (zie hiervóór no. 471).

—o—

Men dronk bier in al de instellingen en in „Emck's Oude namen van huizen en straten” vinden wij b.v. met betrekking tot de brouwerij „het (witte) kruis” (no. 6) aan de Westwagenstraat het volgende:

„Bij resolutie van Burgemeesteren d.d. 4 Maart 1687 werd aan den brouwer van 't Cruys voor 3 jaar de leverantie van het bier voor de godshuizen (Weeshuis, Gasthuis, Manhuis en Vrouwenhuis) gegund tot sulage van zijn

schade wegens zijn afgebrande brouwerij”.

Wij zien hier, dat het stadsbestuur heel mild was bij schade die een burger had geleden. Toen er brand was geweest in de brouwerij 't Cruys wilde men de brouwer weer mee op het paard helpen, door hem de leverantie van bier aan de Godshuizen te gunnen gedurende drie jaar.

—o—

Dat er ook in het Armhuis aan de Westwagenstraat bier werd gedronken vinden wij in Van Zomeren (pag. 96), n.l. in Art. XX van het Reglement en Ordonnantie van het Armhuys:

„Twee Drie of meerder van de grootste jongens zal de Meester houden en gebruyken, om Bier in presentie van de Moeder te tappen, aan de Tafel te brengen, te schenken, Turf en Hout te halen, boodschappen te doen, vuur te brengen bij de oude Liederen, alle deuren en vensters te sluyten en ontsluyten; en voorts zo de Meester als Moeder in alles te adseren”.

Wat die grote jongens nu allemaal in het Armhuis moesten doen laten wij even rusten, het gaat er ons om u er op te wijzen, dat zij bier moesten tappen, aan tafel brengen en moesten schenken, natuurlijk „in presentie van de Moeder”. Stelt u zich voor, dat die grote jongens konden tappen zonder dat de moeder van het Armhuis er bij was, ook al werd er dan geen „zwaar” bier in dergelijke huizen geschonken.

Ook in artikel IX van het Armhuis komt het bier volgens Van Zomeren ter sprake, want (pag. 100) „Niemand der Geallimenterde Persoenen zal eenige Sterken drank of zwaar Bier in Huys mogen brengen, of buytens huys gaan drinken, maar zal een ieder zig met het Bier van het Huys moeten vergenoegen, op poene van daar over na bevind van zaken te worden gestraft, en zo iemand zig daar in quam te buyten te gaan, die zal eenige tijd over de maaltijd als anders, als een Dronkaard werden ten toon gestelt, en zal ook niemand in het Huys Tabak mogen roken, als op de plaatse daar toe gestelt”.

En dat is maar goed ook. Geen sterke drank of zwaar bier in zo'n huis. Er moeten grenzen zijn. En ook niet elders gaan drinken. Men kan toch in dit huis geen mensen ontvangen die boven hun „theewater” (waarom zegt men dit altijd en niet „bierwater”?) zijn! Men moet tevreden zijn met het lichte bier van het huis, daar houdt men zijn verstand bij. Overtreders moeten maar als

A. van Ostade: Bierdrinker met grote bierkan in de hand luistert naar de speelman

„Dronkaard” (met een hoofdletter nog wel liefst) tentoongesteld worden.

En... over het roken van tabak spreken wij helemaal niet, dat moet men maar doen „op de plaatse daar toe gestelt”, anders is het veel te gevaarlijk met dat vuur. Wie weet wat er kan gebeuren als de oude mannen en de oudste jongens overal in het huis maar roken en met brandende toeback morsen.

—o—

Het bier kwam bij heel wat gelegenheden van pas en zo zien wij dat b.v. ook in 1811 toen Napoleon Gorinchem bezocht met zijn echtgenote Marie Louise. De zalmvisseren en schuitenvoerders moesten hun schepen met vlaggen voorzien en zich op de rivier begeven met hun boten. Zo nodig dienden zij de overtocht van Z.M. (Marie Louise kwam pas later) te bespoedigen. Het moest er feestelijk uitzien als de Keizer Gorcum naderde, maar het ge-

beurde niet erg van harte. Niettemin werd de spontaniteit van de zalmvisseren en schuitenvoerders beloond met een paar tonnen bier.

Het bier kwam ook te pas bij het aannemen van werk zoals wij zien bij de aanbesteding van het Doelhuys in de Molenstraat in het jaar 1589, welk gebouw binnenkort in zijn oude stijl gerestaureerd zal worden. Wilhelm Wilhelmsz. nam voor 1625 gulden het timmerwerk aan en mr. Pauwelus Verstraelen kreeg het metselwerk voor 360 gulden en „synen huisvr. drie gulden tot eene nyewen Doeck”. Zie, die doek voor de vrouw van Verstraelen, die doet 't! Jacop de steenhouwer nam met „synen macker” Beernt Janss aan om het steenhouwerswerk van de oude Kanselpoort af te breken en schoon te maken en te brengen bij De Doelen. Hiervoor kregen zij 60 gulden en 10 stuiver en „twe gulden tot een halff vat bier”. Wilhelm Jasperts Wagenaar vervoerde de stenen van de oude Kanselpoort naar De Doelen voor de som

van 40 gulden en „twe gulden tot een halff vat bier”.

Zie, dat waren andere tijden, dus andere zeden. Als vandaag een aannemer voor de gemeente Gorinchem een bouwwerk maakt, dan krijgt hij er beslist geen geld bij voor een vat bier en ik meen, dat men zelfs geen „pannenbier” geeft.

—o—

De heemraden die in 1573 na een dijkbreuk in Ameide vertoefden hadden het beslist niet slecht, zegt M. W. Schakel in „De Waterwolf slaat toe”, waarin hij de strijd van onze streken tegen het water beschrijft. „Dorst is er bepaald niet geleden. Vanaf 3 februari „tot Paeschen daeraenvolgend” werden door het Collegie tijdens ’t bevorsten vant gadt’ uitgedronken 4 tonnen bier — een ton bier kostte 3 gulden en 10 stuivers — en 6½ ton muskatel”. Na Pasen dronk men „van verscheijde vergaderinge en visitatiën” nog uit 4 tonnen bier en 3 tonnen moezelants. Zie, dat controleren van die dijken maakt dorstig.

In 1659 was het niet anders, „men was kind aan huis in de herbergen” zegt Schakel. „Schier geen herberg langs de dijken, op de sluizen, in Gorinchem of Dordrecht, of het Dijkcollegie had er aangelegd. In Hardinxveld kwam men bij Maeken Jans. de waardin van de herberg „de Prins” aan de Bout, of bij Lysbeth Jans, de waardin van „de Drye Snoecken”, of bij de waard Cornelis Janszoon aan de Steenhoek. Ook in Gorinchem was men een geziene gast: bij Anneken Malegont de waardin en toen de Krinkelwinkel werd opgehoogd bij Jenneken Leenderts, de waardin van de stads-herberg buiten de stad”.

En zo kunnen wij doorgaan. Het was heus niet mis. Maar... „het gelag betaalde de Alblasserwaard. Rekeningen van 300,400,500 gulden en meer per vergadering (waar ook dikwijls de Ambachtsheren en afgevaardigden van de dorpen verschenen) brengen aan het licht, dat ook de streekbewoners, wier ster niet zo hoog was gestegen aan het waterstaatkundig firmament, in de „strijd” met ander vocht dan water hun mannetje stonden”, zo zegt burgemeester Schakel het in zijn hiervoor genoemde boekje.

—o—

Wanneer wij denken aan de tijd van onze voorouders, dan verdegelijken wij die meestal te erg en wij stellen de mensen van zo’n 4 of 5 eeuwen geleden voor als erg serieus, maar, vergis u niet. Er is weinig veranderd, al zijn de vormen dan in onze ogen nu wat mo-

derner. „Zij, die de vorige eeuwen zoo boven de 20ste verheffen, hebben slechts de oude kluchten en liedeboekken te doorbladeren, die bijna geheel aan Bacchus en Venus gewijd zijn” zegt Schotel in zijn eerder genoemd boekwerk.

Kijkt u daar van op? Nu, dan heeft u beslist de strafpredikatie van Ds. Jacobus van Oudenhoven na de doorbraak (bedoeld een dijkdoorbraak) van 1659 niet gelezen. Hij zegt eerst: „wij lagen tussen sulcke hooge ende sware Dijken besloten, dat wij geen swarigheid bij na weer vreesden, maer vinden ons nu in ons vertrouwen bedrogen: den dijk is ons besweecken”. Door de voorspoed is men „dertel ende weelderich” geworden en „de verdorvenheit (heeft) hier allengskens ingegeten als den kanker en heeft sich in alle ongebondentheit uytgespreyt”. En..... nu komt het „men legde voorraad aan van een groote quantiteydt van sware biere ende dat voor veele jaren.” Men dronk er zo op los „dat het bier ende wijn haer verhitte ende sij niet meer laden konnen”.

Ds. Van Oudenhoven geselt door en zegt dat de zondag ontheiligd werd. Men ging naar de kroeg „daer gongh ’t Veeltje (de viool), daar spronck men ende danste men als wilde ende woeste menschen, daer hoorde men Gesangen uyt Sodom ende niet uyt Zion, vleeschelijk niet geestelijk, ter eeren van Bacchus ende Venus, tot vermaeck van het vleesch, de Werelt ende den Duyvel”.

Zie, zo leefde het Alblasserwaardse volk van Ds. Van Oudenhoven. Maar... „Als de kerfstock vol is, dan reekent men hem af” en zo werd de Waard getroffen in zijn hoogmoed en zijn ontheiliging, na een tijd dat bier en drank er hun kwade rol speelden, want kwaad kan de invloed van dit edele vocht zijn indien het niet met mate wordt genoten.

—o—

Wij zouden u over het bierdrinken nog veel kunnen vertellen, maar wij willen nu in de herberg terecht komen, dus moeten wij hier een streep zetten. Maar eerst toch nog even een paar interessante facetjes.

Het bier als strijdmiddel — dat was in 1427 bij het beleg van Amersfoort door Philips van Bourgondië. De meer dan 300 bierbrouwers van die stad gaten vanaf de Amersfoortse wallen de kokende inhoud van hun brouwketels over de hoofden van de aanvallers heen die beslist niet „het bier is weer best” geroepen zullen hebben.

Het bier als lokmiddel — in de 18e

eeuw verschenen er in de kranten advertenties over de oprichting van de Universiteit van Utrecht. Andere universiteiten adverteerden nu, dat iedere student die zich bij hen zou laten inschrijven vrijgesteld zou worden van de belasting op bier en wijn. Goedkoop bier dus in de strijd tussen de Universiteitssteden.

Het bier als troost — op een rekening van begrafeniskosten van 1746 in het Rijksarchief van Drenthe komen allerlei kosten voor als vlees, spek, boter, erwten, kapucijners, tabak, mosterd, thee, suiker, rogge, brandewijn en... bier. Als wij u nu vertellen dat de totale begrafeniskosten f 93,19 bedroegen en er voor 4½ ton bier f 27,— nodig was en de doorkist maar 6 gulden kostte, dan ziet u wel dat er meer geld nodig was om te drinken en te eten, dan om de dode in het graf te leggen. Van 't totale bedrag ad f 93— werd 26 gulden aan de dode en zijn begrafenis besteed, 6 gulden waren voor de armen en 61 gulden voor eten en drinken. Hoe een goedkope begrafenis dus toch nog duur kan worden.

Van Lennep en Ter Gouw spreken nog over een begrafenis die de waard Gerrit Dirksz. in „den Uijl” te Sloten ten deel viel, waarop niet minder dan 20 okshoofden wijn, 70-half-vaten bier, 1100 pond vlees, behalve de rest „geconzumeert” werd. Om er van te duizelen, maar een begrafenis een kastelein waardig!

Maar nu naar de herberg. Ik wil u een kan bier aanbieden van twee vanen. Daar zitten vier pinten in. Te veel voor u? Wel dan nemen wij een kan van een vaan en kunt u twee pinten drinken. U mag kiezen of u wilt drinken uit een tinnen kroes, uit een flapkan of een tinnen beker, uit een houten kit of een stenen „uperken” of misschien uit de kan zelf, want dat misstaat beslist niet in zo'n oude berberg. Maar nu de kroes omhoog: op uw gezondheid!

—o—

*„Drink ik, zoo bederf ik;
Drink ik niet, zoo sterf ik;
Beter gedronken en bedorven
Dan niet gedronken en
gestorven”.*

Zo, daar zijn wij dan in de herberg, maar,... onderschat u de betekenis van de herberg toch vooral niet. De kerk en de herberg waren de voornaamste centra in de middeleeuwen. De herberg had zijn eigen en beslist niet onbelangrijke functie. Er is wel eens gezegd: „Waar God een kerk bouwt, bouwt de duivel een kapel”. Waaronder wij dan

een herberg moeten verstaan. In plaats van „de duivel” lezen wij liever „de wereld” en zo zien wij in de wereld de tegenstelling tot de kerk en wat des geloofs is.

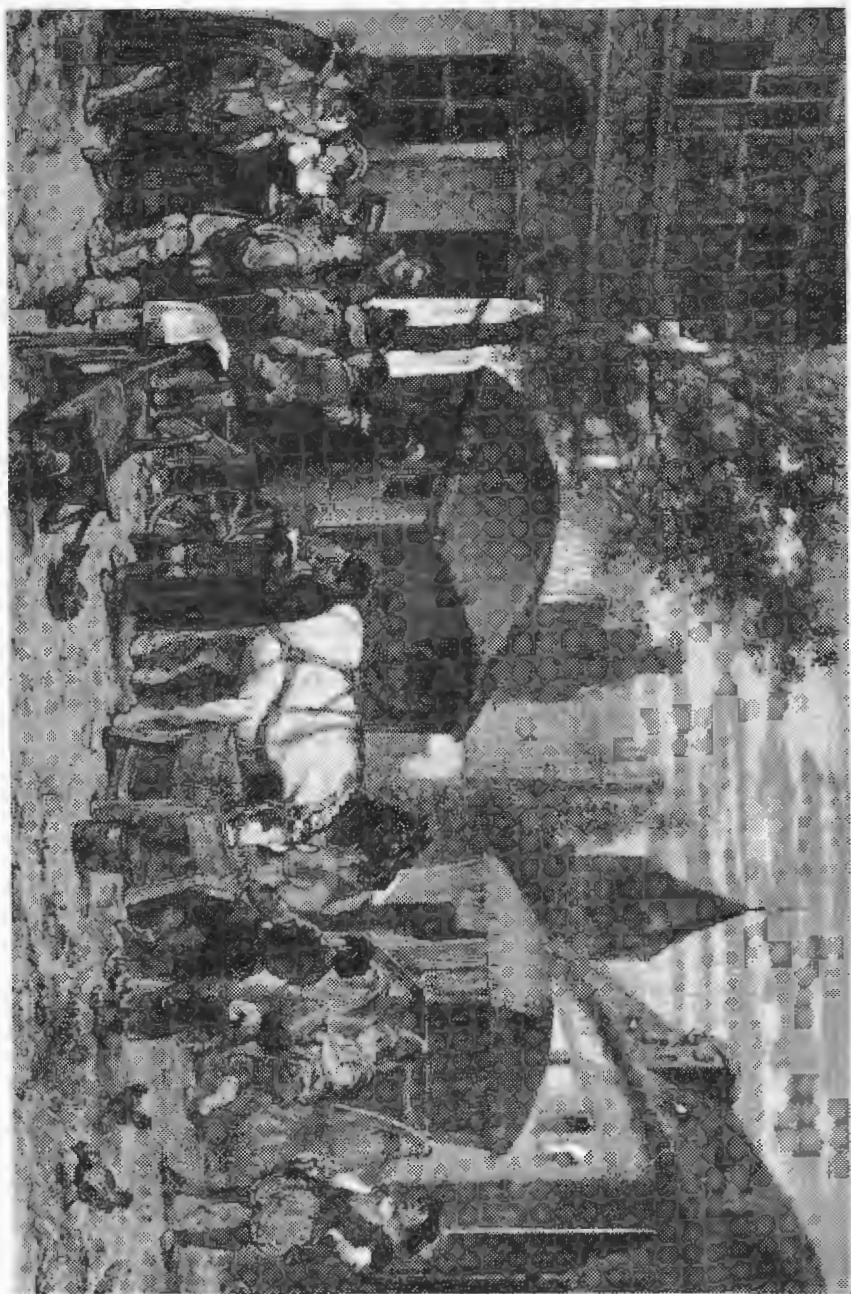
Bij de herberg dienen wij in de eerste plaats aan het „herbergen” te denken. De steden dienden allerlei hoogwaardigheidsbekleders onderdak te geven, zoals ook de kloosters dit hadden te doen. Dit vloeide voort uit het gastrecht van de gast, waartegenover de ontvangende partij zijn gastvrijheid stelde. Vreemdelingen en pelgrims moesten ontvangen worden en zo werden er b.v. op de pelgrimsroute's bij de kloosters en bij de kapittelkerken hospitia of hospitalia gesticht, waar men de gasten ontving, die niet in het klooster werden ondergebracht. Hier werden ook zieken en arme passanten gehuisvest (b.v. in het Gorcumse Gasthuis in de Gasthuisstraat) en zo zien wij direct het verschil tussen de godshuizen en de gasthuizen enerzijds, met een charitatieve inslag, en de herbergen aan de andere kant. Op den duur komt er een scheiding tussen deze, waarbij de gasthuizen zich in hoofdzaak met het liefdewerk bezighouden en de herbergen tegen betaling vreemdelingen gingen huisvesten.

—o—

Noemt u de herberg zo u wilt — als u aan herbergen denkt mag het ook „logement” zijn, waarbij u de oude betekenis van het woord goed voor ogen moet houden en niet dient te denken aan het logement voor de landlopers, e.d. van de latere tijd, wat dan in de betere sector „hotel” werd. Wilt u de herberg meer zien als plaats van de gezellige ontmoeting, wel noem hem dan taveerne, kroeg of café. Andere tijden, andere benamingen.

Schotel zegt in „Het Maatschappelijk leven onzer voorouders in de 17e eeuw”: „De herberg was oudtijds in stad en land de plaats voor de gezellige samenkomst van burgers uit alle standen, waar men de belangrijkste aangelegenheden van de dag besprak, en zeker kon zijn goede bekenden te ontmoeten.”

Inderdaad, in de herberg leert men de mensen kennen, hun zeden en gewoonten. Men ontmoet er het leven! De poorters komen er zowel als de vreemdelingen en men hoort er altijd wel wat nieuws. Als de pelgrims komen vertellen zij u hun verhalen — waar en niet waar. In de herberg ontmoet u de geestelijken — totdat dit wereldse contact verboden wordt. Hoge gasten logeren er, zowel als kooplieden. En vergeet niet de marskramers,

Reizigers bij de herberg. Een van hen laaft zich aan een flinke kroes bier

de kunstenaars en de speellieden die het middeleeuwse leven voor ons zo'n aparte beleving geven. Speel in de herberg het spel bij een pint bier, het kan er gezellig zijn, mits u de maat weet.

In de herberg treft men elkaar bij ridderfeesten en tournooien als hoge Heren met hun gevolg naar Gorinchem komen. Mogelijk vinden zij zelf onderdak bij „de beste” burgers, maar hun lansknechten vertoeven in de herbergen, waar het in deze dagen recht gezellig kan zijn.

De marktschippers leggen hier aan en brengen de landsluiden in de herberg. Vooral als het jaarmarkt in Gorinchem is, is het een drukte van jewelste. Zo'n markt duurt vele dagen en er voor en ook er na kan men in de herbergen de sfeer van de jaarmarkt en de kermis proeven.

Bij kerkfeesten en bij executies (voor velen een „sport” om te zien!) is er leven in de herberg, bij de opvoering van de rederijkers en bij verpachtingen kan het er recht gezellig zijn. Men komt er bij geboorte om „het kind te verdrinken” en bij overlijden om van de „lijkieren” te genieten.

Op „stadskosten” worden in de herbergen aan de hoge gasten de „stadskannen wijns” geschonken en het mindere gevolg wordt door de waard bier geschonken. Zo vertoefden in 1576 in de herberg „de roos” aan de Hoogstraat vlak bij de hoek Arkelstraat de Graaf van Culemborch en zijn edelluiden; de Graaf van Holach en in 1583 de Graaf van Hohenlohe; de advocaat-fiscaal; de Heer van Oorschot en de burgemeester van Delft. Hun werden „de stadscannen wijns geschonken”.

Ook in de herberg „den Engel” werden van stadswege verteringen gemaakt, in 1571 voor de musyckers op St. Ceciliëndach, omdat zij 't geheel jaar de musyck in de kerken helpen onderhouden.

—o—

Hoge gasten werden vooral in De Doelen in de Molenstraat ontvangen, het gebouw van de schutters van St. Joris en St. Christoffel. Aanvankelijk logeerden hoge bezoekers natuurlijk ook in het kasteel aan de Merwede, b.v. van 14 tot 26 november 1578 toen de Staten van Holland daar vergaderden. Graaf Jan van Nassau vertoefde toen ook in de Blauwe Toren en hem werden de stadskannen wijns aangeboden. In 1583 logeerde de ambassadeur van de Koning van Portugal in de herberg „de Engel” in de Kelenstraat. Hij was hier toen ten behoeve van de Gorcumse munt, die werkte voor Don Antonio

van Portugal. Maar... dat is een boek op zichzelf.

En nu nog even De Doelen, het huis van de schutters. Hier logeerde in 1589 Graaf Willem van Nassau en ook hem werden de stadskannen wijns geschonken. In hetzelfde jaar hield Graaf Maurits hof in De Nieuwe Doelen (ook toen hadden wij een „nieuwe” Doelen) en voor hem waren daar vertrekken ingericht. Zijn hellebaardiers werden door de stad onderhouden en zullen wel in de herbergen ondergebracht zijn.

De Doelen was een belangrijke „herberg” voor hoge gasten: Op 21 juni 1695 bezocht de Keurvorst van de Paltz de stad Gorinchem met een stoet van niet minder dan 150 personen en ook hij logeerde in De Doelen. Een gedeelte van zijn gevolg werd in andere logementen van de stad ondergebracht en het was op die dag wel een bijzondere drukte in onze oude stad.

Wij kunnen niet alle bezoeken aan Gorcum en De Doelen releveren, maar wij noemen nog de volgende: Op 6 juni 1778 vertoefde Zijne Hoogheid de Prins Erfstadhouder in onze stad, de Burgerwacht bewees hem de honneurs en men bood Z.H. een maaltijd in De Doelen aan. Koning Lodewijk Napoleon en Koningin Hortense overnachtten met hun gevolg op 13 mei 1807 in De Doelen, op 13 september 1815 kwamen H.K.H. de Prinsessen van Oranje en Brunswijk (de moeder en de zuster van Koning Willem I) op hun doorreis naar Antwerpen in onze stad en zij vertoefden een uur in De Doelen en tenslotte noemen wij u op de laatste dag van hetzelfde jaar de Koning zelf en Prins Frederik die in De Doelen logeerden. Zij bezochten de oudejaarsdienst in de Ned. Herv. Kerk en vertrokken op 1 januari 1816.

Is hiermee het hoofdstuk van de hoge bezoekers afgesloten? Beslist niet, het was verre van volledig, maar wij wilden u in dit verband slechts wijzen op de taak van de herbergen bij de ontvangst, waarbij De Doelen zijn partij meeblies als belangrijke herberg.

—o—

Ook de rederijkers — de toneelspe-
lers van toen — hielden in de herbergen hun gelag en de vroedschaps- en schepenmaaltijden werden regelmatig in deze etablissementen gehouden. Wij noemden reeds de herberg „de roos” aan de Hoogstraat, een voornamelijk herberg, waar Brederode in 1566 dikwijls bijeenkomsten hield met de verbonden edelen, het eerste Nederlandse verzet tegen de Spaanse overheersing. Hier hielden ook de schepenen hun maaltijden op „het vernieuwen van de wet”, zoals b.v. in 1571 het geval was.

U zag het, in de herberg speelde zich een groot en belangrijk deel van het leven van onze voorouders af en het behoeft niet te verwonderen, dat dit alles de schilders uit die dagen inspireerde tot prachtige schilderijen, stukjes volksleven bij uitstek.

De herberg in de schilderkunst zou een onderwerp op zichzelf zijn. De schilder van het volksleven bij uitstek is vanzelfsprekend Jan Steen, van wie wij noemen zijn beroemde dorpsherberg, het prachtige schilderij „de vrolijke drinkers”, die genoeglijke „losbol” die verleid wordt en dat deftige drinkende paar.

Nu was het herbergleven deze schilder niet vreemd en Jan Steen zowel als de schilder Jan Wijnants werden in hun latere leven herbergier (Gerard Brom „Schilderkunst en literatuur in de 16e en 17e eeuw”). Jan Steen dreef voordien van 1654 tot 1656 een brouwerij in Delft. (Catalogus van tentoonstelling van schilderijen in het Rijksmuseum te Amsterdam, uitgave 1956).

Direct na Jan Haviksz. Steen mag genoemd worden in dezelfde 17e eeuw Adriaan van Ostade met dat karakteristieke schilderij van de rustende (en drinkende) reizigers voor de herberg, de violspeler voor de taveerne met die welgedane man met zijn bierkan, en de boeren die door de invloed van het bier vóór de herberg een dansje doen. Het volle leven van de 17e eeuw.

Er zou een tentoonstelling van oude schilderijen gehouden kunnen worden met de herberg en het drinken als onderwerp en daarbij zou ook Frans van Mieris de Oude met zijn boerenherberg en de verleidelijke herbergscene niet ontbreken. En bekijkt u eens de herberg van Andries Both, zijn vroeg-17e eeuwse mannen zijn er werkelijk „in” en genieten van het leven. Veel klassieker is Rubens in zijn Bacchanaal, natuurlijk met blote figuren, waarin u een keur van glazen, bokaal en schalen getoond wordt. En tenslotte de schuttersmaaltijden, waar het glas royaal werd geledigd op de broederschap, zoals op dat mooie en imponerende doek van Bartholomeus van der Helst die de maaltijd van de schutters van St. Joris tot leven laat komen. Het volle leven van de 17e eeuw. Onze schilders tonen u de herberg, het bier en de wijn in al hun facetten. Geniet er van en houd de maat, want drinken met mate is goed drinken!

—o—

In Mr. J. van Lennep en J. ter Gouw „De uithangtekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd”

vinden wij op de pag. 110-117 veel over de namen van vroegere herbergen en die kaleidoscoop van namen laat het herbergleven in al zijn verscheidenheid herleven. Wanneer wij tot wat meer detailstudie komen zien wij dat de namen die wij in Gorinchem tegenkomen ook elders te vinden zijn, ook in het buitenland. Van Lennep en ter Gouw geven een opsomming van namen in Londen en in Delft en wanneer wij die vergelijken met onze Nederlandse namen in het algemeen en met de Gorcumse herbergen in het bijzonder, komen wij tot heel wat contacten.

Zonder nu naar volledigheid te streven noemen wij wat Gorcumse namen van herbergen, met hier en daar een opmerking:

In de Westwagenstraat vinden wij allereerst een logement en herberg aan de Kanselpoort, n.l. „de vergulde hooiwagen”, die van 1637 tot 1807 wordt genoemd. Het was heel normaal dat wij aan de stadspoorten een uitspanning vonden en in Gorinchem was er vroeger bij iedere poort een herberg en dikwijls waren er meer dan één, b.v. aan de Arkelpoort. Verder treffen wij in de Westwagenstraat „de Keulsche Dom” (1596-1793) en „den blauwen hemel” (1577-1625) aan.

Aan de steeg van het Melkpad naar de Oude Lombardstraat vinden wij in de 18e en 19e eeuw een stalling „van ouds de ploeg” geheten, waaraan de Ploegsteeg zijn naam ontleent. Deze uitspanning werd nog tot voor kort gebruikt voor het „uitspannen” van wagens die de Gorcumse markt bezochten maar vandaag is er niet veel meer uit te spannen.

In de Gasthuisstraat hadden wij op de hoek van de Haarstraat vóór 1600 de herberg „het Paradijs”, verder „de drie coninghen” op de plaats van de tegenwoordige Kerkstraat naar de Geref. Kerk en aan de overzijde in deze straat „de zwaan” of „de witte zwaan” een naam welke van 1500 tot 1700 voorkomt.

In de Arkelstraat vonden wij de volgende herbergen: „de vos met de craen” in de 17e eeuw, „den Boerendans” aan de Broerensteeg waar het wel een vrolijke boel geweest zal zijn, ook al in de 17e eeuw, „de reysende man” waar het volk van de weg in hoofdzak aanlegde, de herberg „de louw”, en „de (vergulde) ploegh”, terwijl men hier ook in „de dorsten ruyter” kon vertoeven.

Op de Hoogstraat vonden wij allereerst vlak bij de Arkelstraat de herberg „de roos”, een voorname taveerne in de 16e en 17e eeuw, waarover wij hiervoor reeds spraken.

Een gevelsteen van een 17e eeuwse herberg op de Langendijk (oostzijde) bij de Weesteiger. De wel wat beschadigde steen bevindt zich in het Gorcumse museum

Direct hiernaast een herberg met een avontuurlijke naam, „t rat van avonturen” (1552-1725) en aan de overkant aan de hoek van de Helmsteeg „den gulden Helm”, waaraan de tegenwoordige Helmsteeg zijn naam wel ontleend zal hebben. In 1556 woonde hier Gerrit Jansz. spies-ysermaker. Daarnaast „het Gorcums coffyhuys” of „de stads-herberg” en iets meer naar het westen „den naam Jhesus” van 1541 tot 1649.

Op de Kortendijk de herberg „de truyffel” (1564-1604), „de (gulden) fonteyn” (1544-1701) en „de (blauwe) pauw (1544-1608), waar Hans Jansz. van Maeseyck waard was. Deze Van Maeseyck werd op 31 augustus 1568 samen met Barend Rutgersz. alias Naeynre door de Gorcumse schepenen veroordeeld tot de dood door het zwaard, terwijl op last van Alva's Bloedraad te Brussel hun goederen verbeurd werden verklaard, omdat zij in 1566 de hagepreken bevorderd en bijgewoond hebben. Zij werden op de Grote Markt ter dood gebracht.

In de Dalemstraat vinden wij bij de Dalempoort (dus weer bij een stadspoort!) „de gecroonde vrachtwagen”, later „Batavia”, nog later „het wapen van Gelderland” en thans nog een café dat „Gelderland” heet. Volgens een resolutie van Burgemeesteren van 5 augustus 1547 blijkt dat in Batavia „in

quartier (zijn) geweest 40 man van het regiment van Patot; 20 man van het detachement van Bronkhorst, benevens 20 keizerlijke en Hannoversche paarden”.

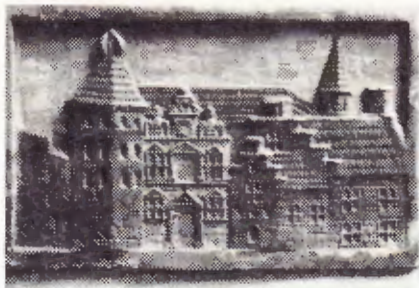
In de Burgstraat vinden wij op de hoek van de Vismarkt reeds in de 17e eeuw de herberg „De drie schelvischen”, welke ook nu nog onder deze naam voorkomt. In deze herberg deden de leden van het Metselaarsgild in de 17e eeuw hun verteringen, hetgeen blijkt uit de resolutie van Burgemeesteren van 4 februari 1698, waarin wordt gezegd dat „de dekens van het metselaarsgilde geen verteringen mogen doen uit de penningen tot het gild behorende, dan in het huis van de drie Schelvischen”. Overigens vinden wij in de Burgstraat de herberg „de (gecroonde) Venlooze koek” (1641-1671), later een bakkerij.

Op de Appeldijk komen wij een tweede „dorstigen ruyter” (1692-1719) tegen, waarbij het niet onmogelijk is dat de eerste uit de Arkelstraat hierheen is verhuisd, maar zekerheid hierover bestaat niet. Verder noemen wij hier „de herberg van t beerken” of „de ver(gulden) beer” (1554-1767) en „de ram” of „t rammeken” (1518-1608) op de hoek van de Pollepelsteeg aan de Appeldijk.

Moge de Langendijk vroeger beter

Brouwersdijk geheten hebben, de straat waar de vele herbergen waren was het beslist niet. Wij vinden er „de (gulden) salm (1569-1675), mogelijk „de zwartte ruyter” (1591-1718), hoewel deze niet als herberg staat aangegeven maar de naam rechtvaardigt de veronderstelling, en de herberg „de craen” tegenover de kraan waarmee de zware goederen uit de schepen werden gelost aan de Kraansteiger.

Op dat korte stuk van het Eind vinden wij vijf herbergen vlak naast of bij elkaar, wat moet worden toegeschre-

Het kasteel van Breda was in de 17e eeuw een herberg op de Appeldijk (westzijde) en later op de hoek Walstraat-Bagijnenwal. Een goed bewaarde steen, die in het museum te zien is.

ven aan handel en scheepvaart bij dit stuk van de haven.

Allereerst „de vijch” of „de vijchboom”, later genoemd „het kasteel van Antwerpen” (1551-1708). Aan de steiger vóór deze herberg legden volgens besluit van de vroedschap van 9 april 1673 de marktschepen uit Middelburg aan. Vlak er naast vinden wij „t (gulden) vlies” (1550-1613), dan „de nieuwe croon” of „de croon” (1550-1698), hiernaast weer „den (cleynen) moriaan” of „het moriaanshooft” (1557-1681) en tenslotte „de roode Leeuw” of „de roode Leeuw daer den cartouw uythangt” (1556-1638). U ziet het, herbergen op Het Eind genoeg en met namen, die u ook elders in den lande aantreft.

Wanneer wij nu eens even op de stegen in deze buurt kijken vinden wij op de Tolsteeg „de oranjeboom” (1636-1756) in 1729 ook „het fortuyn” genoemd. Blijkbaar was het een eenvoudige herberg, want er is een resolutie van burgemeesteren van 13 mei 1699, waarin Ruth van de Waert in den Oranjeboom wordt aangezegd, geen

bedelaars langer te logeren dan één nacht.

Op de Bornsteeg vinden wij een taperij, die in 1684 „de bierton” en in 1725 „het biervat” wordt genoemd en verder een taperij „de peereboom” (1602-1751). En let nu op: op de Kerksteeg „de gulden bierton” (1622) of „het gulden biervat” (1685-1723). Of hier enige verwantschap bestaat met dezelfde namen die wij aan de Bornsteeg vinden werd niet duidelijk.

Een herberg met een merkwaardige naam vinden wij in de Helm- of Heilige Levensteeg aan de oostzijde, het laatste huis bij de Kraansteeg: „In den muggendans” (1606-1608), het zal wel een gezellig klein kroegje zijn geweest.

In de Kelenstraat vonden wij „den Engel” (1541-1662), op de Grote Markt „het groot coffyhuys” (1718-1753), op de Groenmarkt „Coelen” (1562-1676), in de Tinnegietersteeg „de wijncan” (1683), in de Knipsteeg „de knip” (1736-1809), waar een kolfbaan aan verbonden was en in de Hazewindhondstraat „de twee morianen” (1650), twee huizen onder één dak, misschien wel met in elk een gevelbeeld van een moriaan.

In de Molenstraat kon u rusten in „de groene ruyter” (1598-1599) en verder vindt u hier op de hoek van de Krabsteeg „de gulden crab” (1598) of „de crabbe” (crab) (1604-1666), waaraan de Krabsteeg zijn naam ontleent. Er was met de waard van „de crab” wat aan de hand, want bij resolutie van de Vroedschap van 8 juli 1644 werd besloten dat „de man in de crab bij provisie noch in de stad sal mogen blijven mits dat hij geen bedelaars sal logeren of eenig carot houden”.

Landlopers vonden onderdak bij „Vaer Tijes” in „het molenijzer” (1642-1790) aan de Kruisstraat, wat blijkt uit de rekening van het Cosmas en Damianusgild (van de heelmeeesters) van 15 december 1675.

Wij noemden u zo'n vijftig herbergen e.d. maar er waren er beslist meer. Uit het voorgaande heeft u echter voldoende kunnen zien welke belangrijke plaats de herberg in het leven innam. (Zie voor uitvoerige gegevens over de herberg: Prof. Mr. B. H. D. Hermersdorf „De herberg in de Nederlanden”.

—o—

Natuurlijk is er een innig verband tussen de herberg enerzijds en handel, scheepvaart en wegvervoer anderzijds. Men had zo zijn eigen adres bij het veerhuis, of bij de uitspanning waar men wagen en paard stalde, bij de kroeg aan de haven waar de schippers

in de dubbele betekenis van het woord aanlegden of in die herbergen waar vooral het reizend volk kwam.

Paard en wagen, ruiters en postkoets bepaalden voor een belangrijk deel de naamgeving en zo zien wij in Gorinchem — al of niet als herberg — de hooiwagen, de vergulde hooiwagen, de vrachtwagen, de gecroonde vrachtwagen, de vergulde wagen, het witte wagenrad, de gulden velge, de vergulde huyff, de roskam, de gulden roskam, het vergulde spoor, het hoefijzer, 't postpaert, de posthoorn, de vergulde posthoorn, de vergulde ruyter, de swartte ruyter, de groene ruyter, de dorsten ruyter, het bonte paerd, 't wit peert en vandaag in Gorinchem nog „de speelwaghen” op de hoek van de Knipsteeg. U ziet hier al weer een duidelijke wisselwerking.

—o—

Het ligt voor de hand dat de herbergen vroeger jaren ook onder velerlei reglementering vielen. Wanneer wij ons vandaag wel eens zwaar belast achten door allerlei voorschriften kunnen wij ons troosten met de gedachte, dat dit een „erfelijke belasting” is.

Zo mocht maar niet een ieder „gelagen” houden en de bier- en wijnhuizen waren verplicht een bepaald herkenningsteken te voeren. Zo waren er zgn. vrije tappers, tegenover hen die sluik- of smokkeltappen bedreven. Onder de preek op zondagmorgen mocht niet getapt worden, uitgezonderd „den Reysbaren man”, dit was dus een service aan het doorgaande verkeer.

In Dr. H. Bruch „Middeleeuwse Rechtsbronnen van Gorinchem” kunnen wij verschillende bepalingen vinden, zoals die waarbij alle „herberchs-luyden” verplicht waren „haer gasten in ghescreyte te brengen sullen ten huysse van den scout”, terwijl men er voor moest zorgen dat „haer gasten, wie soe dat zijn, after ix uren nyet opter straten comen”. In een andere keur vindt men dat „een yegelic weert off wertdynne die herberge hout, die sal geen gast ontfanen, sij en sullen des avonts tot seven uren off dairvoir alle hoir gast in scrift setten ende brengen dat scrift tot scouten huuse, hoeveel gast dat sij hebben ende hoe sij heyten ende vanwaer dat die sijn” (96a en 96b). Het tegenwoordige hotelregister vindt men hier in terug en 4 eeuwen geleden waren er dus dezelfde bepalingen, alleen mag men vandaag de gasten zo laat op straat laten gaan als men wil.

Er was ook een sluitingstijd voor de herbergen, want „nyemont (sal)

bier off wijn tappen binnen huus des wynters nae ix uren ende des somers nae x uren”. Niet alleen de waard werd gestraft, ook de klant mocht dit strafbare feit niet bevorderen: „Ende waert dat yemont hierboven den werd offte werdin enigen overlast aendede ende selver bier off wijn taptten off hebben wouden tegen den werdt of der werdinnen danck” die zal zijn gerechte straf niet ontgaan. (97b).

Ook op de prijs van het bier werd controle uitgeoefend en in een keur (98c) van 29 september 1546 vinden wij „dat men van nu voortaan binnen onser stede van Gorchum ende lande van Arckel gheen bier hooger noch duerder tappen noch vercoepen en sal dan de kan voor een half blanck”.

Dat men ook niet mis was waar het ging over het huisvesten van bedelaars en landlopers zagen wij hiervoor reeds, maar wij willen hier nog even de nadruk op leggen aan de hand van zo'n 16e eeuwse keur (no. 104a), waarin wordt gezegd, dat „voirtaen geenrehande bedelers noch lantlopers niet langer in der stede bliven noch vernachten sullen meer dan enen nacht ende sullen dieselve nergent gelogiert worden, sij en sullen tot scouten huuse eerst een teyken halen ende dat leveren in handen van den werdt off werdinne”. De bedelaars en de landlopers moesten dus een soort bewijs halen, dat zij in de stad overnachten mochten. Handelde de bedelaar niet volgens het voorgeschrevene, hij „sal verbueren sijn beste cleet ende dairtoe in den stoc sitten vijf dagen lanc te water ende te brode”. Dat was niet mis zoals u ziet.

Gaf de waard of de waardin huisvesting aan iemand zonder het geëiste teken, hij/zij verbeurde een Nobel. Voorts moest de waard het teken dat hij ontvangen had de volgende dag voor de vesper weer brengen in het huis van de scout.

U ziet het, regelingen en controle te over, alles in het belang van de wet, de orde en de goede zeden. En nog hielp dit dikwijls niet, want de zonde zoekt toch zijn — meestal duistere — weg.

—o—

Natuurlijk waren er ook „kwade” herbergen, ze zijn er nog en ze zijn er altijd geweest. Kroegen — de zgn. smalherbegen — waar men het niet te nauw nam. Men kwam er alleen om veel te drinken en dan is het hek van de dam. Van de drank komt het spel met grote inzetten, men verspeelde zijn goed, zijn huis en zijn wijf. Men liet zich

verleiden door een „vrouwenkeurs” en de drank deed de normen verliezen. Er waren kroeghouders die dit spel meespeelden en het bevorderden terwille van de smeer die er voor hen aanzat. Een 13e eeuwse dichter vertelt dat zulke kwade herbergiers eventuele gasten al voor de stadspoort lieten strikken door hun ronselaars, een verschijnsel dat bij minder goede hotels in onze hoofdstad ook nu nog voorkomt.

Onze vroegere schilders weten dit leven van verleiding in mooie kleuren te schilderen. In oude keuren wordt dit „gelegenheid geven” in duidelijke taal aan de kaak gesteld en er is een Gorcumse keur over degenen „die quade herberghe houden”. Hierin wordt o.a. gezegd: „waert saeck dat enige mans wiven off wijff mans bij malcanderen gevonden worden leggende, dat men die verdecken sall, ende sullen elck verbueren een leuwe, ende dieghene die se huysde sal verbueren drie leuwen”. (Bruch no. 95a).

„Ende voirt alle diegene die quade ende oneerlijke herberge houden, te weten Blau Lijs, die weert in Vlaenderen ende Lijsbet Orboirs ende voirt dierghelijken die alsulke herberge houden ende van alsulken leven sijn ende in onechten sitten, die sullen tusschen dit ende een Manendage naestcomende dien dach al mitterwoin trecken bij die Corenbrug, te weten over die brugh, up die boeten voirsch.”

U ziet het, dit liegt er niet om en ze worden met name genoemd, Lijsbet Orboirs en Blau Lijs, de waard van de herberg „In Vlaenderen”. Zij werden gesepareerd en moesten zich vestigen over de Korenbrug. Zo was het dus in 1517.

Zo, dat kwade hoofdstuk moest ook geschreven worden, na al het goede dat van de herbergen werd gezegd. Het was zeker niet onze bedoeling het bier in een kwade ruik te stellen, daar is beslist geen reden voor. Was het niet Hugo de Groot — het Orakel van Delft — die de lof van het bier in schone Latijnse verzen zong?

Er zullen goede en kwade mensen zijn en blijven, evenzo goede en kwade bierdrinkers en het deel dat wij aan de overmaat en de verleiding wijdden had ten doel een les te zijn in het bierdrinken met mate.

En wie zouden wij u het beter kunnen laten vertellen dan Joost van den Vondel die in zijn „Warande der Dieren” zegt:

*„Volgt dan des waerheyds less’,
leert soberheid gebruyken;
En vlied, als eene pest, zinlose
Bacchi kruycken,
Let voor al op de spreuck. Alst
bier is in de man;
Dan is al zijn verstand en wijsheyd
in de kan.”*

—o—

Uit het voorgaande zult u wel geleerd hebben, dat de Gorcumse brouwerijen van betekenis waren en voor een belangrijk deel de welvaart van de stad bepaalden, mede door de korenhandel, het werk dat kuipers en anderen er voor verrichten. Ook het drinken van het bier werd belicht, evenals de plaats van de herberg in het leven van onze voorouders. Een hoofdstuk in de Gorcumse historie dat waard was geschreven te worden en een uitvoeriger studie verdient. Moge dit er het onvolledige begin toe zijn.

AANVULLINGEN

1. Drs. W. A. van der Donk wees mij op de mogelijkheid, dat de concentratie van de brouwerijen op bepaalde plaatsen, waarvan in het artikel wordt gesproken, ook zijn oorzaak zou kunnen vinden in maatregelen ter controle van de bedrijven door de overheid. Concentratie op bepaalde punten zou de controle vergemakkelijken.

2. Op pag. 70 zag u dat men op de Langendijk tussen de Weessteiger en het Eind (oostzijde) de brouwerijen „De hel” en „De hemel” had. Zij lagen vlak bij elkaar, terwijl aan de overzijde nog een huis stond „t’ veechvuur” genaamd. Deze drie namen — hel, hemel en vagevuur — kwamen tezelfder tijd voor, waarin wij beslist geen toeval kunnen zien.

3. Op pag. 70 en 71 wordt gesproken over de brouwerij „de drie snoeken” op het Eind. In het boek van Dr. E. M. A. Timmer „De Generale Brouwers van Holland” wordt op pag. 163 meegedeeld, dat deze brouwerij in 1749 voor f 2200,— was verkocht en „nu kort geleden 16.000 gld. had opgebracht, en dus in zes-en-dertig jaar meer dan zes kapitalen in waarde was gestegen”. Dit was het gevolg van een maatregel, waardoor veel brouwerijen werden afgebroken, met het doel de nering en de waarde van de overblij-

venden te laten verbeteren. Dus een soort sanering om het verval van de brouwning, waarvan toen sprake was, tegen te gaan. Het bleek echter ook (pag. 169) dat deze brouwerij ten tijde van de eerste verkoop (1749) in zeer vervallen toestand verkeerde, terwijl vóór de tweede verkoping woonhuis en gereedschappen aanzienlijk verbeterd waren. Bovendien was een andere Gorcumse brouwerij „De gekroonde Haan” intussen geslecht, zeer ten voordele van „de drie snoeken”.

4. Op pag. 80 wordt gezegd dat de brouwers geen kleinere vaten mochten verkopen dan „kyndekens”. Waarschijnlijk wordt hiermee bedoeld het kinnetje, $\frac{1}{4}$ ton van ongeveer 39 liter.

5. Op pag. 81 en 82 werd gesproken over de bierdragers en hierbij werd een oude prent afgebeeld. In „Het Horcabedrijf” van 5 augustus 1961 verscheen een juweel van een foto van twee bierdragers van de Sleutelbrouwerij uit Dordrecht in een artikel over het zgn. „hooibier”. Dit boekje was toen al in drukproef gereed, anders hadden wij u gaarne deze bierdragers uit de latere tijd en zo dicht bij Gorinchem laten zien.

6. Op pag. 85 passeren de Generale Brouwers van Holland even de revue. Uit het boek van Dr. Timmer blijkt (pag. 267—269) dat er in 1786 in Holland nog 57 brouwerijen waren, volgens de lijst die aan de fiscaal Hoyer van Brakel op diens verzoek door de Generale Brouwers werd verstrekt. Deze opgave luidde:

Dordt 6, Haarlem 3, Delft 4, Leyden 3, Amsterdam 12, Gouda 3, Rotterdam 9, Gorcum 4, Schiedam 1, Schoonhoven 2, Brielle 1, Alkmaar 2, Enkhuizen 2, Hoorn 1, Medemblik 1, Purmerend 1, Den Haag 2, totaal 57.

In Gorcum waren er dus 4 (n.l. 7% van het totaal aantal in Holland van 57):

1. De 3 snoeken, brouwer Van Boecharen;
2. Het Witte Kruys, brouwer;
3. De 3 wilde zwanen, brouwer Van Doorn;
4. De Gekroonde Snoek, brouwer Van Meerten.

Het aantal lasten gemouten graan was voor deze brouwerijen resp. 52 - 26 - 55 - 32, totaal in Gorinchem 165, d.i. 1,8% van het aantal lasten (9189) dat in totaal in Holland werd gemout.

